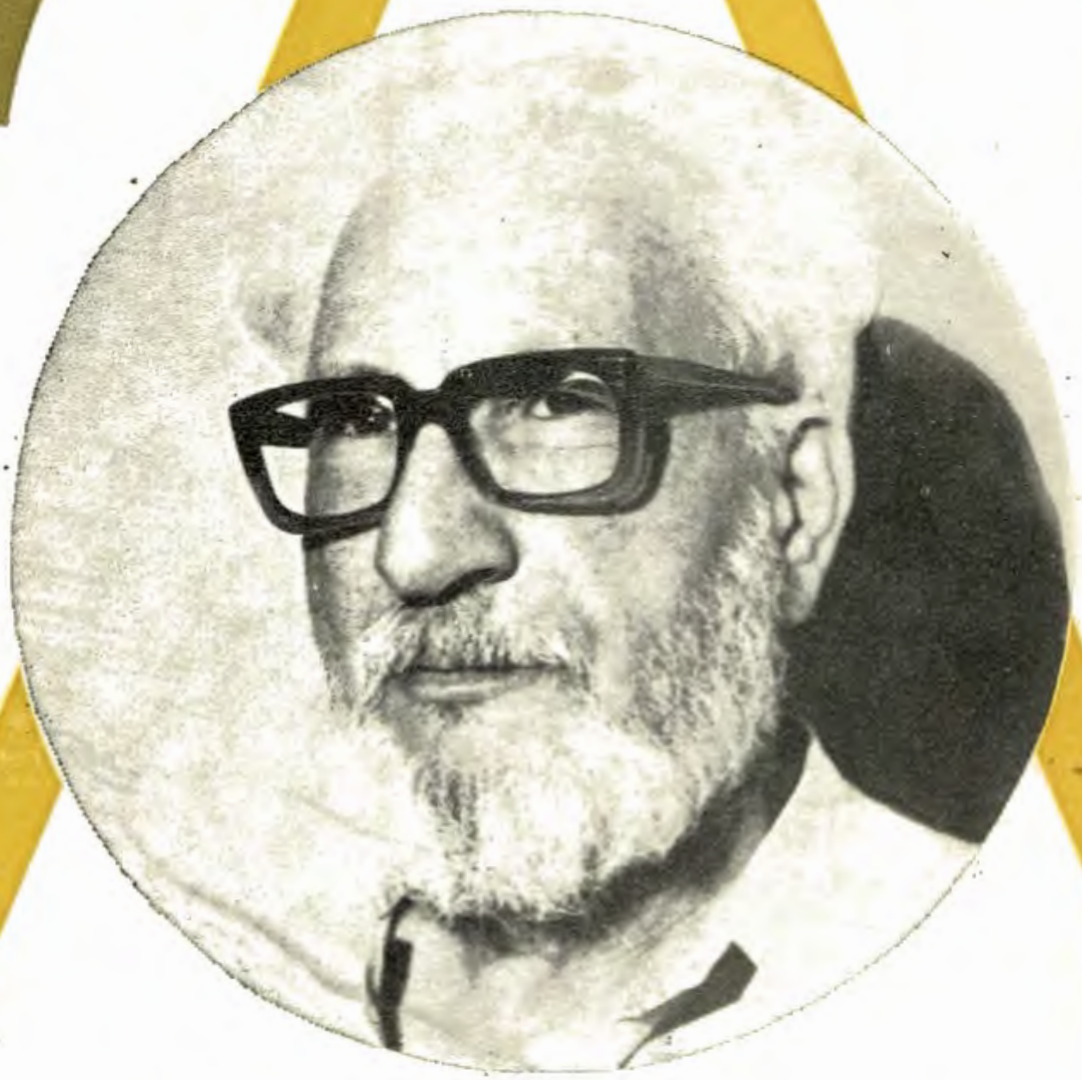
Тодор Янчев

Иван Мартинов

ТШ
21901

Литературни анкети

Българска академия на науките

Литературната анкета с Иван Мартинов бе записана в рамките на около две години, но в същност в нея се съдържат моменти и впечатления от разговори за един значително подълъг период. Без да се излиза извън концепцията на поредицата, освен откровените беседи, които са проведени с писателя във връзка с неговата семейна среда, за първите му учители в живота и в литературата, особено място е отделено на идейно-естетическите възгледи на Иван Мартинов за развитието на съвременната българска литература от двадесетте години насам, т. е. от времето на неговата творческа младост. Във връзка с това ценни за литературната история са страниците, в които се разкриват съществени моменти от изграждането на пролетарския литературен фронт, от участието на отделни писатели и журналисти в литературния кръжок „Христо Смирненски“, мнозина от които днес са в челните редици на нашата социалистическа култура. Литературната анкета с Иван Мартинов е темпераментен разговор за човека в литературата и живота, за мястото на писателя-комунист в изграждането на новата социалистическа култура.

Иван Мартинов

ЧИТАЛНЯ

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
Акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. СТОЯН КАРОЛЕВ, проф. ТОНЧО ЖЕЧЕВ,
ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ, ст. н. с. ИВАН САРАНДЕВ

ТП 21901 Литер

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Тодор Янчев

Иван Мартинов

ЧИТАЛНЯ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София . 1982
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ПРОВЕРКА
2021

ПРОВЕРКА
2009 - 2019

ТЦ 21901
Б 8239/82

НАС
ВЪЗПИТАНИЕ
ИЗУЧАВАНЕ
АНАЛИЗ

© Тодор Янчев
1982
c/o Jusautor, Sofia

82 Б

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
БИБЛИОТЕКА

ПРЕДГОВОР

Никога не съм предполагал и не съм мислил да напиша цяла анкетна книга с нашия изтъкнат белетрист Иван Мартинов, с когото ни свързва и лична дружба въпреки разликата в годините. С него за първи път се запознах през 1955 г. през лятото във Варна пред агенцията на ТАБСО. Не помня как е било, вероятно си е купувал билет за самолета или просто е вървял по улицата. Хубав слънчев ден, беше, доколкото си спомням, дори жарко, запозна ме с него един колега учител. Ив. Мартинов се отнесе хем сърдечно, хем малко небрежно към нас двамата, бързаше за някъде, извини се и продължи. Оттогава го помня: хубав млад мъж, здрав, енергичен, бързоречив, кестеняв, с ведро червендалесто лице.

По онези години ме запознаха и с Крум Пенев при едно литературно четене пред войници в Бургас, но той не ми обърна внимание, пък и не само на мен, а и на другите ни млади приятели-литератори, държеше се надменно, както подобава на „голям" писател от София. После Кр. Пенев се промени, стана по-достъпен, но не за всички хора — и сега си е такъв. С него и с Ив. Мартинов се сближихме главно в кафене „Бамбука" до Народния театър (сега там има военен стол), после запознанствата ни отведоха по домовете, на разговори, карти, спорове и какво ли не. Отведоха ни и в оня неведом свят на литератора, където посветените си имат свой език, своя система на взаимовръзки, почти от никого неописани истински дълбоко. Много разговори, мисли, идеи, съкровени изповеди са се изпарявали след време, тъй като човек живее с тези неща и в повечето случаи от някакъв необясним свян се въздържа да ги сподели върху белия лист, да ги запази за другите, за бъдещето. Може би има случаи, когато съвсем обикновен разговор се превръща в литературно табу, защото хората невинаги могат да се издигнат над конкретния момент, да се освободят от страха, че ще бъдат погрешно изтълкувани думите и мислите им, и затова предпочитат да ги скрият от другите.

По тези именно причини според мен в небитието са потънали поне триста машинописни страници от инцидентните ни разговори с Ив. Мартинов, които са били колкото лични, толкова и литера-

турно-обществени. Такъв си е Ив. Мартинов — и най-малката дреболия от живота той я осмисля през „ситото“ на своето гражданско мислене, все се възмущава от нещо, все се стреми да помогне някому, да се застъпи, да убеди, а когато се наложи — способен е да наругае човека, но по чисто свой, иванмартиновски начин. Вижда някакъв недостатък у своя познат, колега или дори приятел, черви се от яд и от възмущение понякога, заканва се, а все пак никога не съм долавял каквато и да е нотка на жестокост у него. Поговори, поговори нещо ядно за човека, който го е предизвикал с поведението си, пък накрая все ще намери и някоя хубава дума да каже — не от куртоазия, а за да остане при истината, при правдата. Несправедливостта в нейните уродливи прояви винаги е предизвиквала вътрешно отвращение у него — в такива моменти по-добре не го закачай, не го разпитвай за нищо.

Именно това му качество да реагира остро и безкомпромисно по отношение на всичко, което става около него, в литературата и в обществото, ми даде кураж да се заема с литературната анкета с Ив. Мартинов. Отначало той се поопъна, но после се съгласи с уговорката, че ще си навлека доста беля с неговите приказки, които ще чуя и трябва да запиша. Аз му казах, че и двамата сме комунисти, макар от различни генерации, и знаем какво вършим и какво пишем. Освен това, колкото и нескромно да изглежда, нали винаги сме се стремили да изразяваме искрено мнението си по обективната правда на нашия живот, така че няма от какво да се страхуваме. Той ме потупа по рамото и ми каза, че имам право, но все пак да му дам право да знае повече от мене, защото има поголям жизнен опит. И на това се съгласих. После ми постави и друго условие — каквото напиша след всеки наш разговор, да му го давам да го види и редактира. Това се налагаше и без това. Както ще се разбере по-нататък, ние направихме няколко редакции и допълнение към първоначалния текст на анкетата. Все заради това вечно недоволство от себе си, с което се сблъсках у Ив. Мартинов. Като стигнахме до половината, той ме убеждаваше, че това ще бъде най-хубавата анкета от започналата поредица на БАН, а като я завършихме в първи вариант и я прочете цялостно, беше просто разочарован едва ли не от всичко. Струваше му се, че сме вървели по повърхността на събитията, не си хареса биографичната част, смяташе, че тя надделява. После се родиха още нови разговори около творческия процес у писателя, за ролята на новото изкуство в обществено-политическия и интимния живот на човека, за природата и нейното отражение в литературата и по-конкретно върху психиката на твореца, за трайното и нетрайното в изкуството и т.н.

Интересно ми е сега отново да си припомня при какви обстоятелства се роди тази анкета с Ив. Мартинов. Докато отначало се съпротивяваше и започнахме разговорите някак тягостно, по-нататък и самият той се увлече, дори за известно време прекъсна работата си върху новия си роман „Големият род", палеше се и се вълнуваше до сълзи от някои свои спомени от младите си години, с горчивина и болка си спомняше за нерадостното детство, за личните и социалните нещастия на близки и познати. Имало е случай, когато съм оставял разговора наполовина, защото знаех в какво здравословно състояние е бай Иван — преживял в последните години няколко инфаркта и един твърде опасен мозъчен удар. А той и след тези премеждия (не искам да употребя друга дума) е, както виждаме, на своя пост, написа няколко остро социални творби със засилен обществен критицизъм, винаги е сред хората, там, където се водят разгорещени литературни спорове, пише, издава, чете, съветва, напътства, бори се за правдата, за утрешния ден на нашата млада литература. В десет часа сутринта съм го заварвал над пишещата машина с написани десетина страници за деня. Казвам: „Бай Иване, не се преуморявай, пази се", а той се смее, като че ли всичко му се казва на шега. „Нямам време, вика, страх ме е да не умра и серията от романи на съвременна тема, които съм замислил и започнал, ще останат ненаписани."

Къде си провеждахме разговорите? Отбелязано е в книгата на съответните места: главно в неговата вила в с. Владо Тричков, обикновено в събота или неделя, в неговия кабинет в София на улица „Бенковски" 24, в моята стая в издателството „Народна младеж" на ул. „Калоян" 10, в Тихия кът на Съюза на българските писатели, а някои неща попаднаха в текста и след нашите разговори по улиците, по пл. „Славейков" или пред щанда на някоя книжарница, докато разглеждаме новите книги. Лично аз съм се пазил като от огъня да не придадем на анкетата кабинетно-бюрократичен дух, да не изпаднем в излишно философстване, да си бъде всичко естествено, както е в живота, в нашите лични взаимоотношения. Така след първото прочитане на записаното от редакцията на Издателството на БАН ме посъветваха да премахна това твърде интимно и малко наглед простоватичко обръщение „бай Иване". Аз се съгласих, но бай Иван и дума не даде да става за такова нещо. „Не обичам, казва, изкуствените работи. Щом сме си говорили на „Тошка" и „бай Иван", така ще си остане." Дадено. По-големият човек трябва да се слуша, а творецът трябва да се уважава.

Когато се срещнахме в с. Владо Тричков, там обикновено присъствуваше и жена му — леля Ценка. Оставяше ни сами, не

ни е пречила, напротив, грижеше се да не се създава излишен шум или пък да не би да се преумори бай Иван, вече по известни причини. Веднъж дори в тежък за писателя разговор (Ив. Мартинов почти винаги говореше развълнувано, разказваше случки от своя живот и така ги преживяваше, че сякаш те ставаха в момента) тя внезапно надникна от съседната стая и помоли: „Другарю Янчев, според мене вече е достатъчно!“ Записвах анкетата главно на магнитофон, после дешифрирах записа, за щастие „провали“ не се получиха. Винаги съм се отнасял с голямо подозрение към „магнитофонното“ проучване на живота (някои писатели-белетристи така си събират материал за очерци, разкази, дори и за новели), но магнитофонът се оказа много удобен за едно автентично анкетиране, което може да се замести само със стенографския запис. Както казах по-горе, анкетата си обогатих и с някои инцидентни наши срещи и разговори, веднъж прибягнах и към „метода“ на предварително зададените въпроси (така анкетираният има възможност да се подготви устно и писмено за по-бързи и точни отговори), но този метод според мен не е за предпочитане, тъй като разговорите се програмират, а събеседниците се лишават от възможността на свободната импровизация, която по същество съдържа много от елементите на творчеството, разглеждано от неговата интуитивна страна.

Ив. Мартинов непрекъснато ме насочваше да ползувам страници от неговите литературнокритически и същевременно и автобиографични книги „Стрелката на часовника“ и „Главното направление“, както и трилогията му „Момчето от малкия град“, но както ще се види, аз не се възползувах от неговите съвети. Исках в тази книга читателите и литературните историци да намерят нови, непознати неща от биографията, мислите, настроенията и идейно-творческите възгледи на Ив. Мартинов. Може би поради това обемът на анкетата не е голям. Излишната бъбривост в такива случаи отклонява вниманието от важните неща, от същественото и значителното. Като анкетиращ насочвах диалозите ни по посока на онези моменти от живота и творчеството на Ив. Мартинов, които имат съществен дял за неговото лично творческо израстване и освен това имат и значение на литературен факт в развитието на нашата национална съвременна литература. Анкетираният писател не е от онези, които обичат да се самоизтъкнат по един или друг начин (явно или завоалирано), макар че не му липсва самочувствие на един от ревностните творци и представители на социалистическия реализъм. Той знае своето място в нашата литертура, трезво отчита някои недостатъци на предишните си книги, има амбицията на човек, търсещ нови художествени периметри на днешната ни проза.

ПЪРВИ РАЗГОВОР

27 юни 1978 г. във вилата на Ив. Мартинов в с. Владо Тричков.

— Бай Иване, да започнем нашия разговор. Това ще бъде анкета за живота и творчеството ти. Разкажи, моля ти се, кога си роден, къде си роден, от какво семейство произхождаш и какви близки имаш — живи ли са баща ти и майка ти, братята и сестрите ти, ако имаш такива. Това е първият ми въпрос.

— Наглед обикновен, но труден, много труден въпрос. Става дума за моя произход, за моето родословие. А това никак не е леко, тъй като не всичко знам с подробности. За съжаление това е национална черта. Ние, българите, не знаем, пък и не се интересуваме много от произхода си, от родословието си. Познаваме добре само близките си, с които сме израснали още от деца и живеем заедно. Малко, съвсем малко знаем нещо за тези, които са коренът на родословното ни дърво. Най-много стигаме до дядото и бабата и по-нататък в миналото пред нас е мъгла, мрачна и дълбока пропаст, от която сме се измъкнали от небитието и сме дошли на този свят. Може би това се дължи на робството, на тежкото и безпросветно робство, оставило неизлечими черти в нашия национален характер. А може би това е и поради своеобразната душевност на българина, който се отнася малко нихилистично към ценностите от миналото, към историята, към онова, което го свързва с корена на живота. Кой знае, може би греша, но във всеки случай такова ми е впечатлението. Виж, с другите народи не е така. Русите например още от дълбока древност тачат и дълбоко съхраняват своята памет, своето чувство за произход и родословие. У тях затова така силно е развито националното чувство и чувството за историчност, за приемственост. Както знаеш, те имат една книга, нещо като родов законник, наречен „Гербовник". В него те са записвали раждания и умирания, като са държали точна сметка за родословното дърво с всички негови клонове и дори гранки. Разбира се, веднага трябва да кажа, че това е било привилегия само на аристократите и тази традиция строго се е спазвала. Но другояче и не е могло да бъде, тъй като държавата тогава е била съсловна и като господствуващо

съсловие аристокрацията си е запазвала това право. На Запад пък, навярно знаеш и това, има също такава традиция. Там в много страни още от създаването на новите държави и особено след разпространяването на католическата религия се е водила точна статистика в т. нар. „Хералдика“[1]. И тя като „Гербовника“ при русите е привилегия само на аристократите. Но наред с това, за разлика от нас, българите, църквата пък е извършвала за останалите тая важна и неотменна работа. Кюретата са записвали с такава фанатична добросъвестност промените във всеки род, малък или голям, знатен или прост, че и сега всеки, който поиска да разбере какъв му е произходът, от какъв род е и къде се корени във вековете началото на този род, може да научи от църковните регистри, които се пазят добре.

Безспорно след освобождението на България от османско робство църквата у нас също е започнала да прави такива записи и да ги поддържа. Дори и по-рано в някои манастири още през робството е имало такъв обичай, но това се е отнасяло само до видните чорбаджийски родове и до някои църковни дейци, а не до народа. Традицията е отскоро, едвам от стотина и малко повече години, и сега се налага и приема от всички като крайно необходима мярка за запазване на българщината в съзнанието на народа. Да не говоря за по-новото време, времето след социалистическата революция, когато се въвеждат дори и съвсем модерни способи и средства за пълна регистрация. Обаче искам да кажа накрая, че от дядото и бабата, в най-добрия случай до прадядото и прабабата, по-далеч не можем да отидем и обикновено свършваме с първото и второто коляно от рода. Свършвам с това дълго и предълго предисловие. Това е само за сведение.

— Нищо, нищо. Това беше полезно. Но да продължим.

— Роден съм в стария, но красив и романтичен Ловеч, наричан в римско време Мелта.[2] Ловеч — градът на люляците и песните! Аз не познавам по-хубав град от него. Прости ми тая нескромност, но нали знаеш приказката, че за човека няма по-хубав край от родния, по-хубаво място от родното. Това е така. Но аз не от тия съображения говоря така за родния ми град. Наистина Ловеч е хубав, много хубав, поне такъв ми се е виждал в моето детство и така съм го запазил в съзнанието си. С какво е забележителен градът? С околната си природа и особено със старинността си. По-нататък ще говоря по този въпрос малко повече, а сега нека да премина към по-съществените и да отговоря направо на въпросите ти. Роден съм се на 11 януари 1912 г., на разсъмване. Нощта според майка ми е била много мразовита. Зимата е била люта и снегът дебел, много дебел, толкова дебел, че трудно хора-

та са се движили и са правили нарочно пътеки с лопати по улиците, за да могат да се движат. Ех, прощавай, аз пак се увлякох! По това време, когато съм се родил, баща ми е бил старши подофицер в музиканската команда на 34-и троянски полк със седалище Ловеч, а майка ми е работила в един тютюнев склад. Преди обаче да стане тютюноработничка, като съвсем младо момиче е била тъкачка в текстилна фабрика в Габрово. Имах сестра и братче. Казах „имах", защото те умряха още като малки преди повече от петдесет и пет години от скарлатина за една седмица. Сестра ми се казваше Милка и беше по-малка от мен, втора по рождение, и умря на седем години като ученичка в първо отделение. Братчето ми Цветанчо, който се зарази от нея, беше само на четири години, когато умря. Смъртта на сестра ми и братчето ми беше голям удар за нашето семейство и покруси така майка ми, че тя едва ли не се побърка. Клетата ми майка! Тя всеки ден ходеше на гробищата и прекарваше с часове до двете пресни гробчета, почти забравила, че съществувам. А баща ми, който обичаше да си попийва, още повече се впиянчи. Разбира се, по съветите на лекаря малко по-късно майка ми роди друго дете — пак момче, което нарекохме също Цветан. Той, Цветан втори, е жив и сега живее в София като пенсионер. Аз съм четиринадесет години по-възрастен от него. Тогава, когато се роди, съм бил в четвърти гимназиален клас и разбирах горе-долу какво става и как става това. Помня, че майка ми, която много се срамуваше от мене поради своята бременност, когато я хванаха родилните болки (баща ми не беше тогава в Ловеч, а някъде другаде из страната), тя ме събуди и помоли да отида и повикам една наша съседка, леля Сузана. Болките я бяха обзели и с побелели, напукани устни тя вече охкаше неудържимо, почти викаше. Време за губене нямаше. Всеки миг детето можеше да се яви на бял свят. И наистина, без малко щеше да стане святото тайнство пред очите ми. И тогава навярно аз щях да бъде акушерът или „бабата". Но аз избързах и го изпреварих. Изтичах да повикам леля Сузана. Преди това обаче съобразих и по свой почин оставих котела на печката да се топли вода. Много по-късно като фелдшер, санитарен фелдфебел от старата царска армия, мобилизиран със запасните войници в една дивизионна болница, ми се случи подобно задължение и за пръв и единствен път в живота си изродих дете. Бях съвсем неопитен, а пък и нямах никакви акушерски познания и толкова много се бях уплашил, че пот течеше от челото ми. Но природата се бе погрижила и за тази работа. Детето се роди само, без моя особена намеса и аз само помогнах майката правилно да се освободи. Но за този случай друг път аз може би ще разкажа по-по-

дробно, а сега да изпълня обещанието си и да не се отклонявам от същността на въпросите. И така, умряха сестричето и братчето ми от скарлатина, а пък аз останах жив. И сега ми е чудно как не съм се заразил и разболял тогава, иначе непременно и аз съм щял да умра. . .

— И трябва да благодарим на съдбата, че си останал жив, защото. . . да, защото сега нямаше да водим този приятен разговор, нали?

— Разбира се. Ние, децата, спяхме в едно легло и се хранехме от една паница. Ядяхме тогава с дървени лъжици и от калени паници, такива едни шарени, хубави, каквито сега вече ги няма, показват се само на изложби и ги има в Етнографския музей. Но ето че оживях. А се знае каква остро заразна болест е скарлатината. . . жестока, зловеща. . . и какъв голям беше процентът на умиращите от нея деца.

— Тогава медицинска помощ нямаше ли за такива случаи или медицинската наука беше безпомощна?

— Медицинската помощ се състоеше в това — да откарат болното дете в болницата, да прави гаргара с калиев хипермангапат, лекарите да му дават разни хапчета и прахчета против температурата, ако то може да ги гълта с болното си гърло и ако е в съзнание, защото те, децата, обикновено изпадаха в безсъзнание от високата температура и пристъпа на бацилите. Но най-вече лекарите разчитаха на природата и ако тя се окаже по-щедра към болното дете, ако организмът е здрав и издържи, то оздравяваше. Мнозинството обаче, деветдесет и девет на сто и деветдесет и девет стотни от тях, умираха. Така стана и с моята сестричка Милка и братчето ми Цветан първи. Аз и сега не мога да забравя как сутринта, когато фелдшерът констатира скарлатина, баща ми покачи на гърба си сестра ми, която беше се вече унесла в сън, и я понесе към болницата, а след няколко дни качи и понесе на гърба си и братчето ми. Но да сложим вече точка на това.

Какво знам за рода си? Не много и то се простира не по-далеч от прадядо ми. Останалото тъне в мрак, в гъст, дълбок и непрогледен мрак — мрака на миналото. По бащина линия произхождам от Македония, по-точно от Егейска Македония. Не знам нищо повече за родословното си дърво, защото то се губи далече някъде през вековете в древността, но с положителност знам от моя чичо Флоро, когато беше жив още и прехвърлил деветдесетте години, че потомството си водим от стар, много стар български род от гр. Воден. Прадядо ми Сандо още като съвсем младо момче се е преселил след едно въстание в края на XVIII или началото на XIX в. заедно с цялото си семейство — баща, майка, братя и

сестри — в Ново село, Видинско, където са бягали българи от македонския край и са се заселвали там, търсейки спасение край Дунава. Те навярно заедно с другите бегълци са образували това село, после Ново село. Това може би е било по времето малко преди или след непокорството и разбунтуването на енинския паша срещу султанската власт, когато се е вдигнало някакво въстание, потушено от султана с големи жестокости и много кръв.

— А знаеш ли, бай Иване, нещо за Воден[3] — какъв град е, каква му е историческата съдба и през какви превратности са минали хората му, за да се запазят и досега като българи, с българско съзнание?

— Знам, но не много. Във Воден не съм ходил никога, но съм слушал да разказват, а пък съм и чел някъде, в някакво описание, че бил много хубав, живописен град. Стар български град, останал след Балканската война за съжаление в онази част, която сега наричаме Егейска Македония, и се намира в пределите на Гърция.

— На юг от Охрид!

— На юг от Охрид е, много по̀ на юг. . . Охрид е в Югославия, във Вардарския край, сегашната СР Македония, а Воден, както вече казах, е в Егейска Македония. . . Казват, бил много хубав град! Заграден бил от планини и околността му била толкова необикновено красива, почти приказна, че създавала впечатление у пътешественика за нещо вълшебно. Представи си — скалисти хълмове, обраснали със зеленина, и от всички страни течели води. Затова го наричали Воден. И с тия буйни или тихи, кротки, бързеви потоци той се слави и сега с красотата си!

— А ти не желаеш ли да отидеш и да го видиш?

— О, не ще и дума да става! Ако някога ми се удаде такъв случай, уверявам те, Тодоре, че ще бъда щастлив, много щастлив да видя родното място на моите деди и прадеди по бащина линия. Аз съм вече възрастен, но дано поживея още малко и това ще стане, да се надяваме. Все някога ще отида като турист или като гост на гръцките писатели и ще ги помоля да ме заведат там. Вярвам, че няма да ми откажат това удоволствие.

— Спомена за чичо си Флоро.

— Братът на баща ми, чичо Флоро, умря преди две години. Уж пълен въздържател, не пиеше като баща ми, а ето на. . . Човешка работа! Какво да се прави?

— Все пак е дълголетник.

— Дълголетник е. Дано това да върви в рода ни и да се предаде и на мене. (Ив. Мартинов се смее). Баща ми също щеше да живее дълго. Той беше много здрав човек, но умря от бронхо-

пневмония, тъй като веднъж в пияно състояние заспал през зимата на тротоара в една улица и се простудил. Майка ми тогава не беше жива, но ако ме бяха повикали навреме, щях да взема мерки и навярно щеше да оздравее. Той беше чуден човек, як и издръжлив на всичко. Веднъж, като сякъл дърва (ходеше по чуждите дворове да сече дърва), ударил се с брадвата и си разцепил бедрото. Помня, че се върна целият окървавен, завързал с някакъв парцал крака си. Легна и не позволи ни да го заведем в болницата, ни да викаме лекар. Лежа, каквото лежа, па стана, слезе долу в избата, отиде в ъгъла и събра с ръка де що паяжини имаше по гредите, залепи ги върху раната, тя беше дълбока и още кървеше, събра двете страни на разкъсания мускул, върза се пак с парцала, върна се горе в стаичката и легна. И представи си само след месец раната заздравя и той започна да ходи така, сякаш нищо не му е било. По-късно, много по-късно, когато разказвах това на един мой приятел лекар, той се усмихна и обясни случая не само със силата на организма, но и с това, че паяжината за него е била най-доброто лекарство, тъй като навярно е имало в нея нещо като пеницилин, получил се от падащия прах, в който е имало и специални лековити гъбички, поникнали по гредите на тавана. Тъкмо тогава беше открит пеницилинът и той беше най-новото и най-модерното средство за борба срещу инфекциите. Но. . . нека си позволя тая шега, едва ли е бил по-ефикасен от паяжината на баща ми! Та, искам да кажа, такъв чудак беше баща ми.

— Кога, в коя година става това?

— Преди петнадесет или двадесет години, точно не помня кога.

— Тук, в София ли?

— Да, в София.

— А по-нататък. . . За майката?

— По майчина линия съм от Ловеч и съзнанието ми е ловешко. Там съм се родил, там съм закърмен, там съм отрасъл и станал това, което виждаш. . . с две думи: „бай Иван"! Какво представлява Ловеч? Аз разказах в началото на нашия разговор малко нещо за Ловеч, но. . . какво още да прибавя? Това, че Ловеч е разположен на двата бряга на р. Осъм. Осъм разделя града на две части — стара и нова. Старата част, която е по-малка и която е в същност старият град, се нарича Вароша, а новата, по-голямата, тая, която представлява новият град, расте и се шири извън пределите на доскоро известния на всички, които са посещавали Ловеч, пък се нарича Хармането. Тук, в една от най-интересните и най-самобитните негови части, приели някога още в турско кой знае защо странното име Шаран-поля, съм се родил. Може

би поради спомена от детството, така свиден на сърцето ми, а може би поради толкова много случилите се събития, които съм преживял и са се запазили в паметта ми от онова време, смятам, че тая част на моя роден Ловеч е изиграла огромна, може би най-огромната досега роля в моя живот. Всеки обича родното място, родния кът, родната бащина стряха, но от всички аз най-много. И няма да преувелича, ако кажа, че колчем ми се удаде случай да намина там и да видя местата, дето съм играл и тичал безгрижен и на воля, сърцето ми се свива от радост и от болка, на очите ми едва ли не се появяват сълзи и аз се вълнувам. Ама ще попиташ — защо от радост, а пък защо в същото време и от болка? Защото си спомням какво е било, живея и с миналото, а то беше нещо много прекрасно (О, златно и незабравимо детство!), затова казвам от радост, а пък от болка, защото всичко това вече не съществува — много от къщите са разрушени и на тяхното място са построени други. . . разбира се, много по-хубави и удобни, модерни и на две, три и дори на четири етажа, с широки и светли прозорци, с прекрасно обзаведени апартаменти, в чиито части и слънчеви стаи живеят хора, раждат се и растат децата, новите граждани на нашата социалистическа република. Но. . . аз помня това, което е било никога, и мисля за моето детство, изобщо за детството, което никога вече няма да се върне. (Ив. Мартинов отива до библиотечния си шкаф, твърде голям и препълнен с книги, с най-отбрани томове от съвременни автори и от класиците, български и чужди, изважда от един рафт най-новото, последното издание на автобиографичния си роман „Момчето от малкия град".) Сякаш самите спомени ме карат да възкликна: „Мое мило, мое златно детство! Ти не си само в спомените, но и в кръвта ми, бликнала заедно с тях сега, когато всичко, което съм преживял, ми се струва като сън, като красив, неповторим, завинаги изчезнал сън. . . Ще се върнеш ли някога мое мило, мое златно детство, макар и за миг, за да ме стоплиш в зимата на моя живот и да оплодиш с дъха си, с аромата на времето паметта ми?" (Той затваря очи и, изглежда, много се вълнува.) Но да продължим по-нататък! Вароша е известна със своите стари къщи, правени още от преди двеста или триста, а може би и повече години. Тук от всеки ъгъл, от всяко нещо лъха на старинност, защото оттук са минали вековете, за да дойдат сега при нас. . .

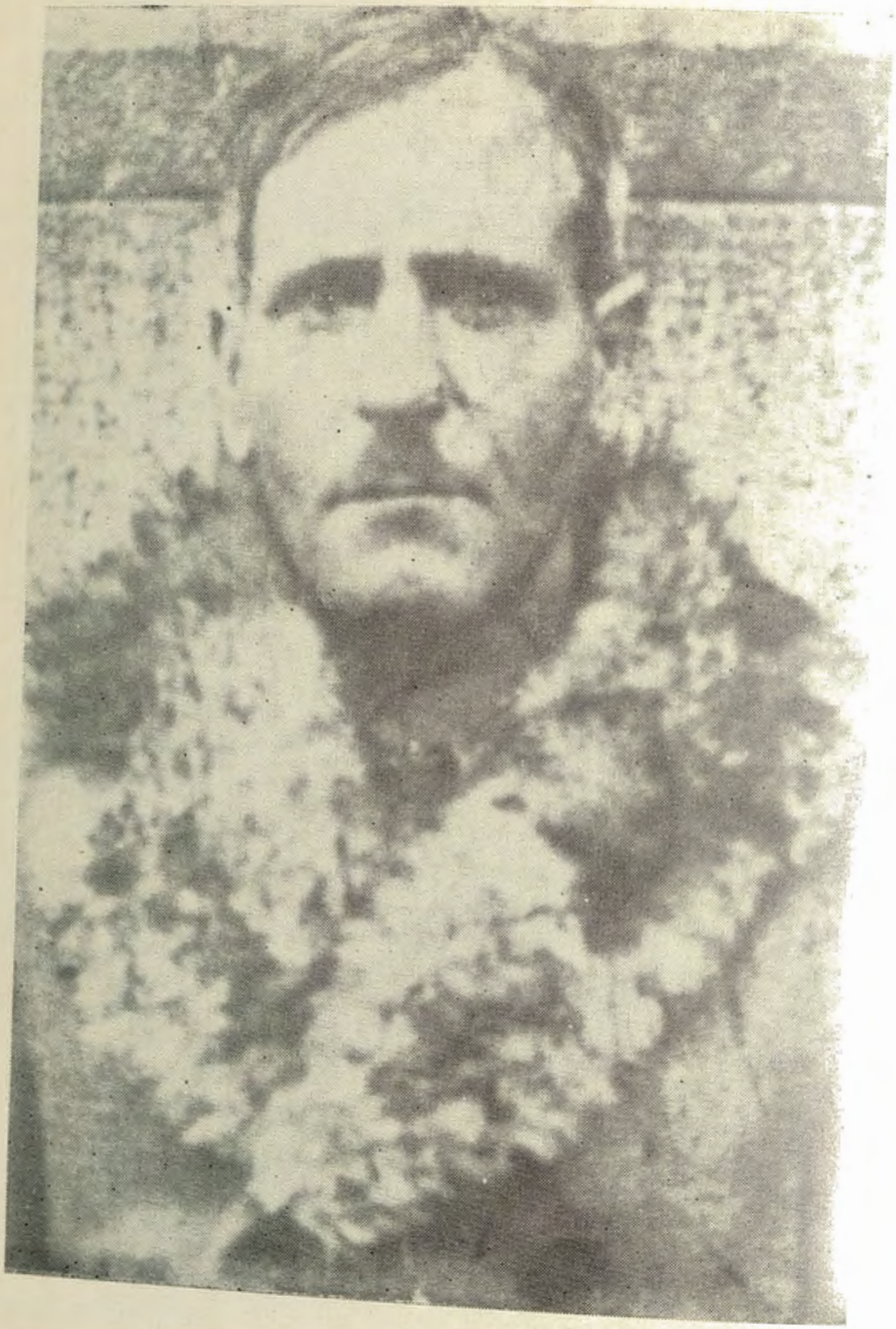
— Вароша е описана в твоите книги.

— Описана е в моята автобиографична книга „Момчето от малкия град", както вече казах, и към нея аз често ще се връщам, за да чета и доказвам какво са за мене животът, моят роден Ло-

веч и детството. Вароша с нейните тесни и криви калдъръмени улички, с едноетажните и двуетажните дървени къщи с еркерчета и прозорци в рамки от ковано желязо и решетки е разположен в подножието на скалистия хълм Стратеш. Стратеш произхожда от гръцката дума стратегос, която е влязла в латинския език от времето на Римската империя и която означава пълководец. Там, високо горе по билото на хълма и сега има останки от стар римски път. Стратегически път! Римляните, както е известно, са строили своите пътища по билото на планината, за да могат да наблюдават приближаването на врага и да се отбраняват. Та оттам хълмът е получил своето име Стратеш. На самия връх се намирала крепостта Хисаря, по-късно превърната в дворец, където според преданието семейството на последния български цар Иван Шишман[4] се е крило след падането на България под турско робство, и крепостта, обсадена от турците, се е държала двадесет и пет години след завладяването на Търново и е била превзета с предателство. Както знаем, в много случаи при превземането на град или крепост, при разгром на въстание или провал на нелегални дейци, на революционери имаме предателство. И тук в случая падането на крепостта се дължи на предателство, както казва легендата, а във всяка легенда има истина, макар и да е малка, колкото зърно. . . Двете части на града — Вароша и Хармането — са съединени с мост. Помня този мост, стария мост. . . Дълъг дървен мост с покрив и дюкянчета от двете страни, построен към средата на миналия век от стария майстор Колю Фичето, съединява Вароша с останалите две части на града. . . (Тук той прави малка пауза и обяснява, че е пропуснал да каже, че има още една, трета част на града — Дикисан, построена някога от славяните и по архитектура не се различава много от старата част Вароша и е нещо средно между нея и Хармането.) Чуден мост! През зимата топъл, а през лятото хладен, с лекия дъх на влага и прах, на катран, газ, манифактура и цървули — една тънка смесица от миризми, която му придава особена красота. Мостът с неговата неспокойна и оживена атмосфера в пазарни дни, когато селяните идвали да си купуват разни стоки, беше рядка старина, постижение на самобитното народно изкуство. Да, такъв съм го запомнил от моето детство. Но преди много години злосторническа ръка го запали и унищожи. Кметът на града тогава, сговорист, бе наредил една нощ да го залеят с газ и да го запалят. И той изгоря, изгоря пред очите ми и пред очите на всички мои съграждани, на които беше много скъп. Сега на негово място има друг мост, построен по същия образец като стария дървен мост, с дюкянчета, на брой шестде-

Майката на писателя

Бащата на писателя

сет и четири, с две балкончета от двете страни по средата на моста, от които може да се наблюдават водите на Осъм, когато придойде след пороен дъжд. Ала няма го старият мост, няма го онова очарование, което се излъчваше от всяка негова частица. Научавам, че градската управа е решила да възстанови в същия вид моста — такъв, какъвто го е построил уста Кольо Фичето, пак от дърво, или най-малко щели да се опитат да го възстановят, като облицоват циментовите стени и циментовия покрив с дърво, но. . . дали ще успеят? Дано поне малко да се доближат до образа на стария дървен мост, до онова старо нещо, направено от дърво, което и топли, и вдъхва уважение, а то иначе този циментов мост, този чужденец-пришълец знаеш ли колко студено държи? И на човек, когато минава през него, му се струва, че минава през тунел с леден дъх, а не през покрит мост. Тогава му става студено и той започва да зъзне. . . А сега, позволи ми, да кажа няколко думи и за родната ми къща. В същност къщите бяха три. В най-голямата, двуетажна, с две стаи и коридор, живееше вуйчо ми Петко. Долу, в приземния етаж, иззидан от недялани камъни, с груби, но чисто варосани стени, беше кътчето на баба; срещу него, в избата, тъмна и студена, с тясно прозорче към двора, държахме биволите и телицата. Оттам винаги идеше миризма на тор и слама. Останалите две къщи бяха по-ниски и се намираха под общ наклонен покрив. Едната заемаше по-горната част и изглеждаше по-висока, а другата — по-долната — се бе свила, почти смазана под тежестта на потъмнелите от времето плочи, заловили мъх от дъждовете. В по-високата живееше семейството на леля ми Елена, а в по-ниската — ние. Тук съм се родил и аз.“ И знаеш ли какво е станало с тая къща, с родната ми къща?

— Какво?

— Съборили са я и е останала само кухничката, малка и тясна, толкова тясна, че баща ми и майка ми, помня много добре това, ходеха винаги наведени, за да не чукнат главите си в ниския таван, а на мене ми се виждаше толкова голяма и широка, таванът — толкова висок, че сега, като влеза вътре, просто не мога да повярвам. Не скърбя много, че са съборили родната ми къща, по-точно стаята, дето съм се родил, това е много просто и естествено за съвременните хора, още повече, че е направено от чужди хора, от чужди ръце, а не от моите или на близките ми, но скърбя и не мога да си простя, че докато беше още здрава постройката, не я фотографирах, за да я имам за спомен и да ми напомня за онова, което отдавна вече съм загубил. Мисля и се надявам още, че ще мога в най-скоро време пак да отида в Ловеч и тогава, обещавам, непременно ще фотографирам поне остатъка, жалкия,

но скъп на сърцето ми остатък от родната къща, кухничката. Дано дотогава не я съборят. Е, прощавай, аз пак много се разбъбрах и не ще остане време за другите работи.

— А сега кажи за другия „клон" ст рода ти. . . по майчина линия.

— Моят прадядо по майчина линия е от Орешака, Троянско. Той е бил образован човек, председател на местния революционен комитет и съподвижник на Левски, епитроп, певец в църквата и в същото време грънчар, майстор на изящни глинени изделия, на грънци, стомни и паници. Преселил се е в Ловеч преди Освобождението и се е оженил за дъщерята на не много богат търговец, но през Освободителната война, когато градът бил превзет от един казашки отред, а после казаците се оттеглили с топа си към Севлиево, защото откъм Плевен идвала турска войска, те били заклани от турците, които се завърнали и започнали жестоко да си отмъщават. Така завършил животът на прадядо ми Стоян и прабаба ми Пена. Баба ми Станка и дядо ми Цако, нейният по-малък брат, като по чудо се спасили и останали живи. Спасил ги е техният съсед, турчин, добър и благороден човек, който ги приел в дома си и ги крил дълго от развилнелите се башибозуци. Останали сирачета, баба Станка и дядо Цако ги прибира сестрата на майка им, жена на заможен търговец, хлебар, и те израстват в нейния дом. Прабаба Пена имаше брат, дядо Стою, когото добре помня. Той умря на сто и две години. Да кажа сега нещичко за линията на моя дядо Иван, или дядо Ваню, както го наричахме, мъжа на баба ми Станка, на когото аз съм кръстен. С голяма любов си спомням за него, за простия селски човек, който беше като чужденец в къщата на баба ми, но винаги незлобливо се отнасяше към натякванията ѝ, на нея, гражданката, към селския му произход и особено към капризите ѝ. Той произхожда от едно ловешко село, не мога сега да си спомня кое, но това, което искам сега да кажа, е, че и той умря като баща ми от пиянство. . .

— Как?

— Беше пазач на една изоставена огнена фабрика на наш сват.

— Огнена фабрика ли?

— Да, огнена фабрика или огненица, както я наричаха, защото работеше с дърва и въглища, пухтеше като локомотив и от комина ѝ, когато селяните мелеха жито, излизаха облаци дим и сажди.

— Значи, искаш да кажеш, била е парна мелница?

— Да, точно така. Та дядо ми Ваню, който е бил пиян и спял горе в стаичката на втория етаж, дето някога са били кошовете с улеи за изтичане на зърното между мелничните камъни, през нощта чул или по-точно му се е чуло, че някой влиза, а той помислил, че идва крадец, скача в полусънно, полупияно състояние, изтичва до горния етаж, на който железните перила били свалени и продадени за старо желязо, пада и си разбива черепа. . . Нелепа смърт! На другия ден привечер бе докаран с волска кола в Ловеч, настанен в болницата и там с разбита глава, с почти изтекъл мозък живя двадесет и един ден. Такова здраво сърце имаше, такъв здрав човек беше дядо ми Иван! Навярно много мъки е преживял, много тежко е понесъл болките, защото от време на време идваше в съзнание за миг и после пак го загубваше. Аз ходих да го видя и макар че бях много малък, може би на четири или пет години, но съм запомнил как пъшкаше тихо и как баба ми, наведена над него, плачеше тихо и молеше бога да го прибере при себе си, та да се отървял от мъките. Какви други по-забележителни хора от моя род имам? Най-напред да спомена вуйчо ми Петко, който е още жив и е на осемдесет и четири години. Ако аз се наредя до него. . . с тая брада ще кажат, че аз съм му вуйчо, а не той, толкова стар и грохнал изглеждам пред него, но не и той — младолик, няма нито бял косъм, винаги избръснат, винаги стегнат, дори елегантен и сега. . .

— Къде живее сега той, в Ловеч ли?

— А-а, не! Живее тук, в София. За времето, когато живееше като стар ерген в Ловеч, аз съм го описал в „Момчето от малкия град" в главата „Вуйчо Петко". До неотдавна беше печатарски работник, един от добрите и интелигентни машинисти на ротопечат, а сега е пенсионер, активен борец против фашизма, член на партията. Забележителното у него като черта в характера му е трудолюбието, стегнатостта на духа и дисциплината. Като печатарски работник живееше много напрегнато и в труд поради работата си, но и с ред и изисквания за спокоен живот. Не пие, не пуши, рано си ляга и спи непробудно (при това заспива веднага, още същата минута щом легне), става сутрин рано и отива на работа в Полиграфическия комбинат. Той и сега поддържа същия начин на живот, същото жизнено темпо. Сутрин става в пет часа, купува млякото, прави кафе и го поднася на жена си още в леглото. Жена му е трета, но той се грижи и за нея така, както се грижеше и за другите две. Щастливи жени, просто да им завидиш. Но той така е навикнал от млада възраст, когато е заживял с първата си жена, че още не може да се откаже от този си навик, и може би така е по-добре, защото това го под-

държа физически и духовно. С първата си жена не знам по какви причини се разведоха, втората си жена, която умря преди осем години, той също така глезеше и се грижеше за нея като за дете. А ето че сега и третата, много свястна жена, изглежда пак ще разглези — и на нея носи кафето или чая в леглото, ама. . . какво да го правиш? Така е свикнал човекът и това го крепи! Човек с широко сърце, за нищо не се ядосва. . .

— И той ще живее сто години.

— Дано! Да бях приличал поне отмалко на него, бих бил щастлив — сигурно и аз ще доживея до сто години, но аз съм друг човек. . . неспокоен, с холеричен темперамент. . .

— Сега разкажи нещо за първите години от живота си, за най-ранното си детство?

— Най-ранният ми спомен е описан в „Момчето от малкия град". С него започва и моята книга. Това е събуждането ми една утрин от онзи дълбок сън, пълен с неизвестност, който започва с раждането и свършва с чудното усещане, че си живо същество, и за който нищо повече не може да се каже. И понеже се видях сам в леглото при много странна обстановка — друго, по-широко легло, до него има висок шкаф с наредени по лавиците съдове, цъка старинният часовник с ръждива верига вместо пружина, окачен на стената отсреща, и жълтите, взиращи се у мен остри и като че ли пронизващи ме зеници на котката. Уплаших се и започнах да рева. После внезапно се успокоих и погледнах навън през запотеното стъкло на прозореца. „Зима. Дълбок сняг покрива земята. Клоните на дюлята са натежали от сняг и висят някак необикновено приведени. Дворът е пуст. Само две кокошки и един петел ходят насам-натам и оставят по бялото поле разперени трипръстни следи. Едно черно куче с рунтава опашка прибягва и се скрива под сайванта, дето има наредени дърва и се виждат пластовете на голяма шейна." Аз пак се уплаших и пак заревах. И тогава дойде майка ми, наведе се и се взря в мене и аз разбрах, че това е мама, мой много близък човек, с когото е свързано сърцето ми, прегърнах я и се успокоих. После — разбира се, това става много по-късно — започнах да излизам сам от стаята и за пръв път видях, че освен мен на света има и други хора. А небето? Небето грее светло и чисто над мен. . . и ми е много приятно, и се чувствувам безкрайно щастлив, че виждам всичко това, че живея и се радвам на слънцето. А още по-късно, когато поотраснах, започнах да ходя навсякъде и се запознах и с двора, и с нашата къща. Става дума за „трите къщи на баба ми", които някога са се намирали под един покрив. Това е една постройка в стар български стил с големи каменни плочи на покри-

ва и във формата на буквата „Г“. Средната част, където е чупката, баба ми продала на нашите съседи за двеста гроша, а крайната лява част се държеше от вуйчо Ангел и леля Христина, дъщерята на дядо Стою, бабиния вуйчо. Дясната страна на буквата „Г“ беше на вуйчо Мартин и леля Елена, най-голямата дъщеря на баба ми, сестра на майка ми, а ние пък, както вече казах, живеехме на опашката. Леля Елена имаше четири деца. Най-големият, Петко е жив и здрав, пенсионер е, има син Стефан, женен за лекарка, и внук, но как се сложиха така нещата, пътищата ни се разминаха, после веднъж се кръстосаха и пак се разделиха, за да се отдалечат и повече да не се видим. Вторият е Стефан, на когото е кръстен Петковият син, но Стефан умря като съвсем малко момче от коремен тиф. Една картина дълбоко се е врязала във въображението ми и още я помня, никога няма да я забравя. Лежи Стефчо горе, на втория етаж, в стаята на вуйчо Петко, който е заминал на фронта (през Първата световна война), слънцето пече жарко и е ужасно горещо, въпреки че пердетата са спуснати на прозореца, мухи бръмчат и на рояци налитат, кацат върху устните на измъчения, измършавял, станал кожа и кости Стефчо с бяло, почти прозрачно лице и големи, изпъкнали влажни очи, тъй като изгаря от температура. Седя до него на трикрако столче, вземам от чинията череши и му пъхам в устата да яде — той с радост и необикновено удоволствие яде, дъвче и плюе костилките на пода върху шарената черга, но аз продължавам да пъхам в устата му череша след череша; пъхна една, после друга и след това сам лапна две-три наведнъж и когато не може да доизяде от слабост едрата и сочна, разпукнала се череша, от която тече сок по устните му, аз я измъквам и я доизяждам. . . Ужас! Сега косите ми настръхват само като си помисля какво е могло да стане и с мен, щом той беше тежко болен от коремен тиф, но тогава. . . тогава, изглежда, съдбата ме е закриляла и опазила от беда. След този Стефчо се роди Стефка, но тя още съвсем мъничко момиченце умря от скарлатина. От нея се бе заразила моята сестра Милка, а от Милка — братчето ми Цветанчо. Страшна епидемия имаше тогава в Ловеч. Но както аз, така и братовчед ми Петко оцеляхме. След смъртта на Стефчо и Стефка се роди пък Иван, най-малкият брат на Петко, но него го убиха в сражение през време на Отечествената война на Унгарския фронт като подпоручик, струва ми се, при с. Драва Соболч, дето се водиха големи и тежки боеве след преминаването на немците на р. Драва. . .

— Бай Иване, още нещо да допълниш за родителите си?

— Майка ми, както вече споменах, като младо момиче попада в текстилна фабрика в Габрово. И тук през 1910 г. става член

на партията. След две години се връща в Ловеч и се омъжва за баща ми, тогава военен музикант, старши подофицер от музикантската команда на 34-и пехотен Троянски полк. Значи, когато съм се родил, тя е продължавала да членува в партията и следователно аз съм се родил в комунистическо семейство, макар че и тогава, и по-късно баща ми много с политика не се занимаваше, а си остана до края на живота бохем-музикант, но, разбира се, прогресивен по убеждения. . . А майка ми продължи да членува, помня много добре това, до Септемврийското въстание през 1923 г.

— Как е станал баща ти музикант?

— Това е много любопитно. Сам ми го е разказал. Бил е десетгодишен, в трето или четвърто отделение, не мога да си спомня точно, когато един ден дядо ми Георгицу го завел на пазара във Видин. Този ден там през площада минал полк с музика. Всички деца тичали да гледат как войниците маршируват. Тичал и баща ми, захласнат от най-големия инструмент — баса — или, както го наричали децата „бурията", голям, лъскав, блести на слънцето и бучи, реве, та заглушава целия шум на пазара. Дядо ми и баща ми се върнали в Ново село, но само след няколко дни баща ми изчезнал. Дядо ми се уплашил и си помислил, че той се е удавил в Дунава, но все още продължавал да го търси. Питал и разпитвал хората, видели ли са го някъде, и най-сетне научил от децата, че Цеко заминал за Видин. А какво станало в това време с баща ми? Като пристигнал във Видин, той направо отишъл в казармата. Влязъл в помещението на музикантската команда и заявил, че иска да стане музикант. . .

— Това е нещо като сина на полка?

— Да, нещо като сина на полка. Като чул молбата, фелдфебелът, който изпълнявал длъжността заместник на капелмайстора, най-напред се учудил и щял да му откаже, на баща ми настоял и той отстъпил. Подкрепили го и другите музиканти, които много харесали баща ми и им допаднало желанието му да стане музикант, а освен това, изглежда, видяло им се и малко забавно — какво пък, нека имат в командата дете-музикант, зер ще има кой да чисти и поддържа помещението. Фелдфебелът махнал с ръка и се засмял. Той отишъл и докладвал на капелмайстора, който никак не се противил и веднага доложил на командира на полка. Тогава баща ми бил приет за ученик в музикантската команда на Бдинския полк във Видин. Разбира се, ушили му военна униформа, облекли го и започнали да го учат да свири на флигорна, тъй като басът бил за него много голям и най-вече за това, че проявил интерес към този малък, но много важен инструмент — един от най-важните в целия духов оркестър. Като най-мал-

кия музикант, почти момче, баща ми изпълнявал и длъжността ординарец и прислужник на всички — чистел помещението, метял, носел вода и миел баките и канчетата. След точно един месец дядо ми Георгицу го намерил. Но момчето не искало да се върне и плачело, молило баща си да не го взема. Застъпили се и фелдфебелът на музикантската команда, и капелмайсторът, и дори полковият командир, склонили дядо ми да отстъпи и срещу пет златни лева откупили баща ми и той останал в казармата. И така баща ми, макар и да няма образование, се научава да разчита нотите и да свири на флигорната, става един от най-добрите музиканти във видинския полк, после се премества във Враца и оттам отива в Ловеч, дето през 1911 г. се оженва за майка ми. Като военен музикант в 34-и пехотен Троянски полк участвува в Балканската война на Турския фронт при Одрин и Люле Бургас, в Първата световна война — на Южния фронт при Дойран и завоя на р. Черна, а след сключването на мира известно време служи в Кърджали, в т.нар. „Нови земи". После се връща в Ловеч, в 5-а Дунавска допълваща дружина (по Берлинския договор съюзниците не разрешаваха на България да има полкове) и понеже беше голям пияница, почти алкохолик, веднъж в пияно състояние се сбива с капелмайстора си, удря го по главата с флигорната и поради това, помня всичко много добре, през лятото на 1922 г. го уволниха дисциплинарно завинаги от войската. Тогава той стана каменарски работник и аз съм описал в моята автобиографична книга с най-ярки краски тежкия му и нерадостен живот по това време.

— Значи от флигорната до каменарския чук!

— Какво да правиш — съдба!

— А какво още ще разкажеш за майка си?

— Майка ми е завършила само първо отделение, но беше много будна и отворена жена — природно надарена, както се казва. Тя проявяваше голямо обществено съзнание, нали е член на партията, и затова, изглежда, от нея е и моето обществено съзнание, съзнанието на гражданина, съзнанието на комуниста. Докато от баща ми съм наследил влечението към изкуството, от майка ми съм наследил социалното чувство, чувството за справедливост и борба. Помня, че още като дете през войната, може би през 1917, 1918 и 1919 г., тя ме повеждаше за ръка и отиваше на площад „Георги Кирков", дето в една двуетажна къща с балкон устройваше своите събрания тяхната партийна организация. Тя ме оставяше вън на площада заедно с другите деца, доведени също от майките и бащите си, и ние играехме до свършването на събранието. И тая случка съм описал в моята автобиографична

книга. Но да се върна пак на баща ми и да кажа още няколко думи за него. Какъв музикант беше баща ми? Много добър, дори бих казал талантлив музикант, макар и самоук. Той не само че свиреше по ноти, но аранжираше народни песни, а и сам композираше. А иначе беше почти неграмотен човек. Безспорно умееше да чете и пише, но когато пишеше писма до някой приятел, започваше писмото без главна буква и това продължаваше до края, не слагаше ни точка, ни запетая, нито пък главни букви. Главни букви слагаше там, където му хрумнеше и където никак не трябва, понякога по средата на някоя дума. Получавал съм и аз писма от него, но не се затруднявах и ги четях много леко, макар че цялото писмо беше едно изречение, и разбирах всичко какво иска да каже, тъй като мисълта му беше ясна, точна, определена. Майка ми пък беше почти неграмотна и знаеше само да се подписва.

— Но е била политически грамотна.

— Беше политически грамотна и имаше много жив, много гъвкав ум. Участвуваше в много инициативи на жените от махалата и беше винаги начело. Много смела, много находчива и и дори понякога дръзка, а беше веселячка, обичаше да пее, да играе, да измисля разни шеги и закачки. Наричаха я Тота Либертето.

— На колко години е починала?

— На шестдесет и четири. Умря в София от рак на жлъчката. И аз страдам от жлъчка, но моята жлъчка навреме оправиха, като я изрязаха, тъй че аз няма да умра от рак на жлъчката, а от някакъв друг рак... духовен може би...

— Няма да умреш скоро, ти си корав българин.

— Сега...как баща ми е станал алкохолик. Прадядо ми Сандо, като дошъл с родителите си в Ново село, се оженил за влахиня и нали жените понякога дават тон в семейството, наложила се и го нарекла по румънски Сандуйко. А дядо ми Георги баба ми Гинча го нарекла Георгицу. Тя също била влахиня. Ето защо баща ми по едно време се казваше Цеко Георгицов Сандуйков, а после се наложи Георгиев. Както виждаш, аз съм някакъв конгломерат от родствени връзки — от Егейска Македония по прадядо ми Сандо и влахиня по баба ми, от Ловешкия и Троянския край — сложна смесица от наследствени черти.

— И всичко това се е отразило върху творчеството ти.

— По невидими пътища навярно се е отразило и върху моето съзнание и върху моя характер. Аз съм малко упорит човек, малко твърд и остър по характер, но иначе, що се касае до истината, до правдата, там съм лош и дори зъл. Та да се върнем на въпроса за моя произход. Аз не знам прабаба ми и баба ми Гинча,

която добре помня, какви влахини са били, защото те говореха на чист, много чист български език. На такъв чист, мек и много приятен език говори сега и чичо Флоро. Изобщо много интересен е този новоселски език. Доколкото знам, на такъв чист, приятен и мек език, при това точен български език днес говорят българите от Воден, а и на много други места в Егейска и Вардарска Македония. Така че нека да не се смята, че моите две баби, прабаба ми и баба Гинча, са действително влахини, а по-скоро повлашчени българки, каквито и сега има покрай Дунав. Но аз пак се отклоних. Как наистина баща ми е станал пияница? От него съм научил, че когато баба ми Гинча отивала сутрин много рано на нивата да оре, да сее или да жъне, събуждала баща ми, който спял върху рогозката долу на пръстения под, завит с кълчищена черга, събуждала го и му казвала: „Цеко, сине, аз отивам на работа, а ти, като станеш, вземи попарата от долапа и кусай, сине!“ А каква е била попарата? Вино с надробен качамак! Това му била закуската, това му бил обедът, това му била и вечерята. Баща ми е изхранен от дете с качамак и вино и той не можеше. . .

— Алкохолът му влязъл в кръвта.

— Да, в кръвта. Ако той не изпиеше литър вино на ден, трепереше и изпадаше в делириум тременс. Както виждаш, употребявам медицински термин, нали съм фелшер, половин доктор? Та като изпие литър вино, баща ми ставаше спокоен, умен, мъдър. Един епизод силно се е врязал в спомените ми. Когато се ожених за моята другарка, която е тук — Ценка, тя беше много недоволна, че той пие, и дори се срамуваше от него. Един път чувам как му казва: „Е, татко, така те искам — да дойдеш веднъж трезвен, да те видя, че и ти си човек!“ А той се усмихна и отговори: „Снахо, наистина сега съм трезвен, но съм изпил един литър вино, затова съм трезвен“ „А защо — пита тя — друг път, когато си пиян, трепереш?“ „Защото тъкмо тогава не съм пил — отвръща той, — аз треперя, когато не съм пил.“ Ето защо баща ми беше алкохолик, но, както вече отбелязах, беше много способен музикант. Той беше най-добрият флигорнист в цялата музикантска команда. Свирил е и в местния граждански оркестър — първа флигорна или флигелхорн, както е на музикален език. Всички стари ловчанлии го познават и често си спомнят за него. Традиция е било вечер след като се нахранят, компания младежи, а пък и възрастни да повлекат със себе си баща ми и да отидат горе на върха на Стратеш и там от скалите, надвесени над града, да пеят и свирят до късно, да се веселят. Изобщо между двете войни, а пък и малко по-късно, става дума за Балканската и Първата световна война, по-заможните ловешки граждани, а и бедняшките обича-

ха много да се веселят, да пеят, да играят, да танцуват. Навярно такова нещо е имало и по другите градове на страната. Неслучайно в началото на нашия разговор споменах, че Ловеч е град на люляците и песните. Да, наистина това е така! Ловеч се слави освен с люляците си и със своите музиканти. Ще бъде силно преувеличено, ако кажа, че всички пееха, но по-голямата част от младежта и възрастните, особено интелигентните, пееха и не само пееха, но и свиреха на разни инструменти, от които най-любимият и най-разпространеният беше китарата. Колко серенади са се устройвали под балконите и прозорците на къщите, дето живеят млади жени и момичета, колко влюбени сърца са били разбити! Но това е друга тема, а сега. . . Сега да продължим по-нататък. Баща ми свиреше и участвуваше като флигорнист в оркестрите, когато се даваха разни оперети и дори опери. Може би ти знаеш, че в Ловеч е живял и работил такъв голям музикант и композитор като Панайот Пипков[5], баща на Любомир Пипков. И не само той, но и други капелмайстори на музикантската команда са поставяли на сцената на местното читалище „Наука" опери и оперети. От баща ми за пръв път още като дете съм чувал имената на велики музиканти, като Моцарт, Бетховен, Леонкавало и др. Ето защо, когато компанията от млади хора се събереше горе на Стратеш и баща ми засвиреше, цялото население на Ловеч, всички граждани се вълнуваха. Много пъти съм го слушал и аз. Минало е полунощ, дванадесет и половина или един часа през нощта, а един меден, сладък, ясен глас, гласът на флигорната се разнася над града. Започнала е, значи, поредната музикална програма! Баща ми обикновено в такива случаи започваше с „Изгубената поща" от Веберовата опера „Вълшебният стрелец". И я свиреше изумително! И много такива случки мога да разкажа, но няма време. Като прочетеш „Момчето от малкия град", ще видиш, че. . . Да, чел си я, нали? Е, добре! Тя е строго автобиографична и ми позволи да кажа като автор няколко думи за тая книга. Забележи, че в нея няма нито един измислен факт, нито едно измислено събитие, нито един измислен образ на герой. Всичко е документирано точно, но художествено обобщено. Тя не е само за деца и юноши, тя се чете, позволи ми тая нескромност, с еднакъв интерес и от деца, и от възрастни, тя, тъй да се каже, няма възраст. А как се е получило това пък според мен? Получило се е, защото доказвам един свят, детски свят, чист и непорочен, светъл като слънцето и обичан от всички — и от децата, и от възрастните — и защото, главното, е написана искрено и честно, без лъжа и измама, без измислица и нагласа. Изкуството трябва винаги да казва истината и да не фалшифицира действителността. А

за да бъде голямо изкуство, то трябва да бъде и просто по изразните си средства, да няма хитрувания и фойерверки, особено в езика, а да притежава простота, която е и неговата сила. Как беше посрещната моята книга от ония, които съм използувал като герои в нея и които сега са вече възрастни хора като мен? Преди десетина години направихме обсъждане в Ловеч, на което присъствуваха почти всички живи герои и всички останали изненадани как така вярно и точно съм схванал техните характери и съм ги предал чрез образите на героите в романа, как съм запомнил всичко това — и случки, и събития, и отделни епизоди. Книгата е строго автентична и е художествен документ на времето. Ти знаеш, че такива книги много трудно се пишат, тъй като, от една страна, трябва да спазваш историческата правда и да останеш верен на историческото събитие, на историческия факт, а, от друга, трябва да ги обобщиш и да ги пресъздадеш в художествена форма. Дяволски трудна задача! Забелязъл съм, че е много по-лесно да измислиш нещо, да съчиниш някакво съдържание, отколкото да напишеш едно произведение по конкретен материал. Поне така е при мене, а как е при другите — не знам. Безспорно в творчеството и при единия, и при другия случай са нужни въображение и език, за да може с помощта на художествените средства да създадеш едно произведение на изкуството. Но при „съчиняването", при измислянето работата върви някак по-леко — там можеш да правиш каквото си искаш и да измениш, да вземеш друга насока на разказа, ако тази не ти харесва, да прибавиш нещо, да замениш едно с друго. А тук, при работата с конкретния материал, макар че участвува и въображението, работата е съвсем друга. Не можеш нищо да прибавиш и ако измислиш нещо, то трябва да бъде дребно, нещо незначително, само като детайл, който обогатява съдържанието, но не и отделните факти, не цели събития. Иначе няма да бъде документално, а най-малко автобиографично произведение. И още нещо — трябва да мине известно време, материалът да отлежи и прекипи, както прекипява виното, или по-точно да втаса, както втасва хлябът. И тогава, като се отдалечиш, да го видиш в перспектива, по-точно ретроспективно, и с помощта вече на въображението да го обобщиш и да изградиш цялостно събитие. В него отделните образи на героите ще играят оная роля, без която няма живот и нито едно художествено произведение не е мислимо.

— А сега кажи нещо за твоето семейство. От колко души се състои — кои са, какви са?

— Освен мене и леля ти Цветана, която добре познаваш, има още две деца, син и дъщеря. Людмил, синът ми, е инженер-гео-

лог, а Лилия, дъщерята, която също познаваш, е журналистка и редакторка в радио Ссфия. От сина имаме две внучета — Емилия, на 16 години, и Иван. . .Иван II, както го наричам, който е на 6 години. . .

— И той ли ще стане писател?

— Кой знае? Едва ли? Но е много буен и палав, дано излезе нещо от него. . . От дъщерята имам също две внучета — Лора, на 17 години, ученичка в единадесети клас, и Лъчезар, на 16 години. . .

— А той какъв иска да стане?

— Той пък рисува и иска да стане художник. . . Имам и покойна дъщеря, Лиляна, сега тя да е на 45 години и ако беше жива, навярно щях да имам и правнуци. Жена ми много скърби за нея и не само жена ми, но и аз. Знаеш, жаля я и колчем си спомня за нея, идва ми да заплача.

— А от какво умря, бай Иване?

— Направо казано — от глад. Бях в затвора, когато то се разболя от туберкулоза на костите и по кръвен път умря от менингит. . . Това е всичко, което мога да ти кажа, щом искаш да знаеш за моето семейство.

ВТОРИ РАЗГОВОР

24 юли 1978 г. във вилата на Ив. Мартинов в с. Владо Тричков.

— Бай Иване, да продължим нашия разговор. Кой беше първият ти учител? Какви спомени имаш от училището и кои са първите от тях?

— Добре, да започнем с първия спомен. Постъпих в училище през есента на 1919 г. Преди това имах много голямо желание да уча, тъй като всички мои другари, които бяха по-големи от мен, вече ходеха на училище и бях останал извън неговите стени само аз. Когато в 1918 г. се явих заедно с някои от тях да се запиша в първо отделение и то сам, тъй като майка ми не проявяше никакъв интерес към този въпрос, нали още бях малък за нея, главният учител на полянското училище, като ме видя такъв мъничък, толкова дребен и бос, окъсан, мръсен, изгледа ме недоверчиво и попита: „Колко си годишен?“ Веднага отговорих: „Седем.“ Той поклати глава: „Не — каза, — според кръщелното свидетелство не си навършил седем, а си по-малък и затуй няма да те приемем!“ И като видя, че аз се готвех да се разрева, сложи ръка на главата ми, погали ме и ми каза кротко: „Изяж още едно

агне и тогава ще те запишем.“ И през следващата година наистина бях записан в училище.

Първият ми учител беше Стойко Симеонов, един много красив, млад, рус човек, с хубави мустачки и с весели, усмихващи се светли очи, но със сдържан някак израз на лицето. Той току-що се беше завърнал от фронта, дето бе участвувал като офицер в боевете при Дойранското езеро. Това научих, разбира се, много по-късно. Не знам дали е необходимо да разказвам за учителя Ст. Симеонов и за първия учебен ден, тъй като това съм описал в „Момчето от малкия град“, в първата част, в повестта „С чисто сърце“. Там има една глава „На училище“, в която разказвам за този първи ден и вълненията, породени от него. Съветвам те да не настояваш да разказвам, за да спестим времето, а нека този, който се интересува, да я прочете — там давам и първите песнички, които сме пели като ученици, и първите ми впечатления от учителите и учениците, мои другарчета, изобщо описал съм много добре този първи ден. Към някои предмети в отделенията нямах никакво влечение, никакво душевно предразположение. Бях доста посредствен ученик. Не се учех добре и много рядко получавах бележка 4, повечето 3, все 3 и понякога 2, а да не говорим за 5 и 6. Бях среден по успех ученик и това за мен беше съвсем естествено, защото нямах никакви условия за работа. . . и никакви грижи от страна на родителите. . . Да, казвам това с чиста съвест, защото майка ми малко се интересуваше от мен, а баща ми почти никак. . ., така че за мен не се полагаха никакви грижи от никого. Сутрин се измъквах от леглото и отивах да играя. Пускаха ме вън като някакво животинче, което трябва да се напасе с трева и да се върне само да легне и спи. Никакви грижи, ама никакви! Баща ми беше полуграмотен, майка ми неграмотна. По това време, за което говоря, баща ми беше още в Кърджали, а майка ми сутрин излизаше рано и отиваше в тютюневия склад на работа. Оставаше само баба ми, но тя беше стара и не се грижеше за мен, каквото е трябвало — правил съм го сам аз. От нея получавах само храната. Разбира се, пособията — черна табла и калем, именно черна табла и калем, докато се научим да пишем, после тетрадки и молив. . . за всичко това сам се грижех и го купувах. Черната табла и калема? О, това бяха съвсем примитивни пособия, с които тогава ние, учениците, си служехме. . .

— Какво наистина представляваха те?

— Таблата, или по-точно плочата, беше от графит. . .

— А калемът?

— Калемът беше пак от графит, само че имаше формата на молив, изострен в единия край. И с него ние драскахме, пишехме

кукички, ченгелчета и пр., както сега учениците в първи клас пишат в терадките си направо с мастило, а после, като изпълним цялата табла с такива знаци, изтриваме я с мокра гъба, сюнгер, за да бъде чиста за другия ден, когато ще продължим и приемем нов урок. А новият урок пък се състоеше от съединяване на кукичките и ченгелчетата, за да се получат букви. Както е и сега. То е неизменно, откакто се е създало училището у нас, от килийното училище до днешното училище, което е вече на едно много високо равнище. Как съм учил, не помня, но помня много добре, че когато преминавах във второ отделение, успехът ми беше 3 и половина. И сега се чудя как все пак съм преминал с такъв висок успех, тъй като нищо не знаех и не проявявах никакъв интерес към уроците. А за това, изглежда, е имало причини. Майка ми, понеже бяхме много бедни и нямахме никога пари да си купя тетрадки, вместо стотинки ми даваше пощенски марки. Тетрадките, спомням си, бяха по три стотинки едната и майка ми даваше марки за тях. Обикновено тя пазаруваше с пощенски марки, които баща ми изпращаше от фронта, а тогава пощенските марки вървяха като пари. Да, три стотинки за една марка, но тя нямаше и тия пари! И затова отиваше на главната улица при халваджията, измолваше от него хартия, амбалажна хартия, такава една корава и сива, нарязваше я с ножица на отделни листове, съшиваше я с игла и конец и така ми правеше тетрадки. Какво знаят днес децата, а особено младите писатели, които са разглезени от живота! Майка ми начертаваше върху листовете редовете, къде прави, къде криви, нали беше неграмотна жена, и аз пишех на тях. Както вече казах, нямах никакъв интерес към учебните предмети — писане, смятане, четене, а да не говорим за друго. Течението ме влечеше и аз вървях заедно с всички. . .

— И повече игри, а?

— Аз бях малко затворено и саможиво момче. Много не общувах с другарчетата си. Но пък обичах игрите. Имах и другари, за които често си спомням. Най-близкият ми другар, този, който е изиграл решителна роля в моя живот, който ме е ръководил и напътствувал като дете, е нашият съсед Цачо Генов, синът на чичо Гено Тотев и на леля Куна, които купиха от баба ми средната част на къщата, на „трите къщи", разположени във формата на буквата „Г" под един покрив. За него аз съм отделил може би най-много място в „Момчето от малкия град" и наред с мен той е и един от главните в нея. Цачо е две или три години по-голям от мен, но понеже като ученик повтаря два пъти, аз го настигнах и заедно с него учих в един клас на педагогическото училище в Ловеч. Съветвам те, Тодоре, да я прочетеш още веднъж, за да се запознаеш с останали-

те мои другари, които са още живи. . . да, голямата част от тях са живи, само няколко души са умрели. . .

— Другари от детинство?

— Да, да, за които съм писал в книгата и за които може би пак ще пиша. Ама да знаеш как всички до един останаха изненадани при обсъждането ѝ, особено много се чудеха как съм успял да съхраня в паметта си всичко това и да им го припомня. Те само клатеха глави и казваха: „Така беше бе, Ванка!“ Нищо не съм измислил и трябва да ти кажа, че такива книги много трудно се пишат. . .

— В таланта на писателя влиза и това — да умее да помни.

— И това е вярно. То е една своеобразна черта на таланта. Но какво повече? Е, това засега мога да кажа за Ц. Генов! А какви са първите ми прояви в литературата? И на тоя въпрос съм отделил достатъчно място в книгата. Ако си спомняш във втората част „Градче в планината“ описвам една случка, от която се вижда кога и как съм написал първото си „художествено произведение“.

— Искам да кажеш още нещо за своите съученици.

— Не, не сега, а по-късно, защото тия, за които ще говоря, се появиха по-късно в моя живот и изиграха малко по-късно благотворна роля. А сега в детските ми години е само Ц. Генов. Но да отговоря на въпроса за първи интереси и първи прояви в литературата. Ако си спомняш, този отговор го давам в много обобщена и стегната форма във втората част на автобиографичната ми книга „Градче в планината“. Нашата учителка по български език, госпожица Баева, ни беше задала за домашно упражнение да напишем съчинение на тема „гроздобер“. Ние не сме имали никога лози и винаги сме чакали нашите съседи като по-богати да ни поднесат някоя и друга кошница като подаяние. Понеже много обичах да ходя по лозята със стопаните им, да тичам на воля, да играя заедно с техните деца и да помагам, разбира се, колкото мога, като бера грозде и нося кошниците до корабите, мене често ме викаха нашите съседи. Бях трудолюбиво момче. Брал съм грозде по пет, по шест и по десет кошници на ден, докато техните деца лудуват и се шляят насам-натам. Накрая набирам и моята кошница, която ще ми подарят, а положеният от мен труд е бил, за да си изплатя гроздето, зер да не бъде даром, нали? И аз, който никога не съм проявявал интерес към литературата и българския език, кой знае как съм се запалил от темата и съм написал това съчинение. Какво представляваше то? Разказ за това, което съм видял, за това, което съм преживял. А наблюденията ми бяха много точни и верни. Може би тъкмо в това да се състои най-важното условие за написването на един разказ, на самото из-

куство. Описал съм тази и много други случки, станали в моя живот по време на гроздобер, и наистина се е получило нещо хубаво. Както си видял от моята автобиографична книга, това бе точно така, както го казвам. До този момент пред госпожица Баева не бях проявявал никакъв интерес и никакво старание, но ето че този ден щом тя ме вдигна от чина и ме накара да застана до черната дъска, навярно смятайки, че и този път не съм си написал домашното упражнение, просто от желание да ме изобличи и да ми пише двойка или да ме накаже, за нейна най-голяма изненада аз бях готов със съчинението си. Излязох и застанах до черната дъска бос, мръсен и окъсан, започнах да вадя от джоба на панталончето си листовете хартия, тъй като нямах тетрадка, и започнах да чета. Най-напред глухо и носово, както си говорех, пък и от стеснение и срам, а после по-уверено и смело, с висок ясен и изразителен тембър на гласа. Разбира се, в началото, когато започнах да вадя листовете хартия от джоба си и да чета неуверено, всички ме посрещнаха с усмивка, в която имаше ирония и дори подигравка. Гледай го пък тоя ще ни чете съчинение. . . Загубено момче! Но аз още с първите редове грабнах и приковах вниманието им, а когато пъхнах в джоба си единия лист и извадих другия, класът се усмири и утихна, всички започнаха да слушат внимателно и аз докрая прочетох моето съчинение за гроздобера.

— Това в кой клас става?

— Във втори прогимназиален или сега, шести клас. Тогава госпожица Баева много се развълнува, слезе от катедрата и. . ., макар че бях мръсен, немит, целуна ме по челото и каза: „Браво, Иванчо! Сега, моето момче, ще ти пиша шест. . .“ И наистина ми писа шестица. И това, че тя ме оцени добре, че се отнесе към мене справедливо и не високомерно като някои учители, които се отнасяха към мен и към другите бедни ученици, ми подействува окрилящо, като много силен подтик. Оттогава, за да не развалям хубавото впечатление, което й бях направил, и да не я разочаровам, започнах да се грижа за себе си — сутрин, преди да отида на училище, се миех в едно тасче, миех лицето, ръцете и краката си, преобличах се и се стараех да бъда винаги чист. Започнах да уча и уроците си. Да, това беше едно голямо поощрение за мен, бедното и изоставено от всички дете! Дотогава никой не ми обръщаше внимание и аз се чувствувах чужд и излишен, обземаше ме апатия и равнодушие, а понякога ставах упорит и твърдоглав, много раздразнителен и дори понякога зъл. Но ето че вече бях станал друг. . .

— Тия думи трябва да ги чуят учителите.

Майката, бащата, бабата и Ив. Мартинов на една година. Снимката е правена през 1913 г.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Ив. Мартинов — войник през 1938 г.

— Нито майка ми, нито баба ми, нито баща ми. . . да, да, това беше първата ласка, първото поощрение, първата справедлива оценка за мен и моите способности. . . (Ив. Мартинов много се развълнува, стана и започна да се разхожда из кабинета си, като от време на време се спираше до мен и мълчаливо ме гледаше, после се успокои и седна на стола до бюрото си.) Оттогава се почувствувах и ученик, и човек, и творец. Започнах да чета много. . .

— А каква е съдбата на тази учителка?

— Тя беше стара мома. Омъжи се много по-късно за един учител също така литератор. Той умря неотдавна. Беше ми приятел, макар и много по-възрастен от мен. Минаваше за писател или поскоро за пишещ брат. Участвуваше в литературния кръжок, който аз създадох като комсомолски деятел през 1932 г. Става дума за Ловеч. Този кръжок просъществува нелегално няколко години и някъде към средата на тридесетте години преустанови своята дейност. По-късно, след Девети септември, аз отново го възстанових и мисля, че той още съществува. В него именно членуваше и Вишневин. . . Васил Вишневин, който много преди това беше направил на нашия съюз, на Съюза на българските писатели, дарение от една огромна за тогавашното време сума, ако не се лъжа, около тридесет хиляди лева, спестени от заплатата му като учител. Това дарение беше от голямо значение за съюза, тъй като той нямаше отникъде източници за парични средства, защото държавата не го подкрепяше, както е сега.

— Дарение на Съюза на писателите? Че сега трудно се намират такива хора!

— Да, трудно се намират, но ето че той беше направил. И сега искам да разкажа нещо за него, една малка подробност, която ще предаде колорит и багри на неговата личност. Той беше интересен човек. . . добър, приятен и доста начетен, но нямаше никаква сполука в литературата, а тъкмо на нея залагаше най-много!

— Искаш да кажеш — бездарен?

— Е, не съвсем бездарен, но тъй или иначе не успя да осъществи желанието си да стане писател. Не това е интересното за него, а друго, много по-важно. Колчем отидех в Ловеч. той пръв от всички ме намираше и двамата заедно тръгвахме из улиците. От самия него бях узнал, че сам вече си е направил гроба, че го е украсил, като посадил някакво дърво и сложил голям паметник с епитафия, съчинена от него. И понеже го беше срам да признае, че сам е направил всичко това, бързаше да заяви, че неговите добри приятели са се погрижили приживе за него. Впрочем не

виждам нищо чудновато и нередно в такава една разумна постъпка. И аз съм се погрижил още отсега за моя гроб. Заедно с жена ми сме сложили паметни плочи на гроба, дето е моето покойно дете, и на съседния гроб, който сме откупили. Не виждам нищо лошо в това и не съм фаталист. . . Та колчем отидех в Ловеч и потърсех другарите си от литературния кръжок, пръв от всички, разбира се, изказваше своето недоволство Вишневин: „А бе — казваше той, — вие в София от Съюза на писателите твърде малко грижи полагате за нас, младите писатели!“ Той беше станал на седемдесет и няколко години, но още минаваше за млад писател и така, както някога е започнал като млад писател в провинцията, така си и умря като „млад писател“. Това, което казах, е малко за атмосфера, за колорит.

— Аз имам такава теза: младият писател по начало е непризнат и ако цял живот остане непризнат, той си остава все млад писател.

— А сега пак за неговата съпруга, другарката Баева, която също умря неотдавна. Тя беше много кротък, много благ човек. И фактът, че се отнесе към мене така благородно и така тактично, с педагогически подход, говори, че е имала добро сърце. Тя е изиграла в моя живот първата насърчителна роля. Оттогава аз се засилих като ученик, започнах да се вглеждам в себе си и за пръв път се почувствувах човек. И не само че си учех вече редовно уроците, но и четях много. Коя е първата прочетена от мен книга? Това е „Робинзон Крузо“ от Даниел Дефо. В 1920 г. като ученик във второ отделение видях на витрината на книжарницата недалеч от нашето училище една книжка с много интересна корица, на която имаше рисунка — човек, облечен в кожи, кожен чадър и пушка на рамо. Тая рисунка грабна вниманието ми, завладя и моето въображение (изглежда, още тогава съм имал голямо въображение), което изведнъж пламна, заговори и аз си представих какви ли не работи, каквито може да има в тая книжка. И помня, измолих от майка ми двадесет или тридесет стотинки в пощенски марки и тя след дълго колебание и с голямо нежелание ми даде пощенските марки, тъй като с тях се канеше да купи хляб, но аз купих вместо хляб тая книжка. Така че първата книга, която съм прочел, е „Робинзон Крузо“. След това прочетох всички онези книги, които са изиграли огромна роля в моя живот и като писател, и като гражданин, и като общественик, както са играли може би в живота и на други хора: „Стършел“ от Войнич, „Спартак“ от Джованьоли, „Без дом“ от Хектор Мало, „Сърце или Дневника на един ученик“ от Амичис. Разбира се, не бива да пропускам „Под игото“ и „Чичовци“ от Вазов, стихотворенията на

Ботев, Яворов, Дебелянов и Смирненски, разказите на Елин Пелин, Йовков. . . След това дойде ред на „Престъпление и наказание“, „Братя Карамазови“ и „Бесове“ от Достоевски, изобщо на всичко от Достоевски, „Война и мир“, „Ана Каренина“, „Казаци“ и целия Толстой, Тургенев, Чехов, Горки, после Балзак, Стендал, Флобер, Зола и Мопасан, моя любим „Дон Кихот“, Кнут Хамсун, Джек Лондон и всички ония велики писатели, които днес всички обичат и четат.

— А какви следи са оставили първите прочетени книги?

— Изглежда, че те са притежавали голяма сила, защото са ми въздействували много активизиращо. И фактът, че съм започнал да се уча и да проявявам интерес към учебните предмети. . . история, география, български език и литература. . ., говори много добре как е възприело всичко това моето съзнание. Трябва обаче да призная, че към математиката, най-напред към смятането, а после към аритметиката и геометрията, никога не съм имал интерес и влечение и съм бил най-слабият ученик в класа, особено в Трета софийска образцова мъжка гимназия, където съм учил и съм бил секретар на Комсомола.

— Това коя година е било?

— От 1929 до 1932 г., когато завърших гимназията. Не само че като ученик, който пише стихове и ги печата, не само че като секретар на Комсомола, който се проявява по събрания и взема участие със смели изказвания по изнесените реферати бях авторитет, но и защото бях и един от силните ученици, особено по български език и литература, по история, физика, химия, география и философия. Това беше и линията в дейността на Комсомола. Ние, комсомолците, трябваше да бъдем едни от първите ученици и да не даваме повод на учителите да изявяват недоволство от нас. И не само това. Ние искахме да се учим и да научим нещо повече, за да бъдем полезни на бъдещото социалистическо общество. Ние се готвехме за бъдещето с ясната представа, че ще победим. Като разказвам всичко това, кой знае какво си мислят младите хора: че навярно Комсомолът е бил легална младежка организация, както сега. О, не, разбира се! Той беше нелегална, строго конспиративна организация и ние работехме тайно, скрито, като се събирахме на групи по класове и там решавахме своите въпроси, защото иначе, ако ни заловяха, щяха да ни арестуват, изтезават и мъчат в полицията, а след това ще ни изправят пред съда. Затова всичко, каквото вършехме, вършехме го тайно, нелегално, конспиративно, а пред учителите бяхме най-обикновени ученици и затова се стараехме да спечелим тяхното доверие и уважение, а и уважението на другите ученици с

нашия авторитет на добри ученици. Така че, като изключим математиката, по другите предмети аз бях един от най-силните ученици и имах по всичко отличен. Но с математиката някак куцах, тя не ми вървеше и бях слаб ученик. Явно беше, че някъде в долните класове връзката беше скъсана или по-точно една от халките на веригата, която представляват знанията на материала, разните теореми и аксиоми, беше отпаднала. Какво ли не правеше учителят ми по математика Петко Иванов, секретар на партийната група сред учителите, с когото поддържах пряка връзка за да ме въведе в „светая светих" на тая трудна наука и да вляза в реда, в строя поне на средните ученици. Но усилията му отиваха напразно и той в края на всеки срок правеше компромис със съвестта си на учител, кривеше душата си, както се казва, като ми пишеше тройка. Но ето, че дойде матурата и по време на изпита, на писмения изпит, добрият Петко Иванов, който ми беше и класен наставник, и настойник, дойде при мен, застана до чина и макар че това беше строго забранено и той можеше не само да се изложи пред комисията, но и да пострада, започна да ми диктува решението на задачите. И представи си, Тодоре, въпреки това аз пак съм сгрешил и не съм решил нито една задача. Искаше да ми помогне човекът, макар да нарушаваше учителската етика, нарушаваше правилата и морала, искаше да ми помогне, но. . . какво да се прави, като не разбирах най-елементарните неща! И трябва сега да кажа, че се възползувах от един параграф на стария буржоазен правилник, който гласи, че ако ученик покаже общ успех най-малко пет и половина, дипломата му се дава с право на завършил гимназията. Ето на този въпрос така мога да отговоря. По-късно, разбира се, когато преминем към дейността ми на секретар на Комсомола, ще говоря повече за Петко Иванов, с когото по-късно станахме добри приятели, макар че разликата в годините е твърде голяма, но понеже сме приятели, тая възраст вече не играе никаква роля.

— А по-нататък, след съчинението за гроздобера, продължи ли да пишеш или се отказа? И как изобщо у тебе узря желанието да се отдадеш всецяло на художественото творчество?

— Когато вече преминах в горния курс на гимназията в Ловеч, учителка по литература ми беше госпожа Войновска. Тя беше много образована, много културна жена, с много спокоен и уравновесен характер и тя създаде у мен тази любов към литературата. При нея се изявих като един от първенците по литература. Помня, бях написал разказ на „сериозна" тема. Първият ми разказ, с който вече се опитвах да навляза в творчеството, в голямата литература! Вече бях прочел много нещо от Толстой, много

нещо от Достоевски и вече бях отворил очите си, бях се измъкнал от мрака на неведението и у мен беше заговорил гласът на твореца. Бях започнал да пиша разкази. И главно под влиянието на Достоевски, на неговата „Неточка Незванова“[6] — първият разказ, доста голям, около 20 страници, написани на ръка. В него имаше и любов, и мъка, и страдания, изобщо много интересни моменти от човешките отношения, с което се опитвах да предам характери. Един ден го пъхнах в тетрадката си по класни упражнения и така той се намери в ръцете на моята учителка по литература. Макар да бях силен ученик при нея, никак не проявих прилежност към ръкописа и го бях написал доста небрежно, а що се касае до правописа — с него бях скаран. Но тя не бе обърнала внимание на тия работи, поне що се касае до моя ръкопис, а може би и защото виждаше, че се появява една творческа личност, която тепърва ще се създава и оформя. И помня добре, че като свършихме на другия ден учебния час, тя ме повика при себе си на катедрата, извади от чантата си тия двадесет страници и ми каза: „Иванчо, като начало е добро. Започнал си да пишеш на сериозни теми, със сериозен материал, но там, където се опитваш да описваш любовта, никак не е състоятелно и не си успял. Ти си още малък, на шестнадесет години, тия работи още не ги знаеш. Трябва да ги преживееш, за да ги научиш. Несполучливо е там, дето всичко е измислено, съчинено. Недей повече да пишеш на любовни теми. Избягвай тази работа, поне докато си още малък. А с времето то само ще дойде. Пиши за онова, което си преживял, за онова, което си видял и чул, което ти допада, и останалото няма да избяга, ще дойде с възрастта и тогава. . . Пожелавам ти успех!“ И тя беше съвсем права, то дойде наистина с възрастта.

— Оказва се, че много наши писатели са се влияели от това произведение на Достоевски — „Неточка Незванова“. От оригинал или от превод си го чел тогава? Кой беше преводачът? Сигурно Георги Бакалов!

— От превод, но не мога да си спомня кой беше преводачът. Излезе като издание. . ., мисля, че на „Иван Г. Игнатов“. Четох една биография на Калина Малина. Тя е правила опит да преведе „Неточка Незванова“ и Георги Бакалов, на когото е дала да прегледа превода, така е надраскал тетрадката ѝ, че тя се отказала по-нататък от превода. Нейният роман „Детето на затворника“ е също своего рода копие на проблемите на книгата на Достоевски — едно изоставено дете, дете на бедни родители, както при „Неточка Незванова“! Бащата художник-пияница е непризнат и цялата трагедия на семейството се преживява и от детето. Значи това произведение е имало силно влияние върху

нашата проза през 20-те и 30-те години. Да, тъй като то е написано с голяма искреност, с голямо вълнение и разкрива една човешка драма. Не е от най-големите, от най-значителните произведения на Достоевски, но за нашата литература и за начеващите писатели, какъвто съм бил аз тогава, то е имало своето значение. Разбира се, по-нататък продължих да пиша и първият разказ, който напечатах в ученическия вестник „Струя“[7] през 1930 г., беше „Разказ без заглавие“ под влияние и в духа на Достоевски. Вестник „Струя“ излизаше като издание на учениците-литератори от Първа софийска мъжка гимназия, но той беше нещо като орган на учениците от всички гимназии в страната. Това беше един много сериозен вестник, който се редактираше от колектив и в този колектив влизах и аз. В него имам напечатани освен „Разказ без заглавие“ и много стихотворения. Има разказ и Андрей Гуляшки, първият негов разказ „Една дъждовна нощ“, написан под влиянието на Тургенев.

— Кои влизаха в редакционния комитет?

— Все талантливи хора, като Петко Войников, Сашка Пундева, дъщеря на литературния критик Васил Пундев, която покъсно стана съпруга на Петко Войников. Той понякога се подписваше Квинтус Милетес, а освен тях още и Тодор Берберов, Димитър Попов — Попето, наш другар, комсомолец, който загина по един необикновен начин през зимата на 1934 г., Александър Бурмов, Цвети Иванов, Емил Шекерджийски, Андрей Гуляшки и аз, тогава Иван Цеков. Както виждаш, това са все хора, които са оставили някакви следи в културата на нашата страна. След това написах един разказ за Септемврийското въстание, към който тогава Александър Бурмов се отнесе с голяма насмешка: „Гледай го Ваню Цеков с какво се занимава — с психологизъм!“ Психологизмът тогава беше за нас слабост, голям недостатък на писателя, а в същност това е средство, без което не може да се създаде истинско художествено произведение. По едно време дори се срамувах от този разказ, сега обаче го смятам за хубав разказ — втория в живота ми — и мисля, че на него трябва да се обърне внимание. Той бе напечатан в специалния брой на „Светлоструй“[8] в някакъв сборник.

— Какво тогава е липсвало за твоето общо духовно възпитание?

— Този период има огромно значение за мен, за моето духовно възпитание. През него се оформи гражданското ми съзнание, съзнание на човек, който мисли вече зряло политически наред с художествените ми влечения и интереса към литературата, към творчеството, наред с първите ми опити, първите ми плахи

стъпки в изкуството, прощъпалните стъпки. В редовете на Комсомола влязох още през есента на 1927 г. в Ловеч. Разбира се, моето комунистическо мислене се оформя по-рано, тъй като съм роден в комунистическо семейство, но съзнанието ми на политически, на партийно мислещ човек дойде по-късно. И това стана именно през този период, за който говоря, периода след идването ми в София. През май 1929 г. разкриха нашата комсомолска група в гимназията и аз напуснах Ловеч, просто избягах, защото имаше опасност и мене да арестуват, и дойдох в София. Есента се записах в седми клас на Трета образцова мъжка гимназия. Тук се запознах с много будни ученици, сприятелих се с тях, започнахме да дружим и така се създаде голяма близост, която ми помогна да проникна до по-будните от тях и при удобен случай да се включа отново в Комсомола. Един от тези ученици беше Емил Данков, мой много добър приятел, добруджанец, романтично настроен младеж, малко сантиментален, но с буден ум и развит интелект. Той умря съвсем неотдавна като доцент по машиностроене в Машиностроителния институт. Онова, което ни сближи тогава, беше любовта му към поезията, особено към Смирненски, макар че не пишеше стихове, а обичаше често да декламира с особен ентусиазъм „Карл Либкнехт“. Ние много се обичахме и бяхме привързани един към друг. И докато бяхме ученици, всеки ден се срещахме и се разхождахме заедно с други ученици по „Царя“ (сега бул. „Руски“) — такъв беше тогава обичаят — или из „Борисовата градина“ (сега „Парк на свободата“). Често спорехме, препирахме се пламенно и дори понякога се скарвахме, но на другия ден пак се събирахме, като че ли нищо не се е случило. След завършване на гимназията той замина за чужбина да следва, а аз останах в София и така пътищата ни се разделиха. Срещнахме се отново чак след Девети септември. Контакт между нас обаче не можа да се създаде — връзката беше вече скъсана и тя тъй и не можа да се възстанови. Аз обаче още дълбоко пазя в сърцето си спомена за онова наше приятелство, което днес не се среща често и е рядко явление между младите. Какво ме сближаваше с този млад човек? На този въпрос не мога да отговоря. Изглежда, имало е между нас някакъв афинитет и това навярно е било нашето единомислие, нашият общ стремеж към съвършенство и желание да се борим за правдата в живота. Нали и двамата бяхме комсомолци? Той обаче имаше влечение и склонност повече към положителните науки, а към изкуството, към литературата проявяваше интерес не повече от интересите на един образован, на един културен човек. Интерес към изкуството и литературата проявявах аз и бях носител на творчеството, а той — носителят на

културните интереси, на импулса. И може би затова ние се допълвахме и се бе създала тая близост между нас. По-късно, когато се запознах с Ал. Бурмов, който пишеше разкази и беше утвърден като млад писател, като автор на сборник с разкази, споделих приятелството си и с него. Ние двамата си допаднахме и така се сближихме, че станахме неразделни другари, едва ли не като братя. Нашата дружба беше интелектуална, творческа и изигра голяма роля в моя живот. На Ал. Бурмов[9] дължа извънредно много за моето израстване като писател и ти, Тодоре, си спомняш колко място съм отделил в моята книга „Късове от от моя живот" и с какво чувство, с каква любов, с каква признателност пиша за него. Разбира се, също така с голямо внимание, с голяма любов и признателност говоря за Иван Хаджидимов, или Ваню, както го наричахме, за Е. Шекерджийски[10], за чието политическо възпитание имам дял, тъй като аз съм го приобщил към нашия обществен живот, към средата на комсомолците и съм допринесъл да потърси тая среда, да влезе в редовете на Комсомола, а после и на партията. Там разказвам и обяснявам кой е Е. Шекерджийски. Той е от буржоазен произход и тъкмо в това се състои величието на неговото дело, на необикновения му героизъм. Характерното за неговия подвиг е, че не идва при нас от някакви си битови и икономически съображения, а по интелектуален път, напълно убеден, че този е пътят на всеки честен човек от неговата среда. За Емил, както и за Ваню съм отделил най-скъпите места в сърцето си. . .

— Бай Иване, какво образование си получил?

— Средно. Завършил съм една година по-късно, тъй като боледувах от плеврит и после от туберкулоза. Тогава живеехме в една изба, стените на която бяха иззидани от камъни. Изба с едно мъничко прозорче към двора, от което една проникваше слънцето, и тя много ми приличаше на вертепа от „На дъното". Да, живеех при много тежки, при много неблагоприятни условия. Бяхме четирима души. Баща ми, нали е музикант, ходеше да свири по сватбите в селата и се връщаше често пиян, а майка ми, нещастна женица, замръкваше до късно по чуждите къщи, дето переше и чистеше за парче хляб.

Завърших гимназията през 1932 г., но есента на 1931 г., когато отново постъпих в училище, бях секретар на Комсомола и член на Софийския ученически комитет (СУК). Поради участието ми в стачката тогава, без да знае, че съм ръководител, училищната управа анулира дипломата ми и аз я получих много по-късно. Записах в университета славянска филология и имам заверени четири семестъра. Започнах да се готвя за изпит по латин-

ски и старогръцки език, тъй като съм завършил реална гимназия, а без тях, без класическа гимназия, нямах право да се явя на изпит по другите предмети. Бях вече женен, но упорито четях и се бях подготвил вече по латински, когато една нощ около десетина полицаи блокираха къщата, дето живеехме, арестуваха ме и с вдигнати ръце, без да зная къде ме откарват, по фланелка и къси гащета ме поведоха в мрака, като оставих жена си, баща си и майка си в страшно отчаяние. На гара Захарна фабрика, където бяха композирали специален влак, ме натикаха заедно с няколко другари в едно купе (другите купета бяха претъпкани) и влакът потегли.

— Това в коя година беше?

— През 1934 г.

— Тогава партията беше ли легална?

— Легална беше БРП, а БКП — нелегална. Оказа се обаче, че арестите не са били само за нас, комунистите, но и за т.нар. „михайловисти" от крилото на Иван Михайлов[11], тъй като тогава те си служеха с терор и убийства. Натовариха ни в специалния влак и потеглихме. В купето, помня добре, бяхме наредени така: стражар — арестант, стражар — арестант. Не ни даваха да се обърнем, та да не разговаряме. Стражарите до един — с пушки и пистолети. Аз вече се бях облякъл, тъй като майка ми донесе дрехи на гарата и й разрешиха да ми ги даде. Тръгна влакът и всички изтръпнахме. Къде ни водят? И какво ще правят с нас? Гледам — срещу мен седнала другарката Стефана Клинчарова — опитна наша другарка. Само с поглед, като помръднах леко устни, аз попитах: „Какво става?" Тя сви рамене — значи: „Нищо не зная." Влакът летеше на запад, мина гара Горна баня, запълзя бавно нагоре по склоновете на Люлин и изведнъж спря. С крайчеца на очите си видях и разбрах, че се намираме на спирка Владая. Кой знае по какви пътища на асоциацията в разтревоженото човешко съзнание си спомних, че тук някога, през тревожните дни на Владайското войнишко въстание, са разстрелвали завръщащите се фронтоваци. И реших: „Край! Тук ще бъде нашият гроб!" Но в момента, когато си помислих това, се запитах: „Кой е най-краткият лозунг, който мога да издигна, преди да ме разстрелят?" И реших веднага: „Да живее Сталин!" Приготвих се, простих се мислено с домашните си и вече чаках да ни свалят и наредят край каменната стена до гарата, когато влакът неочаквано потегли и аз въздъхнах, успокоих се заедно с всички други арестувани. Значи — размина се и тая работа! Дори ми стана някак весело. . . Влакът спря на гара Радомир. Ние слязохме, обградени от въоръжените полицаи. Строиха ни по четирима и под този строг

конвой ни откараха в казармата — първия лагер в България. Бяхме все политически — комунисти и михайловисти. И много интересно е, че първия и втория ден михайловистите се държаха с нас много зле настроени — като към врагове. Но ние проявихме твърде гъвкава тактика благодарение на ръководството на по-старите и опитни другари, тесняци, които бяха умни и съобразителни. Започнахме сутрин и вечер след ядене да посещаваме стаята, дето се намираха михайловистите. Най-напред те ни приемаха враждебно, но после омекнаха и постепенно ги спечелихме, особено младите. Събирахме се с тях, разговаряхме и пеехме македонски песни за Охрид, за Вардар. Те се увлякоха подир нас. Сломихме упоритостта им, станахме близки. Започнахме да им говорим: „Защо сте против нас? И ние също сме за българите от Македония!" У мнозина от тях се прояви раздвоение и те започнаха да идват при нас, в нашата стая. Но това не трая дълго. Техните ръководители разбраха какво става и се стреснаха — забраниха на младите да идват и отново настана охлаждане. Отново започнаха да ни гледат враждебно. Не помня колко дни ни държаха там — мисля, че около месец, но накрая ни освободиха. А защо ни арестуваха и държаха там, научих после, когато се върнах у дома. Страхували се да не би някой от нас да убие крал Александър I, който по това време, когато сме били задържани в лагера, дошъл в България като гост на цар Борис. В дирекцията на полицията съм регистриран като комунист — в албума там има моя портрет анфас, ляв и десен профил. Това било като предпазна мярка. Разбира се, по-късно крал Александър, след като се върна от България и отиде във Франция, беше убит в Марсилия от Келемен. Кой е Келемен? Един терорист — Владо Черноземски, който редовно посещаваше кафене „Средец", т.нар. Якобински клуб, и ние добре се познавахме с него. Владо Черноземски не е македонец. Той е от с. Каменица (днес квартал на Велинград), но той се бе оплел с македонстващите и участвуваше в техните терористически акции. Убиха го, като го съсякоха със сабя още в момента след покушението и убийството на крал Александър и на френския министър на външните работи Жан Луи Барту. По-късно го идентифицираха с Келемен и така историята се разкри. Но тогава ние пострадахме с нашето задържане. Полицията и лично цар Борис смятаха, че като комунисти ще убием крал Александър. А те не знаеха, че сме противници на индивидуалния терор и че имаме друга тактика и стратегия. Ето това са, така да се каже, климатът и атмосферата в ония години, когато четях и се готвех да се явя на изпит по латински и старогръцки език.

И така, аз съм незавършил студент по славянска филология. В замяна на това пък завърших университета в затвора или, както казва Горки, завърших „моите университети". В затвора съм учил марксизъм-ленинизъм. Учил съм и политическа икономия. Не съм се вълнувал, когато се готвех за изпита ми по латински и гръцки език, но там, в затвора, се вълнувах пред моите другари, тъй като щях да се срамувам, ако се окаже, че не съм достатъчно подготвен. И наистина на изпита излязох първенец. Комисията, съставена от стария комунист и синдикален деец Асен Бояджиев[12], от прочутия поп Русинов и още от неколцина други, все стари комунисти, оцени моите знания с отличен. Имах дори по-добър успех от Ал. Бурмов, който беше много по-образован и по-културен от мен, теоретически добре подготвен и при това с по-гъвкав, по-дълбок ум от моя. От затвора излязох закален и подготвен да продължа още по-добре своята партийна и писателска работа.

ТРЕТИ РАЗГОВОР

8 август 1978 г. в кабинета на Ив. Мартинов в София.

— Бай Иване, с какви трудности са свързани първите ти спомени от София и по време на твоето учение в гимназията?

— Първото нещо, което ми поднесе София, буржоазна София, е това, че живеех заедно с родителите и братчето ми Цветан в избено помещение. Случвало ми се е все така: да живея в избени помещения — и в Ловеч, и в София. Живял съм и в тавански етажи, в мансардни етажи — оттам е и романът ми „Мансардата"[13], който не е строго автобиографичен, но материалът — преживяванията, настроението, детайлите и духът на времето — има автобиографичен характер, претворен чрез въображението и художествената измислица и поднесен в много обобщена форма на читателя. Съвсем наскоро той излезе в трето издание. Първото издание беше в 1942 г., но тогава беше страшно осакатен и обезобразен от цензурата, защото всяка дума, която означаваше Комсомол, е заменена с въздържателна група. Това е една точна и вярно нарисувана картина на живота и дейността на комсомолската организация в нашата Трета мъжка гимназия и прогресивните читатели разбираха за какво става дума. Романът се разграби за няколко дни и се посрещна много добре. Няколко дни след като печатарят бе набрал романа ми и го бе дал на коли предварително да се чете от цензурата, както си беше редът, идва при мен и ми казва: „Викат те в цензурата. Не искат да пуснат романа,

докато авторът не се яви сам.“ Аз не бях нелегален, но вършех нелегална работа и много се уплаших да не би да ми се случи нещо лошо и да не мога да се върна у дома си. Все пак отидох в цензурата, която се намираше в къщата на професор Моллов[14] на бул. „Цар Освободител“ („Руски“), където сега е Музеят на революционното движение. Тая къща е разрушена, но тогава цензурата заемаше целия втори етаж. Изкачих се по стълбата и се намерих в един дълъг коридор. Къде трябваше да вляза? Чух шум в една съседна стая и почуках на вратата. Никой не каза „да“, но аз се вмъкнах вътре. Видях как петима или шестима млади хора седяха по местата си зад бюрата, пушеха и пиеха кафе, а някои от тях разговаряха и оживено спореха. Смутен от тая обстановка, застанах до вратата и смирено попитах: „Търсили сте автора на романа „Мансардата“? Аз съм. . .“ За момент стаята утихна, после пак всички заговориха. Не ми обърнаха никакво внимание. Но един набит, пълен мъж с рошава глава се надигна иззад бюрото до вратата вдясно и като ме изгледа подозрително, дори с някакво съмнение, рязко се обърна към мен: „Ти ли си Мартинов?“ Сърцето ми се разтупка. „Да, аз съм Мартинов“ — отговорих и замрях в очакване. Той стана бързо и започна да ми се кара: „А бе вие, комунистите, не разбрахте ли, че така не може, както искате вие!“ Вика, кара ми се и накрая съвсем тихо, за да не го чуят другарите, ми каза: „Излез вън и ме почакай!“ Аз излязох вън и след малко дойде и той с шпалтите в ръка. „Ти не разбираш ли — обърна се той усмихнат към мен, — че ако ръкописът ти бе попаднал в други ръце, нямаше да го пуснат, а тебе може би щяха да задържат? Съкратил съм го малко и тук-там съм го поправил, сложил съм подписа си, има и печат. . . — и сви рамене. — Ама какво да правя? Тъй изискват от мен. А пък аз имам деца и трябва да ги храня. Хайде, върви и не се бави, на добър час!“

— А по-нататък. . . За квартирите?

— В София съм живял на много места, тъй като непрекъснато се местехме. Живял съм на улица „Средна гора“ и на „Кирил и Методий“, и на „Цар Симеон“, до моста на реката, всички квартали все в Ючбунар. . . и все в избени или тавански помещения. Баща ми получаваше малка пенсия и парите никога не достигаха. Разбира се, помагах и аз като прислужник в една търговска кантора. Миех стаите, подреждах бюрата, чистех етажерките. Това беше търговска кантора за внос на земеделски оръдия и сечива. Работата ми беше много тежка, защото като ученик тогава бях и секретар на комсомолската организация и не разполагах с време. Сутрин от 8 до 12 часа бях в училище, следобед, като научавах,

колкото можех за два-три часа уроците си, отивах да си върша партийната работа, а вечер от 8 до 11 часа почиствах стаите на кантората. Работата много не ми тежеше, но най-много ми тежеше и ме измъчваше, измъчваше ме до плач и сълзи почистването на клозета. На същия етаж, дето се намираше кантората, имаше много адвокатски кантори, а само един клозет и той така се измърсяваше от многото посетители, до такава степен се засипваше с хартии и нечистотии, че когато го чистех, понякога плачех със сълзи. А бях един от силните ученици, особено по литература, и неслучайно комсомолската организация ме беше избрала за секретар на учкома. . .

— Комсомолът[15] не беше легален тогава, нали?

— Не, разбира се! Аз говоря за тридесета, тридесет и първа, тридесет и втора година. Никога до Девети септември Комсомолът не е бил легален. Той беше строго забранен като политическа организация на младежта и по законите се преследваше. И не една комсомолска група беше разкрита, и не един комсомолец беше минал през ужасите на инквизициите, после съдени и осъдени лежаха с години по затворите. . .

— Кога за пръв път се срещна с човешкото предателство? През ученическите години имаше ли предателство?

— Не. В нашата среда на учениците нямаше предатели. Всички мои другари, комсомолци и членове на марксленинските кръжоци, бяха добри и честни момчета, предани на организацията. Ние няколко пъти след Девети септември се събирахме на вечеря и си припомняхме случки из нашия живот. Беше много мило и трогателно да се видим след толкова години! Неотдавна, преди три или четири години, пак се събирахме, но тоя път не бяхме само комсомолците от нашата гимназия, а от всички столични гимназии. Предстои ни скоро пак да се видим.

— Как ставаше подборът тогава на тия хора? Как се опознавахте?

— Имахме най-различни способи. По време на преподаване по хуманитарните науки ние внимателно наблюдавахме кой какво участие взема, как се изказва и какво мисли, какво говори, какви разбирания има и по това съдехме кой ученик е прогресивен и кой не. Мнозинството от учениците в Трета мъжка гимназия бяха прогресивни момчета и затова между нас тя се наричаше Трета мъжка пролетарска гимназия. И това не е случайно. Ти знаеш, че тя се намира в най-пролетарския квартал на столицата — Ючбунар, крепостта на софийското работничество, на пролетарската класа. В нея имаше малко ученици от буржоазен произход, но и те бяха до известна степен с прогресивни разбира-

ния. Ако кажа, че в цялата гимназия е имало не повече от двадесет легионери, ще бъде преувеличено. Горе-долу толкова бяха. Мнозинството бяха пролетарски деца и ученици от провинцията, изключени заради поведението си и се преместили да учат в София от околните градове, като Самоков, Радомир, Кюстендил и Дупница, като Ихтиман, Мездра и Перник. Имаше и от селата, но повечето бяха от София, от Ючбунар и Коньовица, Булина ливада и Надежда.[16] Самият състав на Комсомола не позволяваше да има предатели. Всички бяхме от една класа. По време на реферати във въздържателното дружество, в туристическото, в спортното, дори и в „Червения кръст"[17] и християнското дружество, което също бяхме завзели, по изказванията на учениците, по държанието им ние разбирахме кой какъв е и ги вербувахме. Бяхме разделени на малки групи от петима или шестима човека, които си имаха отговорник, а отделно и всеки клас си имаше свой отговорник. Изключвахме от вербуването само четирите класове като най-малки, политически още неузрели. И така посредством тия отговорници поддържахме връзка с всички групи, които образуваха организацията на Комсомола, а начело на тая организация стоеше гимназиалният учком, на който аз за известен период бях секретар. Правехме си събранията по квартири, а по-големите събрания — извън града, на екскурзии в околностите на града, обикновено на Витоша или край Искъра. Искам да спомена за едно събитие, което има голямо значение в историята на нашия Комсомол. Това е голямата нелегална ученическа конференция на Витоша, на която присъствуваха делегати от всички гимназии в страната. Тя се проведе на Старческите поляни във Витоша през 1931 г. и се нарича Голямата нелегална младежка конференция, защото през лятото на следващата година стана друга една конференция само на ученици от софийските гимназии, която за разлика от нея се нарича пък Малката нелегална ученическа конференция, състояла се на Люлин. На тая малка конференция аз бях докладчик, а на предишната, на голямата — Ваню Хаджидимов, син на видния македонски революционер Димо Хаджидимов, Ваню Хаджидимов умря от туберкулоза като студент в Прага и беше натоварен с важно поръчение от задграничното бюро на ЦК на БКП. Той беше много чист, много светъл човек, способен и надарен с изключителни качества и ние, неговите другари, скърбим много за него.

— Бай Иване, кажи нещо за началото на твоите литературни интереси! Какви са първите ти изяви и какво е било влиянието на големите писатели, наши и чужди, върху теб?

— Как се е породило у мене желанието да пиша и как това, което се е таило дълбоко в душата ми като някакви неясни, смътни импулси, като наченки на дарование ли? Е, добре! Никога не съм мислил да ставам писател, но ето как се породи това желание у мен, как пламна искрата, разгоря се и се превърна в творчески огън. През лятото на 1928 г. трябваше комсомолците от Ловеч да отидем на излет в околностите на града. Тогава така се наричаха екскурзиите. Два-три дни преди това дойде при мен нашият ръководител Марко Иванов, известен по-късно партиен функционер, загинал при завръщане в родината си от Съветския съюз при самолетна катастрофа, и ми каза: „Иванчо, ти си силен ученик по литература и имаш хубаво перо. Нали знаеш, че ни предстои излет, на който ще се изнесе литературно-музикална програма. Ще се декламират стихове от Смирненски и Гео Милев, но трябва и ти да напишеш нещо, за да се разнообрази програмата." Аз го погледнах изненадан: „Какво да напиша?" — попитах. „Стихотворение" — отговори той. „Стихотворение? Но аз никога не съм писал бе, Марко!" Той се усмихна и поклати глава: „Нищо, опитай и. . . във всеки случай гледай да бъде хубаво!" Главата ми се замая. Наистина никога не бях се опитвал да напиша стихотворение, а пък и не съм имал намерение да ставам поет. Но. . . нали е, за да се разнообрази програмата, много не се противих и отстъпих. Още същата вечер се прибрах раничко в моята стаичка. Тогава живеех съвсем сам, тъй като родителите ми бяха заминали за с. Сливница, дето баща ми служеше като извънщатен музикант в местния полк. Седнах на масата и започнах да пиша, но стихотворението не излизаше. Сума листове изхабих, изцапах с мастило покривката, измърсих ръцете си — нищо и нищо не се получава. Скъсах листа, взех друг. Драсках, потях се, измъчвах се и много страдах, че не ще мога да удържа на обещанието си, но понеже ми беше поставена партийна задача, трябваше непременно да я изпълня. И ето че най-после, някъде към 12 часа през нощта, горе-долу скалъпих нещо, което приличаше на стихотворение. След два дни наистина отидох на тоя излет и по време на литературно-музикалната част, когато ми дойде редът, го прочетох. Прочетох го след прекрасните стихове на Смирненски, които тогава всички знаехме наизуст и често при случаи и без случаи декламирахме. От поемата „Септември"[18] на Гео Милев, която беше известна на всички, се четоха само откъси. За мене беше голямо изпитание след Смирненски и Гео Милев да прочета стихотворение, писано с такава мъка и толкова големи трудности. Но каква беше моята изненада, когато слушателите, всички до един, бурно ме аплодираха и изкараха на „бис" два пъти още да

го декламирам. И сега помня, и никога няма да забравя вълнението, което ме бе обзело. Бяха около тридесет младежи и девойки. Как съм го декламирал и какво е било впечатлението им от стихотворението, едва сега си давам точна сметка: те аплодираха не толкова стихотворението, моята първа творба, а мене, младия, начеващ поет, който с такова вълнение и с такова силно чувство на изразите се представя за пръв път пред тях. О, те бяха великодушни, тия мили момчета и момичета, които знаят да уважават труда на другаря си и да ценят неговите усилия! М. Иванов стана, дойде при мен, прегърна ме и каза: „Ти ще станеш вторият Смирненски!“ Втори Смирненски не станах, както досега никой още не е станал и навярно няма да стане, но това беше за мен голямо поощрение и то даде тласък на ония задрямали в душата ми чувства, които тогава се пробудиха. От искрата, която тогава пламна и се разгоря огън, се родиха много нови творби — някои по-добри, други по-слаби, но тъй или иначе тласъкът беше даден и аз бях вече се втурнал напред към завоюване на високите и труднодостижимите върхове на изкуството.

— А пазиш ли това стихотворение?

— Пазя го, то е напечатано две години по-късно в ученическия вестник „Струя“. (Ив. Мартинов отива до библиотеката си и изважда няколко броя от в. „Струя“). Ето, слушай и сам съди за него!:

Аз знам, че някога земята
ще бъде цялата във цвят
и нивга пролетният вятър
не ще напусне този свят.

Аз знам: ще минат дни и нощи,
ще грее слънце над света:
— над хора, улици и къщи —
безкрай по цялата земя. . .

Ще вее пролетният вятър,
понесъл тихо радостта
на разораните полета,
засяти с пламнали жита

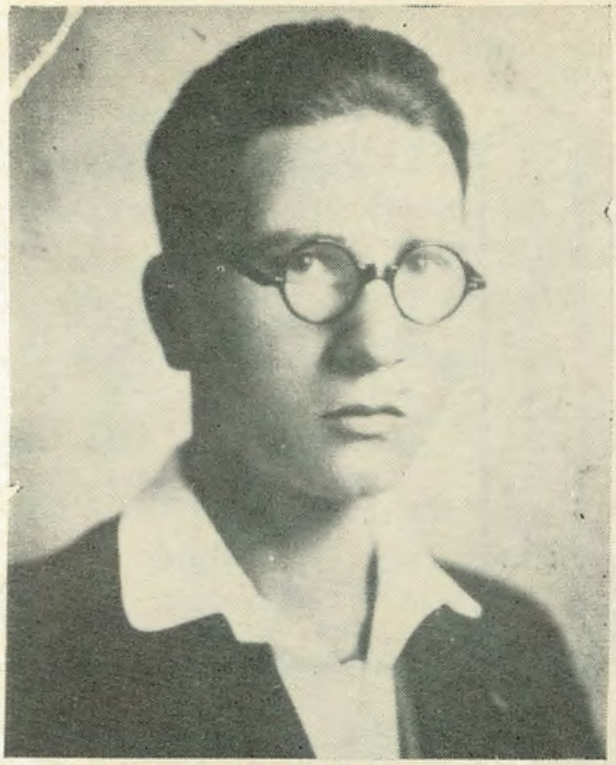
Ето това беше стихотворението, което прочетох на този излет. (Ив. Мартинов се смее и клати глава.) А, какво ще кажеш?

— Като начало не е лошо. Имаш ли други стихотворения?

— Имам още няколко, които съм печатал по разни вестници и списания. Дори в РЛФ[19] имам няколко, подписани с псевдоним Ваню Ц., тъй като тогава бях още ученик.

— Я прочети още едно!

— Добре, пак от „Струя“.

Ив. Мартинов през 1932 г., когато е бил отговорен редактор на РЛФ

Релефци, събрани по случай петдесетгодишнината на писателската партийна организация и на РЛФ, 1978 г. Седнали отляво надясно: Борис Милев — Огин, Петко Буюклиев, Георги Караславов, Младен Исаев, Прави отляво надясно: Любомир Огнянов-Ризор, Ангел Тодоров, Иван Мартинов, Владимир Топенчаров и Иван Руж

СТРУЯ

СЪДЪРЖАНИЕ: Стига амбиции — Д. С. Дринов: Личност и среда — Е. Данков: Малко разказче — Ив. Цеков: Есенна картинка — Цв. Романска: Носталгия — Хр. Огнянов: стихове — Теню Стоянов: Илия — С. Павлов: Кое се търси днесъ — Олга Кръстева: Още единъ изборъ на сюжети — К. В. И.: Жената — П. Вилла: Изложбата на В. Виденовъ — Тачо Тапевъ: Да се опознаемъ — Бурямъ: Изъ карикатурната изложба на В. Виденовъ: Смъртъ на некадърнитѣ (кар.) Ь. Кацаровъ.

Стига амбиции

Изъ карикатурната изложба на В. Виденовъ

В. „Струя“, в който е публикувал Ив. Мартинов, 1930 г.

ПРОЛЕТ

В полята тая нощ расте
една могъща, светла пролет
и под зеленото небе
гърми един народ бунтовен.

Със тежки стъпки по света
ще минат мойте бедни братя
и над безкрайната земя
ще плисне пламъци зората.

Селата в радост ще димят,
небето в огън ще изгаря,
а пожълтелите нивя
ще дишат бодрост във безкрая.

Тази нощ в полята пей, расте
една могъща, светла пролет
и под зеленото небе
гърми един народ бунтовен!

Какво да се прави? Тогава така пишеха младите поети. Виждаш явно влиянието на Смирненски. А от Смирненски трябва да се учат всички. Днес редица млади поети се задавят от един закъснял символизъм и създават поезия, от която нищо не можеш да разбереш. Те така са се изолирали от обществения живот и попадат в бездънния мрак на един социален херметизъм, че не виждам скорошно избавление. Но повече да не говоря по този въпрос, всичко ти е известно. Да продължим по-нататък. Пак там, в „Струя", един брой преди първото ми печатано стихотворение, излезе и първият ми разказ. По това време печатах и разкази, и стихове. От стиховете се отказах, но от разказите — не. Още продължавам да пиша разкази, макар че отдавна съм преминал към романа.

— Как оценяваш тези първи свои прояви в прозата? Би ли ги включил в някой свой сборник?

— Някои са включени в моята първа книга „Фронт"[20], но те сега не отговарят на изискванията ми, не са на равнище, но аз не се отказвам от тях, тъй като са ми рожби. С тях съм започнал, на такова равнище съм се намирал, такива са ми били силите. Какво да се прави? Такива са били моите художествени възможности и не е могло да се иска повече от мен, тъй като условията, при които живеех и работех, бяха много тежки, убийствени.

— Имаше ли тогава някаква литературна подготовка?

— Почти нямах. Обичах да чета, но повече от времето ми отиваше за партийна и комсомолска работа, много време отделях и за изкарване на прехраната си и за творчество е оставало съв-

сем малко. За да разбереш какво мисля за тия мои първи разкази, ще ти отговаря с чужди думи. Когато излезе „Фронт“, Георги Жечев помести за нея рецензия в своя вестник „Воля“[21] и писа, че разказите приличали на градивен материал, на тухли, без които не ще може да бъде построена сградата на бъдещата пролетарска литература, но били ембрионална литература, литература в зародиш, без която никой начеващ автор от такива позиции не може да отиде напред. И наистина той се оказа прав. Много автори започват по-добре, но завършват зле, а пък аз така съм започнал и се надявам, че. . . Ех, да се похваля и аз сам!

— Аз смятам, че и Георги Караславов не е започнал добре с първите си разкази.

— Ако вземеш последното нещо, което излезе от мене, романът ми „Синя кръв“, и го сравниш с тия разкази от моята книга „Фронт“, ще видиш каква е огромна разликата. Нещо друго, което е много характерно. Само след няколко години, през 1939 г., излезе от печат повестта ми „Богородичният панаир“. Аз смятам, че „Богородичният панаир“ е началото на моето творчество. И сега дори съжалявам, че не мога да пиша така свежо, така колоритно, с такъв богат, емоционален език, с багри и обществена атмосфера, в пресъздаването на която са взели участие много езикови средства. Вярно е, че сега пиша по-обмислено, по-задълбочено, с по-голяма рутина на художественото мислене и с пълнота в образите, с конфликти и философски размисли, но я няма тая непосредствена простота, тая свежест и чистота на чувството. Да, непосредствеността и свежестта на младите години! Защото тогава съм бил само на 26 години. . . А как съм я писал тази книга — „Богородичният панаир“, — която е само от 72 странички? На една среща през 1945 г., която Съюзът на писателите устрои в Дома на българо-съветската дружба с писателите, литературният критик Иван Богданов ме запозна с Елин Пелин. Дотогава го познавах, както всички негови читатели, само по разказите и повестите му. В моята литературнокритична книга „Главното направление“, която ще излезе догодина, имам един спомен за Елин Пелин. В него разказвам каква огромна роля е изиграло неговото творчество за нашето революционно движение, въпреки че е бил приятел на царя. Той така е раздрусал трона му със своето творчество, че царят, за да го неутрализира, го е потърсил и го е спечелил за свой приятел. Но това е било „приятелство на чашка“ — за похапване и пийване, а освен това като всеки владетел царят е кокетирал с него, като се е представял за просветен монарх, ценител на изкуството. Елин Пелин — тоя хитър шоп — много добре е разбирал какво цели с това приятелство царят и

понякога се е шегувал с него. После, когато се сприятелихме с Елин Пелин, той ми е разказвал толкова много случки, че за някои от тях вече съм написал спомени.

— Е, какво стана по-нататък, като те запозна Ив. Богданов с него?

— Като ме запозна Ив. Богданов с него, на тая среща ето какво ми каза Елин Пелин, хитро усмихвайки се: „А-а, господин Мартинов! Аз съм чел вашата повест „Богородичният панаир". Под такава повест и аз се подписвам. . ." Бях забравил всичко това, но Ив. Богданов го е записал в своя дневник и преди четири или пет години ми го припомни. Ето каква оценка бях получил за тая моя малка повест от майстора на разказа и повестта в българската литература. Също такава висока оценка получих някога от стария писател Рачо Стоянов.[22] Тогава посещавах кафене „Опера" и от време на време сядах на масата, на която редовно се настаняваше тесен кръг от приятели на именития писател, като Гео Крънзов, Славчо Красински и един друг литературен деец — Никола Зидаров[23], който пишеше пиеси, но нито една негова пиеса не се появи на сцената. Бях вече дал повестта си на бай Рачо, както му викахме ние, по-младите, и той я беше прочел. Та този ден, за който става дума, като седнах при тях на масата, бай Рачо се обърна към мен с думите: „Иванчо, моето момче, написал си много хубава повест, но си сгрешил заглавието. Не се казва „Богородинският панаир", както си писал в заглавието на корицата, а „Богородичният панаир". Така трябва да бъде и при едно ново издание, поправи го!" Така и направих — когато поместих повестта в сборника си „Повести и разкази" по случай моята педесетгодишнина, промених заглавието, както ме бе посъветвал Р. Стоянов. Така че оценката на Елин Пелин и Р. Стоянов, двама големи български писатели, говори за високото равнище, на което се е намирал авторът, когато е писал тази повест. Тя излезе веднага от печат. Помогна ми един мой вуйчо, много добър човек, който от време на време се сещаше за мен и ми помагаше. Той умря преди три или четири години на 92 години. Казваше се Стойко Симидчиев, син на бабината леля и сестра на майка ѝ, при която тя и дядо ми Цако, нейният брат, след заколването на баща им и майка им от турците при освобождението на Ловеч намерили подслон и били отгледани като сираци. Тоя мой вуйчо беше генерален директор на търговската фирма „Банчо Казанджиев", която представляваше немската фирма „АЕГ — Фарбениндустри". Отивам аз при него и му казвам, че съм написал повест, но че нямам пари да я издам, та ако може той нещо да помогне. . . Той ме погледна учуден, че предлагам на него,

търговеца, който се занимава с реални неща и знае да цени парите, някаква несвързана с неговата професия работа от духовен характер, която няма да донесе никаква печалба. Но понеже ме видя с такова тъжно лице и с умолителен поглед, така убит и смачкан от живота, че му дожаля за мен. „Дай да я видя тая повест!“ — рече ми той сдържано и аз веднага я пъхнах в ръцете му. След седмица отивам пак при него. Разбира се, той беше я прочел, но дали беше разбрал нещо — не знам. А аз я бях написал красиво на ръка, много красиво. Така я и дадохме в печатницата. Къде ти пишеща машина! И скоро излезе от печат. После от него научих, че не бил сигурен и за да се увери, че представлява някаква ценност, дал я за проверка и съвет на своя адвокат. Вуйчо Стойко беше търговец, работеше в големи мащаби и за неща, които няма да донесат печалба, не пръскаше пари. Изобщо за него духовни неща, като изкуство и литература, музика и театър, не носеха пари. Адвокатът я прочел и понеже и той не разбира от изкуство, казал му сдържано: „Момчето е грамотно, интелигентно. Това съчинение има смисъл. Ако можеш, дай му малко пари, нека си опита късмета.“ Вуйчо Стойко ми даде две хиляди лева, които аз използувах за отпечатване на повестта. След Девети септември, когато станах известен писател, тоя мой вуйчо се гордееше много с мен. Аз много дължа на него, много го уважавах и обичах. Да, такъв е пътят, който съм изминал от онова мое първо стихотворение, което написах някога, за да обогатя програмата при излета по поръчение на М. Иванов, нашия комсомолски ръководител, но смятам, че още не съм изпълнил достатъчно добре моето задължение и комсомолското ми поръчение е още в сила — да напиша онова хубаво произведение за класата, за народа, с което достойно ще отговоря на изказванията на моя приятел и другар М. Иванов, който пръв ме подтикна към творчество.

ЧЕТВЪРТИ РАЗГОВОР

18 септември 1978 г. в кабинета на Ив. Мартинов в София.

— Спомняш ли си кои са авторите, които си чел по онова време? С каква литература разполагаше тогава — от нашата и световната класика — и кои автори наричахте свои учители?

— Моето поколение независимо от това, дали пишеха или бяха обикновени интелигенти, четеше много. Особено много четяхме ние, неколцината писатели от литертурния кръжок „Христо Смирненски.“[24] Казвам „писатели“, а то значи — млади, начева-

щи тогава писатели, които сега са известни и са в основата на българската литература, без чиито имена тя няма да има лице: Андрей Гуляшки, Павел Вежинов, Камен Калчев, покойният Челкаш, Арманд Барух, Хаим Бенадов, Крум Григоров и по-късно Богомил Райнов, Емил Манов, Веселин Андреев и още две десетки по-млади от нас.

— А тогава Хр. Радевски е бил известен писател.

— Той беше известен писател, но е от друго поколение, от предишното поколение, от което са Георги Караславов, Никола Ланков, Ангел Тодоров, Крум Пенев, Младен Исаев, Камен Зидаров, Орлин Василев, Здравко Сребров, Тодор Генов, Кръстю Белев, Крум Велков, Крум Кюлявков, Вичо Иванов, Марко Марчевски, Панталей Матеев, Мария Грубешлиева, Людмил Стоянов и Тодор Павлов, с които сме били на един фронт срещу буржоазната естетика и сме воювали за наше правдиво революционно и пролетарско изкуство.

— В последно време нашата литературна критика и литературна теория проявяват все по-голям интерес към работата на кръжока „Христо Смирненски", към неговата история и значение за развитието на един значителен брой от най-добрите съвременни писатели. И това, разбира се, е напълно оправдан и закономерен интерес, тъй като този кръжок има голяма заслуга за утвърждаването на новата, на пролетарската, на революционната линия в нашата литература. Кои бяха най-активните участници в него и какво е мястото му според тебе в литературната ни история?

— Нелегалният литературен кръжок „Христо Смирненски" (казвам нарочно „нелегален", защото той наистина беше такъв) не само че спомогна за утвърждаването на новата, на пролетарската, на революционната линия в нашата литература до 9 септември 1944 г., но характерното за него, което е от голямо значение, преди всичко е това, че неговите членове, на брой повече от петдесет, поне в по-голямата си част днес представляват гръбнакът на нашата литература. От него излязоха такива видни днес писатели като А. Гуляшки, П. Вежинов, К. Калчев, Д. Чавдаров — Челкаш, Кр. Григоров, А. Барух, Х. Бенадов, Ем. Манов — от прозаиците, като Иван Бурин, Николай Стайков, Б. Райнов, Валери Петров, Александър Муратов, В. Андреев — от поетите, като Иван Руж, Борис Делчев, Яко Молхов и Васил Александров — от критиците. От изредените дотук имена все на изтъкнати наши творци се вижда, че литературният кръжок „Христо Смирненски" е изиграл огромна роля в нашата литература и че без него днес тя нямаше да има лице. А що се отнася конкретно до самата пролетарска, революционна линия, ще кажа,

че тя води началото си от края на миналия век с първите опити на Димитър Полянов. За този поет мнозина литературни критици говорят с ирония и лека подигравка, като казват, че той наистина е сложил началото и е създателят на пролетарската, на революционната поезия у нас само като заявка, без да се осъществи като поет, и че нейният истински творец е Христо Смирненски със своята талантлива, ярко художествена и идейно ясна поезия. В това има нещо вярно, но и нещо невярно. Безспорно Полянов не е такъв голям поет, какъвто е Смирненски, и неговата поезия не е на това равнище, на което е поезията на Смирненски, но той действително слага началото и ние можем спокойно да го сметнем за родоначалник на пролетарската, на революционната поезия у нас. Без него и неговата поезия навярно не би могло да се направи такъв прелом в художественото мислене, каквото имаме по-късно при Смирненски и поетите от двадесетте и тридесетте години. За да бъда по-убедителен, достатъчно е само да спомена две от стихотворенията на Полянов, а именно „Стрелочник" и „Кокичето", за да се види, че ние наистина имаме работа с поет. Ама, ще кажат някои, само две стихотворения, а с тях остава ли се в поезията? Е, да, разбира се, ще отговоря, само две, но с тях Полянов наистина е останал в българската пролетарска революционна поезия! Защо да не се остава с две стихотворения в поезията? Ами че може да се остане и с едно! Я си спомнете блестящото, великолепното стихотворение „Сине мой" на Стамен Панчев, уникално в нашата поезия, с което той здраво е стъпил и останал завинаги в поезията! Така че не са прави и напълно грешат онези литературни историци, които се отнасят с пренебрежение и лек присмех към действителния родоначалник създаделя на новото, на пролетарското, на революционното направление в българската поезия, изобщо в българската литература, едни от продължителите на което са членовете на кръжока „Христо Смирненски". Забележете, че той носи името на големия, на гениалния пролетарски поет, барда на революцията, а не на основоположника и това е напълно обяснимо.

— Бай Иване, моля ти се, разкажи повече за кръжока — как е основан, кога е основан и кои са му основателите?

— Няма да разказвам с подробности, ще отбележа само, че кръжокът е основан от шестима тогава млади и начеващи писатели: Иван Хаджидимов, Д. Чавдаров — Челкаш, Михаил Брезов (Спас Йончев), А. Гуляшки, П. Вежинов и моя милост. Рожденната му дата е 5 февруари 1933 г., два дни след излизането ми от затвора, когато се събрахме у дома на улица „Алдомировска" и аз бях избран за негов секретар. Чудно ми е обаче

защо двамата наши другари А. Гуляшки и П. Вежинов фалшифицират истината и не знам какво целят с това? Например А. Гуляшки казва в книгата за него от поредицата „Литературни анкети“ буквално следното: „Заедно с Павел Вежинов, тогава изключени гимназисти, безработни, и Спас Йончев бяхме у нас, говорехме и дойдохме до мисълта да направим нещо по-голямо, по-интересно. От Лозенец до „Цар Освободител“ умувахме как да основем кръжока, кои да привлечем. На „Дондуков“ бяхме вече решили. Решихме да потърсим и по-възрастни другари, и връзка с партията. По-сетне дойдоха Челкаш, К. Калчев, Ив. Мартинов и др. Четяхме, критикувахме се жестоко. Гостуваха ни Хр. Радевски, Г. Караславов, Т. Павлов, Г. Бакалов (той ръководи обсъждането на „Дон Кихот от Силвеция“).“ Наистина пълна фалшификация! И кому е нужно това? Ето какво казва в книгата си „Перо и дълг“ Цветан Стефанов, член на ОК и ГК на БКП по това време, наш ръководител и един от редакторите на партийния ежедневник „Ехо“[25]: „Литсекцията бе образувана при Софийската общоградска рабселкорска група. Тя се състоеше главно от учащи се и млади служители, проявяващи влечение към литературното творчество. За да бъде изпробвана и закалена тяхната устойчивост, давах им задачи и в съвсем непоетични обекти в индустриалния квартал. Под патронажа на литсекцията бе базата на столичните метачи, намираща се в старите еврейски гробища. Момчетата бяха предани и издържаха изпитанието. В литсекцията влизаха Иван Хаджидимов, Александър Бурмов, Никола Гуговски (Павел Вежинов), Андрей Гуляшки, Димитър Коцев (Челкаш), Михаил Брезов. Секретар на секцията беше ревностният Иван Мартинов. През 1933 г. литсекцията прерасна в литературен кръжок „Христо Смирненски“, към който се присъединиха и други обещаващи таланти.“ Ясно и кратко! Това е всичко. Но в такива случаи, когато истината се изопачава, обикновено се казва: „Няма нужда от коментар.“ А аз смятам, че коментар трябва да се направи, иначе ще засегна и обидя моите другари и това, което казах дотук, ще прозвучи като инсинуация от моя страна. Каква е истината. Истината е такава, каквато я описах малко по-горе и каквато я потвърждава Цв. Стефанов. Ще добавя това, че още на другия ден, щом основахме кръжока, аз докладвах на партийния ръководител Цв. Стефанов и на комсомолската ни ръководителка Екатерина Аврамова, че кръжокът е вече създаден. За това, разбира се, беше уведомен и Хр. Радевски като главен редактор на „РЛФ“, чието дело също е създаването на кръжока. Може преди това П. Вежинов, А. Гуляшки и Сп. Йончев (М. Брезов) да са се събирали и разговаряли по този

въпрос, както сме се събирали и ние — Ив. Хаджидимов, Ал. Бурмов и аз. Кръжокът съществува от деня, в който се е учредил официално (т.е. пред партията), получил е название и има секретар. Цв. Стефанов най-добре предава това. Кръжокът не е дело нито на А. Гуляшки, нито на П. Вежинов, нито на Ив. Мартинов — той е дело на партията и нека никой не си приписва тая заслуга. Истината преди всичко, драги Тодоре! Говоря това, защото читателите не знаят истината и ги заблуждават. Още повече, че досега е говорила само едната страна, а другата е мълчала. А в римското право, както знаеш, има една максима: Аудиатор ет алтера парс (Да чуем и другата страна). По това толкова, а сега да продължим. . .

— А защо кръжокът беше нелегален?

— Той не можеше да бъде легален, защото при тогавашните изключително тежки условия на фашистки терор и полицейски преследвания, ако случайно ни откриеха, макар че кръжокът беше чисто литературен и наглед се занимавахме с невинна работа, щяха да ни арестуват. Нямаше никакво съмнение, че полицията ще ни скрои конспирация, щеше да заведе дело срещу нас и щяха да ни осъдят. Тя търсеше тъкмо такива случаи, за да могат да създадат в обществото настроение за заплаха от комунистическата партия и да оправдаят своя терор и гонението, преследването на левите сили.

— При каква обстановка провеждахте вашите сбирки и каква дейност вършехте?

— Ясно е при каква, аз вече казах — при изключително тежка обстановка на фашистки терор и полицейски преследвания. И тъкмо при тази обстановка в условията почти на пълна нелегалност ние се събирахме в нашите квартири, като идвахме по разни улици тайно, почти конспиративно. Събирали сме се у дома в нашата единствена стая на улица „Алдомировска“ в квартал Коньовица, събирали сме се в дома на П. Вежинов, на втория етаж в неговата стая на една стара къща сред широк двор, дето беше складът за дърва и въглища на баща му в квартал Дразмахала до Перловската река, събирали сме се у М. Брезов на улица „Тимок“ в същия квартал, но най-много сме се събирали в квартирата на Челкаш като най-безопасна, тъй като той тогава живееше с майка си, пенсионирана учителка, една много мила жена, на тавана в една четириетажна сграда на улица „Велико Търново“, най-буржоазния квартал в центъра на града до Докторската градина.

— Как протичаше вашата работа?

— Много организирано и много дисциплинирано, досущ като при нелегална организация. Ние се събирахме редовно всяка

седмица в определен ден при строго изработен дневен ред, включен в нашия тримесечен план. Събирахме се под закрилата на нашите майки, на тези геройчни майчици, които трепереха за чедата си да не бъдат арестувани и в същото време се радваха и възхищаваха от нас, че се занимаваме с такива възвишени неща, като литература и изкуство, макар някои от тях да бяха прости и неграмотни като моята майка. И докато ние седяхме, разположили се кой където намери място — по столовете, леглата или на някой сандък, вън те стояха в най-големия студ на мразовитата зима и зорко бдяха, изтръпнали и разтревожени, да не би някой да е видял, че сме се събрали толкова много младежи и да се усъмни в нас. Много дължим на нашите майки, на тия скромни майки-мъченици, които заедно с нас понасяха трудностите на живота и по този начин се бореха за бъдещето на децата си, за тяхното развитие като млади писатели, за утвърждаването на пролетарската, социалистическо-реалистическата литература. И сега, когато казвам всичко това, аз с благодарност и синовна обич се отнасям към тях, чиито образи светят с благоговейна светлина пред очите ми. . .

— Е, все пак кажи, бай Иване, как си вършехте работата?

— Според дневния ред най-напред се правеше кратка информация за по-значителните събития в литературата, за вътрешното и международното положение, след това се прочиташе разказ, който ние обсъждахме, като посочвахме наред с достойнствата слабостите и грешките на автора. Накрая в точка разни разменяхме мисли по този или онзи въпрос или пък, ако не беше предвидено по плана да се чете и обсъжда разказ, един от нас, натоварен предварително с дадена тема и предварително подготвен, прочиташе доклад, по който също се изказвахме. В повечето случаи спорехме остро и припряно, като се критикувахме взаимно и бяхме безпощадни към нашите слабости, а понякога дори, струва ми се, бяхме и жестоки. Треска го тресеше цяла седмица, преди да се яви на нашето събрание, онзи другар, който трябваше да прочете свой разказ или да изнесе някакъв доклад — толкова се пристрастявахме, че забравяхме приличието и преминавахме всякакви граници. Въпреки това обаче, а може би тъкмо затова, че бяхме остро критични и безкомпромисни, винаги бяхме нащрек и никога не се отпускахме, а се стараехме и готвехме така, че да не ни правят гореща баня и да не ни заливат после със студен душ. А това, разбира се, ни помагаше да бъдем взискателни към себе си и да не допускаме никакво размекване, никакво отслабване в работата си, в творчеството си, да бъдем винаги на всеоръжие, както се казва. . .

— А освен вашите разкази, разглеждали ли сте други произведения, творби на други автори, наши и чужди?

— Разбира се. Разглеждали сме „Тихият Дон“ на Михаил Шолохов, първият том от който тогава беше излязъл. Разглеждали сме и „Разгром“ от Александър Федеев. Аз трябва сега да кажа, че тези два романа след излизането на „Цимент“ от Феодор Гладков и на „Железният поток“ от Александър Серафимович ни направиха такова силно и неотразимо впечатление с тяхната висока художественост, че дълго ходихме едва ли не като замаяни по улиците. Помня, че доклад за „Разгром“ изнесе П. Вежинов и той беше много хубав. С тънък анализ на съдържанието, като разкриваше пред нас смисъла, значението и дълбочината на образите, създадени от Фадеев, и като посочваше силата на психологическите ситуации, в които изпадаха неговите герои от Левинсон до Морозка и Мечик, П. Вежинов ни смая с вкуса и разбиранията си, с ясния си поглед на добър познавач на изящното слово. Разглеждали сме и „Селкор“ на Г. Караславов, който сам прочете пред нас в едно събиране своята повест в ръкопис, преди да я напечата, и през цялото време, докато ние се изказвахме, той си води бележки, а накрая остана много доволен и ни благодари, макар че бяхме му направили сериозна критика, на места доста остра, но общо положителна и обективна, аргументирана и градивна критика. По това време Караславов минаваше за един от нашите първи писатели и името му беше се наложило дори и сред буржоазните среди, но ето че и той бе дошъл при нас и търсеше нашата помощ. В повечето случаи ние разглеждахме наши творби, обикновено разкази, тъй като мнозинството бяхме прозаици. Поетите дойдоха по-късно. Тогава те бяха по-млади от нас, но по указание на партията ние ги привлякохме и започнахме да разглеждаме и стихотворения, отделни и по цели цикли. В кръжока сме обсъждали разкази почти от всички — и от Челкаш, и от Гуляшки, и от Вежинов, и от мен.

— А как сте се събирали наведнъж толкова много хора, на брой повече от петдесет, както ти казваш?

— По-късно, когато кръжокът се разрасна и станахме много членове, наложи се да го разделим на филиали. Един такъв филиал беше този, начело на който стоеше Е. Манов. В него влизаха В. Петров, Б. Райнов, Невяна Стефанова, Михаил Величков, Александър Геров, Александър Вутимски и др., имената на които сега не мога да си спомня. В друг филиал начело с Ив. Бурин влизаха пък Николай Стайков, Васил Воденичарски, Кирил Маджаров и т.н., все студенти, които се бяха събрали около в. „Академик“[26], издание на БОНСС, изобщо около университетски-

те издания. Мисля, че в този филиал по едно време беше и Е. Шекерджийски, макар че идваше и при нас като член на кръжока, тъй като стана наш комсомолски отговорник. Секретар на кръжока и партиен отговорник, който поддържа връзка с партията чрез Цв. Стефанов, а по-късно чрез Никола Ланков и Крум Кюлявков, от неговото основаване на 5 февруари 1933 г. до моето арестуване и откарване в затвора бях аз. След това пое секретарството Челкаш — до 1937 г., когато за една грешка беше свален от този пост и едва ли не беше изключен от Комсомола, а след него стана секретар К. Калчев и заемаше този пост до закриването на кръжока през 1941 г., когато настъпиха съвсем неблагоприятни условия и беше вече невъзможно да се работи.

— Един друг въпрос от историята на кръжока. Освен вътрешни дискусии, вътрешни разговори каква друга дейност, какви други прояви, било то в пресата или с литературни четения, сте имали?

— Кръжокът имаше не само затворен вътрешен организационен и творчески характер, не само четяхме и разглеждахме свои разкази, но той имаше и външна дейност, външни прояви, прояви с публичен и обществен характер. Искам още веднъж да подчертая, че ние се отнасяхме към нашите произведения много критично, изказвахме се много остро при техните обсъждания и с това допринасяхме голяма полза и за автора, и за нас. За членовете кръжокът беше нещо като ковачница, дето се закалявахме, както се закалява стоманата, и ние бяхме и наковалнята, и чукът, и самият метал, който биехме и от него изковавахме нашия опит на писатели, дори и нашия характер. И всичко сами си вършехме, тъй като отникъде не получавахме помощ, а разчитахме само на собствените си сили. От време на време ни гостуваха и разговаряха с нас или ни изнасяха беседи на тема, посочена пак от нас, писатели като Г. Караславов, Хр. Радевски, А. Тодоров, Орлин Василев, М. Марчевски, Г. Бакалов. Но докъде бяхме стигнали? Какво искаше да ме питаш още?

— Какво четеше вашето поколение?

— Да, точно така! Много четеше моето поколение и трябва да призная, че четяхме много безразборно. В четенето ни нямаше никаква система и. . . позволи ми тая волност, но може би това беше най-хубавото в случая. Ние бяхме прехвърлили огромен брой произведения, голямо количество литература, като почнеш от руските класици, Гогол, Тургенев, Достоевски, Толстой и Чехов, та минеш през френските, Стендал, Балзак, Флобер, Зола и Мопасан, през английските, Дикенс, Текери, Уолтър Скот, и стигнеш до нашите класици, Вазов, Алеко Константинов,

Корица на сборника с очерци и разкази „Фронт“, 1933 г.

Седмичникът „Младежки преглед", в който е сътрудничел Ив. Мартинов

като „Клим Самгин“ на Максим Горки, която също влиза в съветската класика и има солидно място наред с другите шедьоври.

— Какъв е конкретният повод за написване на първата твоя творба?

— Нали вече говорихме по тоя въпрос? Това е онова малко стихотворение, напечатано в „Струя“, която аз написах, за да участвувам в литературно-музикалната програма при излета на комсомолците от Ловеч. . .

— Оказва се като при много други писатели, че и ти си започнал с поезия!

— Да, така е, но като разбрах, че стихотворната форма е недостатъчна, за да изразя мислите си, преминах към прозата и първият разказ, който напечатах пак в „Струя“, е „Малко разказче“. Вторият е „Безработица“, напечатан в РЛФ през 1931 г. Той по-късно влезе в книгата ми „Фронт“. Оттогава обаче аз пиша само разкази, повести и напоследък романи.

— Кой е първият писател, с когото си се запознал?

— Първият голям писател, подчертавам голям, защото той наистина е голям писател, макар по това време да се проявяваше предимно като философ, е Тодор Павлов.[29] Това стана през лятото на 1929 г. Тогава той изнесе в читалище „Христо Ботев“ лекция, на която присъствувах. Помня, че полицията нахлу в салона на читалището и разтури събранието, а Т. Павлов и всички присъствуващи, в т.ч. и аз, бяхме откарани в първи полицейски участък. Мене ме пуснаха след едно леко натупване, както направиха с почти всички други, а него го задържаха и освободиха чак на другия ден. Може би младите писатели не знаят, че Т. Павлов, освен че е литературен критик, философ и теоретик, още е и автор на няколко книги с прекрасно написани очерци и разкази, като „Дино едноокия“, „Стихия“ и др. След запознаването ми с него ние станахме приятели и това наше приятелство продължи до смъртта му. Освен с него по-късно се запознах с Г. Бакалов, Хр. Радевски, Г. Караславов, Людмил Стоянов, А. Тодоров, Н. Ланков, Кр. Белев, Кр. Пенев, Крум Велков и други релефци, но това е друга история и за нея ще говоря, когато му дойде времето.

— Какви чувства си изпитвал при срещата си с тези известни по онова време писатели?

— Вълнувал съм се извънредно много и съм изпитвал голям пиетет към по-старите писатели. Когато се запознах с Л. Стоянов (за това аз отпечатах спомени в „Пулс“), просто не можех да водя спокойно разговор с него. А после, разбира се, станахме приятели и огромната разлика в годините не ни попречи за това.

Сега младите нямат това чувство на уважение към по-старите от тях. Запознават се с някой стар писател, удрят го по коляното и започват да фамилиарничат с него, дори го учат как да пише. А те нямат още издадено нито едно произведение, та да не говорим за място в литературата. А знаеш ли с какво голямо почитание съм се отнасял към Хр. Радевски, към Г. Караславов и към всички ония, които тогава са били по-възрастни от мен, особено към Г. Бакалов, когото аз по-късно когато се сближихме, наричах „бай Георги“ и той ме чувствуваше като свой син. Малко преди да умре, неговата другарка Стефана ми бе казала: „Иванчо, от всички млади Георги тебе най-много обичаше.“ Познавах се между другото и с Антон Страшимиров. Към него, към бай Антона, когото често посещавах у дома, съм изпитвал не само пиетет, но и страхопочитание. Така че невероятно ми се вижда поведението на някои от сегашните млади писатели.

— Имал ли си някакви пречки в литературното си реализиране като млад писател?

— О, пречки! Та нали за това говорих досега няколко пъти? Вътрешни пречки не е имало, но външни, от обективен характер. . . колкото искаш. Условията, при които съм живял, расъл и развивал, са били много тежки. Аз може би съм един от писателите, който най-много е бил арестуван, най-много изтезаван в полицията (дано е така, нека не прозвучи като самохвалство, а като изповед). Два пъти съм лежал в затвора. Моля да ме разбереш правилно и да не го вземаш пак за самохвалство. Единственият писател, съден и осъден за художествено произведение, лежал в затвора, съм аз, а другият. . . само че той е първият, а аз вторият, е авторът на „Цветя на злото“ — Шарл Бодлер[30], който е прекарал десет месеца в Бастилията, осъден за творбата си. А пък аз за моята първа книга „Фронт“. Имаме и други писатели, осъждани на затвор, но не заради творбите им, други разстрелваха без съд.

— Как официалната и пролетарската критика се е отнасяла тогава към тебе?

— Критиката не ме забелязваше, говоря за официалната. Аз бях начеващ автор и няма защо да се сърдя. А пък и не чаках от нея, от официалната критика, никаква оценка, никакво признание, никакво поощрение. Защо? Защото знаех от какви позиции ще ме преценява — от свои, класови. А и какъв автор бях тогава! Един съвсем неизвестен млад писател, който няма още физиономия, не разкрива никакви възможности и не буди никакви надежди. Тя, официалната критика, не забелязваше Г. Караславов, та до мен ли ще стигне? Все пак, ако говорим за някакви

възможности и някакви надежди, те дойдоха много по-късно с повестта ми „Богородичният панаир“, когато критиката наистина ме забеляза. Вече споменах за статията на Г. Жечев за първата ми книга „Фронт“. За нея писаха и А. Тодоров в сп. „Звезда“[31], и Ив. Руж в РЛФ, но това беше нещо като класово поощрение и поощрение на младия автор. Също така съвсем мимоходом бе отбелязана и втората ми книга „Стока без купувачи“. Но „Богородичният панаир“ и романът ми „Мансардата“, която е четвъртата ми книга поред, наистина се посрещнаха като нещо, на което трябва да се обърне сериозно внимание. Лозан Стрелков по поръчение на Кр. Кюлявков, който тогава завеждаше сектора за изкуство и култура при ЦК на партията, писа възторжена статия под наслов „На прав път“ и я помести във в. „Заря“[32]. Писаха по това време за романа и други литературни критици.

— Аз ти зададох въпроса за тогавашната официална критика. Кои литературни критици по онова време, през 30-те и 40-те години, раздаваха литературно правосъдие? На кои буржоазни критици литературното поведение те смущаваше?

— На никого от буржоазните критици не съм обръщал внимание и никой от тях не ме е смущавал. Аз съм творил и създавал произведения, защото съм искал да изразя това, което ме е вълнувало, онези мисли и чувства, с които съм живял по онова време. Бях вече тръгнал по пътя на изкуството и бях посветил живота си на литературата. Можех да стана обществен деятел, можех да се отдам напълно на партийна работа, но не станах обществен деятел, не се отдадох и на партийна работа, а станах писател. По този начин, като писател, аз водя борба. Моето оръже е перото.

— Но на въпроса: кои са все пак ония буржоазни критици, които са те смущавали със своето литературно поведение?

— Кои са наистина тия литературни критици? Най-активен и най-зъл отрицател на нашата лява, прогресивна, пролетарска литература беше всеизвестният на всички Йордан Бадев, който се славеше не само с острите си нападки срещу нас, но и с полицейските си „литературни доноси“. Друг, сериозен опонент в естетическо отношение, но на много по-високо културно равнище от Бадев, беше главният редактор на сп. „Златорог“[33], иначе кротък и добър човек, Владимир Василев. За нас неговото списание беше тежката артилерия на буржоазно-естетическия отряд, който стоеше отвъд барикадата и воюваше с нас в класовите битки. Ние с него спорехме, не лично аз, а целият наш фронт, особено Т. Павлов и всички ония, които пък от наша страна поддържаха огъня срещу позициите на буржоазните естети. И аз

имам една статия против теоретическите позиции на Вл. Василев, напечатана след Девети септември в сп. „Читалище“. Не бих причислил сега Георги Цанев към онези, които не са били с нас, но имаше един период, когато той след отдалечаването си от партията, не беше гледан с добро око от нас. Дълго време трая недоверието към „Изкуство и критика“[34] и ние не само че не печатахме там, но го и афронтирахме. Започна обаче да става още потежко. Нашите легални вестници спряха и нямаше къде да печатаме. Тогава партията нареди да преминем към „Изкуство и критика“. То беше вече в началото на войната. Иначе, ако не печатахме, щяхме съвсем да престанем да се развиваме като писатели, щяхме да се самоунищожим. Печатането е като въздуха за всяко живо същество. Човек диша, клетките се размножават, организмът расте и се развива. Така е и с писателя. Като печати, той расте и се развива. А периодът беше тежък, много тежък. На нас, писателите-комунисти, ни трябваше „литературен въздух“. И такъв ни предлагаше сп. „Изкуство и критика“, което все пак беше най-близко до нас. Предишните грешки, предишното отрицание се дължеше на сектанско отношение към сложните, объркани и противоречиви въпроси в българската литература по „онова време“. Водеше се борба на живот и смърт. Стреляха, убиваха. Партията беше нелегална, изолирана, затворена в себе си, защото имаше опасност от разконспириране и разкрития. Въпреки това борбата се водеше на широк антифашистки фронт и вярата в нас не угасваше. И тъкмо навреме дойде решението да се сътрудничи в „Изкуство и критика“. Там печатаха и Хр. Радевски, и Г. Караславов, и П. Вежинов, и Б. Райнов, и Ал. Геров, и много още други. Напечатах и аз една статия — „Закъснялото бохемство“, която изпратих по поръчение на Кр. Кюлявков. Така че сега на сп. „Изкуство и критика“ ние можем спокойно да гледаме като на списание-съюзник в нашата борба, а на неговия редактор Г. Цанев като на наш другар, взел според силите си и възможностите си при ония тежки, неблагоприятни условия участие в борбата.

ПЕТИ РАЗГОВОР

18 октомври 1978 г. в кабинета на Ив. Мартинов в София

— Да продължим. Нали нямаш нищо против?

— Е, няма какво да се прави! Щом си дошъл. . ., то се знае, че ще продължим. Питай сега каквото има да ме питаш!

— През 1972 г. Партиздат пусна от печат в един обемист том, съставен от Даринка Маришка-Мишлякова и Марин Лазаров, книгата „Работнически литературен фронт — 1929 — 1934 година“ с подзаглавие „Схематичен преглед на съдържанието“. Там всичко е разказано, т.е. посочени са по дати и азбучно всички поместени материали от първия до последния брой с кратки анотации за всеки един от тях и не искам да се връщаме към тази голяма история на РЛФ, но все пак кажи ми, моля ти се, какво място има РЛФ в твоето творческо развитие?

— РЛФ има не само голямо място в моето творчество, в моите първи творчески прояви като среда, в която съм се развивал и расъл като млад писател, но той е и първият вестник, където напечатах моя първи разказ „Безработица“ със сюжет от живота на работническата класа.

— Какви връзки си създаде с наши изтъкнати пролетарски писатели? Как атмосферата на РЛФ се е отразявала върху твоето творчество?

— Участвувайки в творческия живот на РЛФ, безспорно аз попаднах в една среда на вече оформени, изтъкнати наши поети и писатели, като Хр. Радевски, Г. Караславов, А. Тодоров, Н. Ланков, Вл. Топенчаров, Борис Милев, Ив. Руж, Петко Буюклиев, Любомир Огнянов — Ризор, а към тях трябва да прибавя и Т. Павлов, Г. Бакалов, Сава Гановски, които по различно време ту идваха, ту напускаха редакцията поради честото им отсъствие от нашата страна. Цялата тази среда беше за мен оная сила, която не само ме укрепи политически, не само създаде у мен класово-партиен усет, не само ме научи как да гледам на обществените събития, но ми даде и тласък в творчеството. РЛФ изигра голямо и първостепенно значение за мен при оформянето ми като писател, тъй като ме насочи към проблемите, които стоят пред нашето общество. И там, в средата на РЛФ, получих онази закалка, изиграла такава решаваща роля в моя живот. Наред с РЛФ, разбира се, също така голяма и решаваща роля изигра и литературният кръжок „Христо Смирненски“, но аз не правя никаква разлика между значението на единия и на другия за мен, защото кръжокът е дело и на РЛФ, следователно те са една и съща творческа среда.

— Тази твоя оценка за съотношението между литературния кръжок и РЛФ е много важна, много ценна за нашата история според мен. А какви по-интересни случки са станали по време на работата в РЛФ, запазили се като спомен у теб?

— В мемоарната ми книга „Моят живот“, която ще излезе като издание на Партиздат и която е доста обемиста, около 600

страници, пиша за това. Това са истинските ми мемоари, а не „Късове от моя живот“, тъй като те са само откъси, извадки от нея. В една глава от „Моят живот“ давам не само отделни случки, отделни епизоди от живота на релефци, но и известни кратки характеристики на всички негови участници, редактори и сътрудници. Говоря и за Караславов, говоря и за Радевски, и за П. Бююклиев, и за А. Тодоров, и за Ив. Руж, и за Н. Ланков. . .

— Спомняш ли си някоя случка?

— Има не една, а няколко такива случки, доста весели и забавни, макар някои от тях да са станали при трагични обстоятелства.

— Я разкажи, нека да чуем!

— Добре. В един от броевете на РЛФ излезе разказ на наш нов сътрудник, подписан с псевдоним Тютюноработничката Катя. Разказът беше хубав. . . Е, хубав—хубав при тогавашните условия и за равнището, на което се намираше нашата литература, но ние го напечатахме и неслучайно той намери място във вестника. Всички сметнахме, че авторът е жена. А дотогава жени за сътрудници нямахме освен Виринея Вихра и много желаехме да привлечем за сътрудничка още някоя и друга жена. Затова, когато се появи този разказ, ние много се зарадвахме и веднага чрез пощата във вестника съобщихме на автора да се обади в редакцията и да донесе друг разказ. Наистина получихме отговор, но не лично от самата авторка, а по пощата — и не един, не два, а няколко разказа, които също напечатахме. И понеже всички бяхме млади хора, а аз най-младият от всички, изгаряхме от любопитство да видим коя е тази наша сътрудничка, млада ли е, стара ли е, хубава ли е изобщо какво представлява тя от себе си. И като всички млади хора се шегувахме и закачахме един друг, но все пак очаквахме тя да се появи някой ден. И ето че една сутрин, помня много добре това, както се бяхме събрали на таванчето горе, над канцеларията на собственика на печатницата, дето се намираше редакцията на РЛФ, по стълбичката отдолу се зададе някакъв непознат човек, висок, слаб, сух, със започнала вече да оплешивява глава. Всички се обърнахме към него и нетърпеливо зачакахме да видим какво ще иска от нас, а той, без да се смущава, като се изкачи леко запъхтян, с остър и рязък тон, както съм го запомнил оттогава, каза високо: „Другари, търсили сте Тютюноработничката Катя. . . Аз съм!“ Настана мълчание, всички бяхме изненадани, смутени и поразени, дори разочаровани от това, което се случи. Очаквахме жена, а излезе мъж! Но мълчанието не трая дълго. Изведнъж всички избухнахме в смях и с шеги, закачки започнахме да му обясняваме защо се смеем. Засмя се и той и разговорът потръгна

весел и закачлив. Така се запознахме с Тютюноработничката Катя, която стана наш редовен сътрудник и печаташе във вестника разкази. Но само след няколко броя съвсем неочаквано новият ни сътрудник, който минаваше за добър разказвач, донесе статия, после още една, втора, трета. . . и така от разказвач стана литературен критик с името Иван Руж. Може би мнозина не знаят, че истинското му име е също така много чудновато — Хрисим Коеджиков, а сега го знаем като Ив. Руж и това име за нас е станало по-близко и ценно не само защото зад него се крие един наистина добър, хрисим човек, а преди всичко защото то е символ на честност и справедливост, на доверие и искреност, на вярност и преданост и най-вече на обективност и доброжелателство при оценката на нашите произведения. Така че ето ти един характерен случай из нашия живот, из живота на РЛФ.

— А друг някакъв случай можеш ли да разкажеш?

— Мога, разбира се. Помня, че веднъж нашата партийна група трябваше да участвува в акция на партията, подета от групата на журналистите при вестник „Ехо“, с която поддържахме тясна връзка и си помагахме, сътрудничехме си по разни поводи. Не помня по какъв случай беше тази акция — дали за Първи май или за първи август, имаше такъв ден, обявен за антивоенен, в който излизахме на улицата и правехме демонстрация, вдигахме трибуни, произнасяхме речи. Акцията беше насрочена точно за дванадесет часа по обед, когато чиновниците излизат от учрежденията и улиците са доста шумни, препълнени с хора. Помня, че паролата бе дадена да се съберем на кръстовището на улица „Солунска“ (сега „Васил Коларов“) и булевард „Царица Йоана“ (сега „Витоша“). Предварително беше определено за оратор на събранието да бъде А. Тодоров. Предполагам, че той се е готвил извънредно много за тая акция. Готвил се е най-напред да понесе боя, ако го хванат и арестуват, както обикновено ставаше в такива случаи, после какво ще каже като оратор и накрая, разбира се, как да се държи, та да направи най-силно впечатление на слушателите. Двама наши другари го вдигнаха на раменете си, а той, смутен и зачервен, не знаеше как да започне, оглеждайки се на всички страни, и се бавеше. След кратка пауза се съвзе и като вдигна ръката си, свита в юмрук, над главите на двамата другари, които го подкрепяха, започна речта си. „Другари. . . — извика той и млъкна, тъй като бе забелязал, че от съседните улици към нас тичат полицаи с извадени пистолети и агенти с размахани бастуни, и успя да каже само — . . . бягайте!“ Разбира се, двамата другари, които го бяха вдигнали на раменете си, пуснаха Ангел и започнаха да бягат заедно с всички други, гонени от полицаите и агентите,

които удряха с бастуните си, а някои от тях дори стреляха във въздуха, за да ни сплашат. Но Ангел беше хванат, арестуван и откаран в близкия полицейски участък, дето беше бит жестоко, че две седмици лежа увързан с бинтове и наложен с овча кожа. За това само „Другари, бягайте!“ той изяде такъв бой, какъвто никога до това време не беше запомнил. Гърбът му беше нашарен от бичовете и сопите на разярените агенти, а кожата му нацепена и посиняла, че едва се оправи и дойде на себе си. В знак на протест ние поместихме в един от броевете на РЛФ снимка на гърба му с кратко антрефиле за случката и протест против варварската разправа на полицията с мирната демонстрация. . .

— Няколко пъти в нашите разговори ти споменаваше за Ем. Шекерджийски. Кое у него ти правеше тогава най-силно впечатление? Разкажи, ако си спомняш, как се запозна с него, каква работа сте вършили заедно?

— С Ем. Шекерджийски се познавах много отдавна, още от ученическите години. Тогава той учеше в Първа мъжка гимназия, а аз в Трета мъжка, но неговото име срещах по-рано, тъй като той се появи с публицистични статии в ученическия вестник „Струя“ през 1930 г. От тия статии се виждаше, че Емил е прогресивно мислещ човек, но в най-общ либерален и демократичен дух на времето. Той произхождаше от едрата буржоазия. Баща му е бил съдружник в един тютюнев склад на прочутата фирма „Арав и Шекерджийски“, която по-късно, през време на кризата в жестоката конкуренция, западна и фалира. Семейството на Емил известнъж се намира в твърде неблагоприятно икономическо положение, което му бе наложило да работи като публицист и млад, начеващ обществен деятел и много му помогна да се ориентира към нас. Тъкмо в този процес на преориентиране и „пролетаризиране“, казано условно, аз се запознах с него. Запозна ни нашият общ приятел Ал. Бурмов, негов съученик, когато минавахме по булевард „Дондуков“ и отивахме у нас, в моята мансардна стаичка на улица „Цар Симеон“ до моста на Владайската река. Емил стоеше на ъгъла на улица „Будапеща“ и навярно там е чакал някой свой приятел, за да отидат някъде по работа или просто да се поразходят. Но ето че вместо този приятел неочаквано се появихме ние и Бурмов, какъвто си беше шегаджия и закачлив, обърна се към мен и извика: „Ела да те запозная с татко Песталоци!“ Ръкувах се с Емил и поведохме разговор все така шеговито и закачливо. Но нека да ти обясня защо Бурмов го нарече „татко Песталоци“. Това разбрах по-късно от самия Сашо. Емил много обичал да цитира Песталоци и дори бил страстен привърженик на неговата педагогическа мисъл, на неговия начин на възпитание и превъз-

питание на младежта. Изобщо в този период Ем. Шекерджийски се намираше на един съвсем начален етап от своето осъзнаване като гражданин и човек, като млад и талантлив публицист. Тогава той е бил под влияние не само на идеите на Песталоци, но и на Масарик и на някои други буржоазни политици, учени, мислители и философи. У него още не беше назрял процесът на преустройство от буржоазното към либералното и демократичното разбиране, а да не говорим за сериозното идеологическо преустройство с усвояването на марксическата философия, както това стана покъсно под влиянието на здравата обществена среда, средата на прогресивните младежи, ученици и комсомолци. Ето така се запознах с Ем. Шекерджийски и това са първите ми впечатления от него.

— Още нещо по-конкретно за него. . ., за неговия образ като човек, за способностите и качествата му като партиен деятел и функционер, като борец и революционер?

— Добре. И това ще направя. Емил беше необикновена личност. Още когато се запознах с него, той ми направи силно впечатление. Преди всичко тогава ми направи впечатление неговата външност, държането и поведението му на млад човек. Емил беше хубав, много хубав... ., строен, с правилни черти на лицето си, с руси мустачки над красива уста и тънки, почти като на момиче устни. Говореше малко и сдържано, като премисляше всяка дума, всеки свой израз, когато искаше да каже нещо и, трябва да отбележа, че го казваше умно, с умение и такт да не обиди и огорчи събеседника си. Но той имаше и една друга, също така забележителна черта — умееше да се усмихва и леко да иронизира всеки, с който му се наложеше да спори, и ако не изразяваше това с думи, то се забелязваше в погледа на светлите му, почти зеленикави очи. Изобщо имаше силно развито чувство за хумор и беше успял да си спечели името на умен, талантлив млад човек, който знае да води разговор и да подчини на волята си събеседника. Но въпреки тези негови качества, с които той ме привързваше, аз бях човекът, който му помогна да се преориентира и да навлезе в нашите комсомолски среди, да стане партиен функционер, младежки деятел и да участвува в нашите борби до края на живота си.

— Как стана това?

— Как ли? Ето как. . . Най-напред в споровете с него, макар и да не бях така ловък и гъвкав като него, с моите аргументи го убеждавах и той се съгласяваше с мен. После, когато заедно участвувахме в редакционните комитети на ученическия вестник „Струя“ и списание „Ученически подем“, на заседания при изказване от моя страна той винаги ме подкрепяше, както и аз него.

И така, когато се наложи да се приемат нови членове в Комсомола за Първа мъжка гимназия, аз настоявах да приемем и него. Защо аз и като какъв се застъпих за Емил? Като комсомолски деятел и ръководител, тъй като тогава бях член на СУК. И понеже беше много динамична натура, с голям вътрешен заряд, той не можеше да остане спокоен и равнодушен в своето участие като обикновен, редови комсомолски деец, бързо се разви, израсна и стана един от ръководителите на Комсомола, член на ГК, а после и член на ЦК на Комсомола.

— По-късно, когато той беше професионален революционер, имахте ли срещи с него?

— Не една и не две, а много, но една съм запомнил най-добре. Това беше през лятото на 1944 г., струва ми се през месец юни или юли, не мога точно да си спомня, аз току-що се бях върнал от с. Земен, дето бе евакуирано моето семейство. Като вървях по булевард „Цар Освободител" („Руски") и отивах към Борисовата градина („Парка на свободата"), точно пред хотел „България" се срещнахме с Емил. Направи ми впечатление, че макар да беше горещ ден, той беше преметнал на ръката си пардесю и докато се разхождахме и разговаряхме, нито веднъж не го прехвърли на другата си ръка, а продължи все така да го държи, като закриваше ръката си. Знаех, че беше нелегален и че вършеше отговорна работа, и бях уверен, че стискаше под пардесюто пистолет, но нищо не казах и ние доста време се движехме по тротоара. И понеже, той, доколкото разбрах, е бил дълго време откъснат от София, осведомих го за последните събития и особено за движението на Съветската армия, която водеше борба за освобождението на Кишинев. Той остана много доволен. Беше все така иронично настроен, шеговит и с повишен дух, макар да говореше малко, а повече да слушаше. Но когато се наложеше да каже нещо или да възрази, както винаги си служеше с афоризми, стегнато и ясно. Попитах го какво прави и къде се намира сега, а той, като се усмихна скъпернически, с неговата типична шегаджийска усмивчица зад тънките устни и руси мустачки, махна с ръка и отговори кратко: „А бе, знаеш много добре и не ме питай!" И аз разбрах, не трябва повече да любопитствувам, тъй като характерът на работата го изискваше. Повечето говорех аз, като му разказвах за живота на софиянци—че София, която доскоро беше почти мъртъв град, вече се оживява и че хората са започнали да се връщат, което той изслуша с голямо внимание и когато дойде време да се разделим, ние се прегърнахме и целунахме. Аз знаех, че е във връзка с партизанското движение и че е дошъл по работа, затова го изпратих като герой с лека завист в очите, но и с надежда, че

пак ще се видим и ще се прегърнем като стари приятели. Но не стана за съжаление така и знаем как той загина героично в неравен бой с врага. . .

— Как оценяваш неговото дело?

— Има ли място за питане! Пътят, който Емил измина от буржоазната класа до пролетариата, е много интересен и във висша степен поучителен за мнозина, тъй като това беше изключително явление и то подлежи на дълбок анализ и сериозни изводи, сериозни обобщения. Това, че той произхожда от едрата буржоазия, никак не намалява неговия подвиг и делата му като борец и революционер, като активен деец на партията и Комсомола, верен и предан до смърт, което и доказа със своята гибел, а, напротив — още веднъж потвърждава, че когато един човек е честен и с трезв ум, макар и да произхожда от чуждата нам класа, щом веднъж се убеди в истината и особено в правотата на нашето дело, то той неминуемо ще дойде при нас. И не само това, а още нещо, също така важно, а може би и по-важно от всичко, което казах дотук. Кое е това нещо? Именно това, че човек може да дойде при нас и да промени класовите си разбирания и класовата си принадлежност не по чисто икономически причини, както е с мнозинството наши другари, а и по идеологически път. Много е лесно на такива като мене, които произхождат от най-бедните слоеве на народа, от дъното на живота, дори от калта, да тръгнат по пътя на борбата, без дори да се замислят над това, тъй като то е естествен път за тях, но е много трудно и почти невъзможно, разбира се, с изключения, както е при Ем. Шекерджийски, да изменят на класата си и да дойдат при нас. Обаче пътят, който той измина, не е бил толкова лек и навярно е бил съпроводен с много размишления, със сериозни сблъсквания с окръжаващата го действителност и с големи изводи за самия живот на обществото. И всичко това, уверен съм, е било не така леко и гладко, както може би биха си помислили някои, а бавно и мъчително с колебания и противоречия, но. . . в края на краищата нали все пак е станало и то потвърждава изключението като закономерен процес на всички правила в развитието на обществото?

— Благодаря ти, бай Иване, много хубаво го каза. А сега да преминем към един друг въпрос, който искам да ти задам, и те моля да ми отговориш. Това ще бъде един вид допълнение към онова, за което говори в един от предишните разговори. Какво още можеш да ми съобщиш за сп. „Изкуство и критика“ и най-вече за неговите сътрудници?

— Отначало, в първите години преди Втората световна война, когато „Изкуство и критика“ започна да излиза, не знам дали бяхме прави или не, но при условията на дълбока нелегалност на

партията и водената остра класова борба бойкотирахме списанието. Навярно не сме били прави, а сме постъпвали така, като сме изхождали от тесни и ограничени сектантски позиции. Смятахме „Изкуство и критика" за мост, по който левите и прогресивните поети и прозаици преминаваха и отиваха отвъд, в другия лагер, при буржоазията, като стигаха чак до „Златорог". Но, изглежда, че малко сме пресилвали и преувеличавали ролята на списанието в това отношение. Водили сме се безспорно от страната, осъдена от времето максима: „Или с нас, или против нас!" — без да отчитаме конкретно-историческата обстановка, условията, в които сме живели и работили. Не сме се съобразявали, че „Изкуство и критика" е издание на „Христо Г. Данов" и че въпреки откъсването на редактора му Г. Цанев от партията, въпреки неговото специално положение на бивш партиен член все пак той не е скъсал напълно със своите идеи, със симпатиите и любовта си към партията. Не сме отчитали това и то безспорно е било наша грешка. Сега вече е много по-лесно да видим тази грешка и да я осъзнаем, но тогава беше трудно, много трудно, тъй като се водеше борба на живот и смърт, а парията нямаше време да се занимава с такива въпроси, какъвто е въпросът на „Изкуство и критика", и ние продължавахме да плащаме данък на увлечението си. Но трябва да призная, че още тогава, в навечерието на войната, дойде време да осъзнаем грешката си и да разберем, че е излишно да продължаваме бойкота на списанието. Особено се убедихме в това, когато разбрахме, че няма друго място, друго списание, където да печатаме, няма друга трибуна, от която да се чува нашият глас, гласът на пролетарската, на революционната мисъл, че ако продължаваме все така да се отнасяме към него, не ще има и не ще настъпят по-благоприятни условия за нашето изкуство, за нашата литература. И ето че един ден нашият партиен ръководител Кр. Кюлявков ни съобщи, че ЦК на партията е разрешил вече да печатаме в сп. „Изкуство и критика" и да му сътрудничим по-често. По негово нареждане аз написах и поместих статия под заглавие „Закъснялото бохемство", насочена срещу лекомислието и безотговорното отношение на някои наши млади другари, отдали се на лек живот и пиянство, без да държат за сериозността в момента и на все повече изострящата се класова борба, преминала вече открито във война срещу Съветския съюз. Тогава сътрудници на „Изкуство и критика" бяха много наши другари, свързани в миналото с партията, като Хр. Радевски и Г. Караславов, които бяха преминали към него много отдавна, още след разцеплението на нашата партийна организация по спора около вестник „Кормило"[35].

— С това разцепление и приминаване към „Изкуство и критика“ на двамата наши именити писатели Хр. Радевски и Г. Караславов имаме ли ренегатство и преминаване в отвъдния лагер, в лагера на врага, на българската буржоазия с нейните разбирания за изкуството, изобщо на позициите на нейната естетика или имаме само едно отклонение по лични съображения?

— Много сложен въпрос, но ще се опитам с няколко думи да обясня какво мисля аз и да отговоря от мое гледище, разбира се, без да ангажирам когото и да е било, а най-малко партията. За мен лично откъсването от нас и преминаването на Радевски и Караславов към сп. „Изкуство и критика“ не е никакво ренегатство, макар че имахме разногласия за пътя, по който трябва да вървим и да се развива нашата литература, а просто само едно отклонение. . . Те не преминаха в отвъдния лагер и останаха наши, верни на своите идеологически разбирания другари, но при едно условие, че скъсаха с нас и се отклониха временно от пътя на борбата. Защо? По много причини. . . Една от тези причини е, че при тогавашните условия, в навечерието на войната и при започването ѝ, особено когато хитлеристка Германия нападна Съветския съюз, беше много трудно да се живее и работи при тези крайно неблагоприятни условия, а още по-трудно и почти невъзможно да се твори, да се създава изкуство, литература, тъй като целият наш ляв, партиен легален печат беше спрян и нямаше къде да се печата. А освен това политическият, изобщо общественият климат беше така нажежен, че трудно бе дори да останеш жив и здрав, да оцелееш като човек, а не да работиш, да пишеш и печаташ. Разбира се, трудностите не бяха само за тях, но и за нас, особено за нас, тъй като тогава терорът беше много силен и полицията вилнееше, арестуваха и откарваха в лагери, стреляха и убиваха. Но въпреки това ние направихме грешка с тях, като ги обявихме за ренегати и дори за наши врагове. Отблъснахме ги, бяхме много остри в критиката си и прекалено взискателни към тяхното поведение, а трябваше да поддържаме връзка с тях и да ги използуваме, колкото е възможно. Това е наша грешка и наша вина. Но и те имат вина и те имат грешка, тъй като не потърсиха начин да се разберат с партийното ръководство, не разбраха, че не бива да се разбива единството ни и да се нанася такъв тежък удар на нашия литературен фронт.

— Кои други бяха сътрудници на списанието?

— Освен тях, двамата наши другари, в „Изкуство и критика“ сътрудничеха П. Вежинов, Б. Райнов, Ал. Геров. . ., доста много са на брой, та да не изреждам имената им. А да не говорим за такива писатели, които бяха по разбирания близки до нас и мина-

ваха за наши спътници, като Светослав Минков и Илия Волен, някои от които бяха членове в Съюза на трудово-борческите писатели.

— В цялата анкета, която направихме дотук, липсва един период от близо тридесет и пет години. Това е периодът на твоя живот, на твоята активна творческа дейност след народната победа на 9 септември 1944 г. и ние не можем да го отминем, без да отбележим някои по-характерни моменти. Какво можеш да ми кажеш за него?

— Хм! (Иван Мартинов се замисля дълбоко и дълго време разсъждава и преценява да говори или да замълчи.) Това е един много деликатен въпрос. . . и колкото деликатен, толкова и важен, но. . . Позволи ми да не се спирам много на въпроса ти и да не отговарям пълно, тъй като това е свързано с известен риск, а аз не искам тъкмо сега, когато съм изминал такъв дълъг път и съм в преклонна възраст, да си имам известни неприятности. О, не! Не мисли, че се страхувам — аз изобщо не се страхувам, но понеже ще се наложи неминуемо да бъда откровен, навярно ще засегна много въпроси, свързани с работата ми като партиен деятел, нали аз дълго време бях партиен секретар и инструктор при ЦК на партията, та затова мога да кажа, без да искам, някоя и друга излишна приказка. Моля ти се, спести ми засега това неудобство! Още повече, че хората, за които може би ще говоря, са още живи, а това от само себе си, разбираш ли, е едно неудобство. Във всеки случай обещавам ти, че при пръв и удобен случай, когато се наложи, аз ще кажа какво мисля по редица въпроси и събития, станали през този период в нашата страна, и това навярно скоро ще стане, но. . . (и Иван Мартинов свива рамене) не сега, разбира се. . . Моля ти се не искай и не настоявай повече! Скоро ще излезе един том мои мемоари, в които спомените ми ще завършат до 9 септември 1944 г. и малко след това, а после. . . после, ако съм жив и здрав, ще напиша и втория том, в който ще засегна всички тия въпроси, за които ти сега ме питаш.

— Добре, бай Иване, ще уважа твоето желание, но. . . затова пък, моля те, да ми отговориш още на няколко въпроса. Искаш ли?

— Да чуя какви са. Готов съм и чакам.

— Първият ми въпрос е: къде те завари въоръженото народно въстание на 9 септември 1944 г. и каква работа вършеше тогава, искам да кажа — каква партийна работа като функционер на партията?

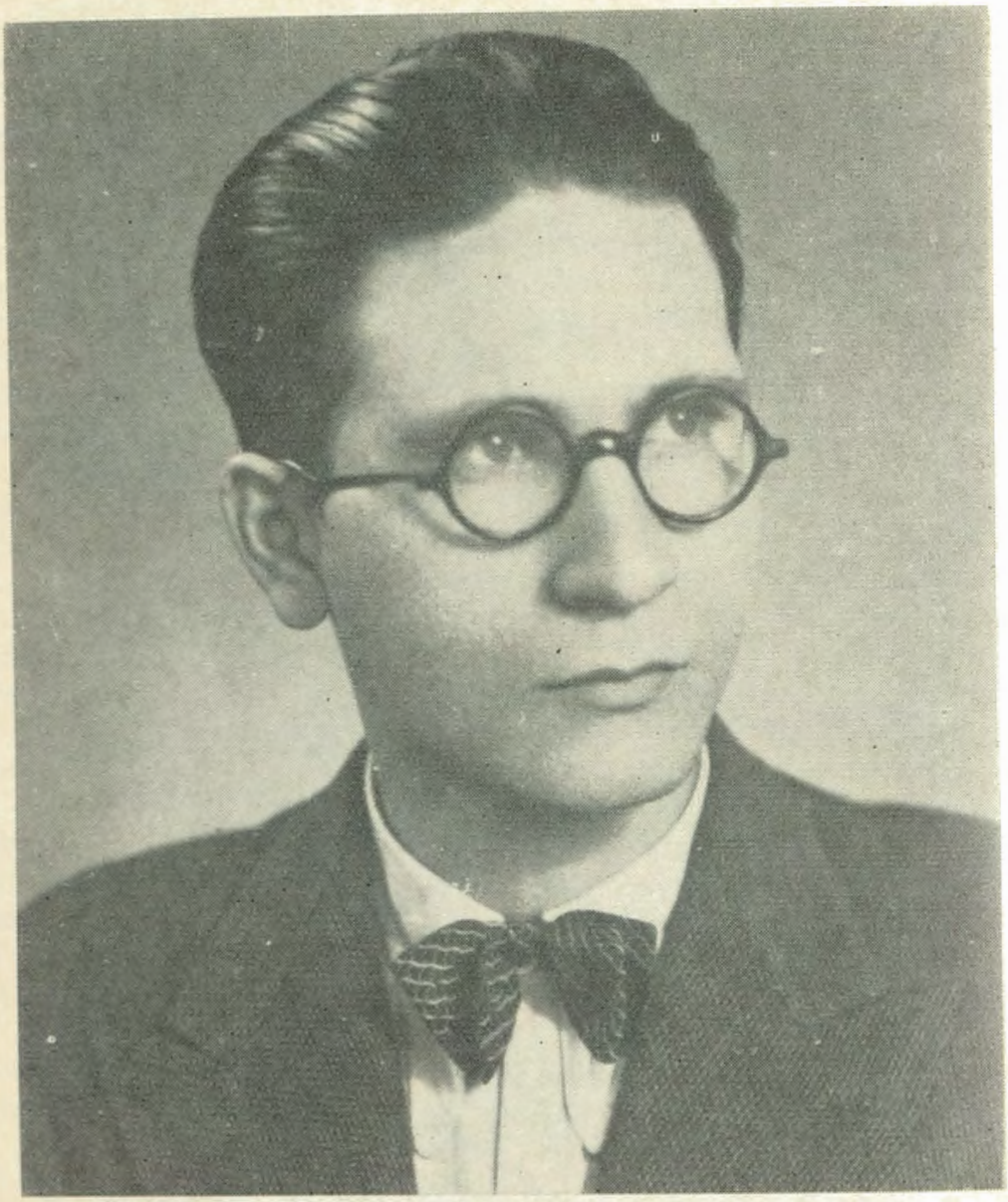
— Победата на Девети септември ме завари в София на отговорна нелегална работа. Може би не знаеш, но аз бях от сътрудниците на Кр. Кюляков, който тогава завеждаше отдела за

култура и изкуство при ЦК на партията или по-точно Агитпропа на партията, както се наричаше отделът на агитация и пропаганда тогава. На мен ми беше забранено да напускам София без разрешение, тъй като отговарях за нелегалния печат, т.е. снабдявах го с хартия, мастила и други материали, нужни за нашите нелегални вестници, прокламации, позиви и прочие неща. Въпреки че Кр. Кюляков ми беше забранил да напускам София, аз често бягах от нея, защото по това време, както знаеш, английските и американските самолети почти през ден бомбардираха столицата. Така се случи — бомбардират София и аз, уплашен, избягвам при семейството си в манастира на с. Земен, постоя ден или два там, докато се успокоя, а после, като си спомня за нареждането на бай Крум, бързам да се върна в София и да поема работата си. Но тъкмо се върна и постоя ден-два, като прекарам времето спокойно, и ето ти — нова бомбардировка! Аз пак избягам, пак прекарам при жена си и децата си някой и друг ден, после се върна и дойде някоя бомбардировка. . . Няма бомбардировка над София, която да не съм преживял — да, всички, ама на всички до една съм присъствувал. Тогава живеех на улица „Хан Крум", близо до сградата на тогавашното Министерство на благоустройството (сега там се намира ГК на партията), дето гражданите се криеха в специално подготвено скривалище. След първата бомбардировка на 10 януари 1944 г., която ни завари неподготвени и по домовете си въпреки предупрежденията на съюзниците по радиото, всички през нощта, когато за втори път бомбардираха града, се скриха кой където намери по-удобно място. Аз, моята жена и децата успяхме да се доберем до общественото скривалище на Министерството на благоустройството. Когато влязохме вътре и се настанихме, с учудване видяхме, че то беше препълнено с хора и че нямаше повече място къде да се настанят ония, които сега идваха. Мнозина останаха вън, на улицата, а други вътре, в двора, и с най-голям ужас стояха там и гледаха как бомбите се сипят над главите им, как сградите рухват една след друга, как разрушенията всяват ужас, как всичко гори и става на пустош, но никой не можеше да мръдне от мястото си и да се скрие някъде на по-безопасно място, тъй като скривалището беше буквално претъпкано с хора. Още същата нощ хората започнаха да напускат града, да се евакуират кой където намери за най-добре — в някое близко село и в родното си място, в някой по-далечен град, макар и с несгоди и лишения, но да бъде запазен от бомбите и ужаса, преживян същата нощ. Започна се такова бягство, придружено с паника, че аз и досега не мога да разбера как така се случи, че дочакахме неподготвени това страшно събитие въпреки

предупреждението на чуждото радио. За по-малко от седмица София се изпразни, почти обезлюдя и заприлича на мъртъв град, в който по улиците се движеха само бездомни кучета и котки, подивели от глад и самота, и се криеха, разбира се, нелегални дейци на партията. . . Или, както на шега казахме, в този момент в София живеят задружно само котки, кучета, нелегални дейци и стражари, които се дебнат, за да се изядат едни други! Така че аз съм един от тия партийни деятели, които в този именно момент, макар да не бяха нелегални, останаха в София, да вършат своята работа и да бдят на своя пост, като от време на време при зловещото свирене на сирените бягаха и търсеха закрила в някое обществено скривалище. И докато най-напред през първата, през втората и дори през третата бомбардировка в скривалището на Министерството на благоустройството, дето най-често прибягвах и се криех, имаше много хора, толкова много, че нямаше място за всички, постепенно ние намаляхме, останахме наполовина, после една четвърт и накрая само неколцина души. Един от тия неколцина беше и А. Тодоров със сестра си, но и той по едно време изчезна и така най-после останахме аз, един противозащитник, Дуков, добър човек, честен и справедлив, с прогресивни убеждения, макар че беше завършил френския колеж и работеше в една търговска фирма за внос на медикаменти, струва ми се „Фармахим“ (по-късно му станах поръчител да влезе в партията), две стари,много стари бабички, които близките им при бягството си бяха изоставили, една журналистка, която по-късно се оказа, че е агент на гестапо и. . . една проститутка, която нямаше къде да отиде и все още продължаваше да упражнява занаята си при тези съвсем неблагоприятни за любов условия. За мене тези условия бяха съвсем неблагоприятни и сега се чудя как съм могъл да живея тогава, когато нямаше дори какво да ям, но ето че издържах и успях да се запазя жив и здрав. Това продължи много,и то при още по-тежко положение, когато останах съвсем сам и около мен нямаше жива душа, а аз, свит в мрака, треперещ и зъзнещ в студеното и огромно избено помещение на сградата, слушах тътнежите на падащите бомби и си представях как рухват сградите наоколо и как най-после ще се събори всичко над мене ще ме затрупа завинаги под развалините. Но ето че съдбата се оказа по-благосклонна към мен, когато много наши другари загинаха, а аз оживях, дочаках деня на победата. Най-тежка и разрушителна беше последната бомбардировка, на 30 март, която ме завари в скривалището на Съдебната палата, дето успях да се добера с голяма мъка. тъй като ятата от въздушни крепости вече бяха над София и виждах как пускаха бомби, които се клатеха

Корица на първото издание на „Богородинският панаир", 1939 г.

Ив. Мартинов, 1941 г.

като огромни бутилки над главата ми. Аз обаче бях претръпнал и не разсъждавах много, а само действувах, машинално действувах. И понеже пред разтворените тежки врати на входа за приземния етаж, дето се намираха скривалищата, имаше много народ, който напираше да влезе, а вече нямаше място за повече хора, не знам как, може би от страх или от инстинкт за самосъхранение, започнах да се катеря по водосточната тръба, като дращех с нокти и се подпирах с колене. Успях да се прехвърля през прозореца, отворен случайно от някой служител. Нека откровено да призная, че не бях се уплашил толкова много от бомбардировката, тъй като вече бях свикнал с всичкия този ужас на разрушенията, и затова спокойно се прехвърлих през прозореца в някаква стая, навярно кабинет на съдия или на висш чиновник, но когато отворих вратата и излязох в коридора, за да изтичам и се скрия долу в избата, неволно се обърнах и видях, че на вратата беше написано: „Военен прокурор, полковник еди кой си.“ Прочетох това за миг и изтръпнах, уплаших се до смърт и краката ми се разтреперяха така, че едва стоях прав — разбира се, уплашен повече от надписа на табелката, отколкото от тътнежите и опасността да бъда убит от някоя бомба. И без да се колебая, хукнах надолу по стълбите и запъхтян, стигнах в скривалището тъкмо в момента, когато една бомба тресна върху покрива на сградата и тя се разлюля цялата. След тази последна бомбардировка налетите на чуждите самолети понамаляха и бомбардировките се разредиха, а след това и съвсем престанаха. И тогава софиянци, дошли на себе си и успокоени от настъпилата промяна във военните действия на Източния фронт, когато Съветската армия напредваше и громеше хитлеристката войска, започнаха да се завръщат от евакуацията си и София постепенно започна да оживява, улиците да се пълнят с хора, магазините отново да се отварят и да работят. . .

— Къде, кога и от кого научи за пръв път, че Съветската армия е преминала Дунава и че идва времето за въстание на народа, за да завземе властта Отечественият фронт?

— Това е по-късно, много по-късно! Както казах, в София бяха вече започнали гражданите да се завръщат. Бяха се прибрали и много мои другари и аз често се срещах с тях, дори по едно време за около месец или два у нас, на таванския етаж в квартирата ми на улица „Хан Крум“, се криеше Л. Стрелков, после дойде ред на Енчо Стайков, който спеше на пода върху дюшека от спалното ни легло, а аз на една издънена кушетка с разтегната пружина, макар че му предложих като гост мястото си, той отказа под предлог, че така му е по-добре. Това съм описал в глава-

та „В ония дни“ на моята мемоарна книга „Късове от моя живот“. Завърнали се бяха и Н. Ланков, и Кр. Кюлявков, който започна да се явява по-често и да ми възлага по-тежки и отговорни задачи. Но това е друга тема, а сега нека се върнем към въпроса ти. Самият ден Девети септември ме завари у дома на ул. „Хан Крум“ рано сутринта, след като бях прекарал сам една нощ в размисъл, тъй като Е. Стайков беше отишъл някъде по важна работа. Предната вечер бяхме се събрали неколцина другари, все приятели, като Е. Стайков, Н. Ланков, О. Василев, Камен Зидаров, Петър Славински и не знам кои още, не мога да си спомня всички, и след като вечеряхме в ресторант „Грозд“ на булевард „Цар Освободител“ (сега „Руски“), се разделихме на групи и по различни улици започнахме да се връщаме по домовете си. Бях в една група с Е. Стайков и Н. Ланков, тъй като Енчо още живееше при мен, а Кольо имаше апартамент в сградата срещу нашата. Вървяхме бавно по улиците на затъмнената София, тъй като опасността от бомбардировки още не беше преминала, и разговаряхме оживено за това или онова, каквото ни дойде на ум. От дума на дума стана въпрос, че положението е много благоприятно за завземане на властта и че след обявяването на война от Съветския съюз на България правителството на Константин Муравиев, вярно на двореца, сега търси изход да се измъкне от заплахата да бъде свалено насила и се опитва да спечели време, като лавира и флиртува с представителите на Отечественя фронт. Изказах съжаление, че работата се протака и се губи много време, когато би могло веднага да се пристъпи към действие. „Не се тревожи и това скоро ще стане!“ — каза ми Енчо. „Кога?“ — запитах го аз настойчиво, излязал извън всякакво търпение. „Скоро“ — отвърна ми той спокойно и някак загадъчно усмихнат. „Кога? Кога?“ — рязко повторих въпроса си. „Тая нощ“ — беше отговорът. И наистина, като се прибрахме у дома, малко преди да си легнем, един непознат за мен другар дойде и повика Енчо. Разбрах, че той беше дал адреса на квартирата ми и значи е очаквал да бъде повикан или най-малко известен за това, което предстоеше да стане тази нощ. Енчо излезе заедно с другаря, а аз останах сам и до сутринта не мигнах в очакване. Рано сутринта, още в зори, Енчо дойде и като ме прегърна, целуна ме и каза: „Иванчо, честито! Стана това, което очаквахме. . . Излез вън и ще видиш всичко сам с очите си!“ Бързо се облякох и излязох, почти изхвръкнах като птиче от кафеза си, дето е било държано насила месеци наред, отидох на площад „Славейков“ и тогава чух как радиото предаваше съобщението за предстоящата реч на новия министър-председател Кимон Георгиев от името на Отечествения фронт, който още същата нощ

чрез въоръжено въстание бе свалил от власт буржоазно-монархическото правителство на Муравиев и бе съставило наше, народно правителство. След това чух и самата реч на министър-председателя К. Георгиев. Забележителното беше това, че когато се обърнах, сияещ от радост и възторг, видях площада препълнен вече с народ и лицата на всички бяха широко разтворени от усмивки. . .

— А по-нататък. . . Какви длъжности си заемал и какви обществени задължения си изпълнявал?

— Дълго време, два или три мандата, бях секретар на партийната организация при Съюза на писателите, а после и инструктор за четири организации — на писателите, художниците, военния ансамбъл с ръководител Драган Прокопиев и на партийната организация при ЦК на партията. Но по тоя въпрос няма да говоря. Нали така се разбрахме? Това е деликатен въпрос и аз си запазвам правото да си кажа думата в една книга, във втория том на моите мемоари.

— А можеш ли да ми кажеш коя книга си написал най-леко, на един дъх?

— Няма такава книга. Всичките си книги пиша бавно и много трудно, почти мъчително. Не знам как е при другите автори, но при мене е така — процесът протича много тежко, едва ли не с родилни мъки. И съм запомнил, че когато нещо ми се удаде и го напиша най-бързо, и съм доволен от него, тъкмо то излиза после най-слабото произведение. . .

— Имаш ли навик да препрочиташ собствените си произведения?

— Не знам дали има такъв писател, който, веднъж написал книга, да може да я прочете още веднъж, след като я писал месеци наред, дори години и се е уморил, всичко му е омръзнало до втръсване. Все пак обаче понякога се връщам към някоя и друга моя книга, както правя това и с книгите на други автори, прочетени веднъж и двaж от мен. Препрочитам оттук и оттам някоя страница, виждам колко лошо съм казал всичко и се чудя как съм могъл да я напиша така, после я пъхна на мястото ѝ в библиотечния шкаф и се мъча да я забравя.

— А какво ще кажеш за вица като една от най-малките художествени форми, която напоследък се намира в голям разцвет? Ти си известен като автор на няколко класически вица, като например този: „Младежи, уважавайте старостта, защото тя е вашето бъдеще.“

— Не, той не е мой, а на А. Тодоров. Но може и да е мой, защото съм пуснал в обръщение толкова много вицове, колкото и А. Тодоров, че не може да се разбере кой е негов и кой е мой.

Те така се преплитат и обхождат любителите на вицове, че след време, като се върнат, не можеш да разбереш кой им е авторът, тъй като моите приписват на него, а неговите пък на мен. . .

— Е, все пак разкажи, моля ти се, как възникна този виц у теб?

— Как ли? Хм! Това се случи на един банкет в Петрич. Младите хора си бяха пийнали повечко и говореха за нас, старите, някак пренебрежително и дори предизвикателно. Не можах да изтърпя това и взех думата за тост. След няколко мисли, които изказах в тяхна полза, че това, което правят е твърде естествено и аз великодушно им прощавам, тъй като то не е ново явление, а съществува откак светът съществува, обърнах се с призив към тях: „Младежи, уважавайте старостта, защото тя е вашето бъдеще.“ Искаш ли да чуеш още един?

— Да, разбира се!

— Един ден, тъкмо ми се бе родило първото внуче от дъщерята, излязохме с жена ми да се поразходим из улиците и дори да отидем до парка, когато А. Тодоров неочаквано ни срещна. Знаеш, Ангел е кръстник на двете ми деца, на сина и дъщерята, и ги е кръстил след Девети септември, когато не записваха децата в училище без кръщелно свидетелство. Тогава те бяха големи и помня, че попът настоя да ги потопим в купола със светена вода, но те се срамуваха да се съблечат и така ги кръстихме — по ризки и с гащета, та. . . среща ни Ангел на улицата и усмихнат, разбрал вече, че имаме внуче, ме пита отдалеч: „Е, Иване, какво ще кажеш сега? Хубаво ли е да си дядо?“ Без много да мисля, тъй като тия неща не се измислят, а идват в часовете на откровение, когато двете фази на тока се скачат и блясва искра, нещо като осеняване в момент на вдъхновение, отговорих: „Много е хубаво, Ангеле, да си дядо, но никак не е хубаво да имаш за жена баба.“ Разбира се, жена ми, която в първия момент не разбра, че правя виц и се шегувам, малко се поразсърди и дори престана да ми говори, но после, когато се досетих защо така упорито мълчи, й казах: „Абе, Ценке, защо се сърдиш? Това може да се каже и обратното, то важи и за теб — много е хубаво да си баба, но никак не е хубаво да имаш за мъж дядо“ — и тя се усмихна.

— Още нещо?

— Още нещо ли? Аз изобщо правя вицовете, без да ги измислям, те идват някак изведнъж в съзнанието ми и съм уверен, че ако мисля и се мъча да измисля един, от това нищо няма да излезе.

— И това е творчество.

— Особен род творчество, за което понякога може сериозно да си изпатиш.

— Имаш пред вид опасността да ти се потърси сметка ли?

— О, не, аз не за това, а за друго. . .

— Какво искаш да кажеш точно?

— Това, че един мъж, който притежава чувството за хумор, е много нещастен, когато жена му е лишена от този божи дар. Изобщо чувството за хумор е велико нещо и аз неведнъж съм се спасявал с него от беда. Имам един спомен в книгата „Нестригани спомени", в който съм разказал как веднъж без малко не бях разстрелян по заповед на командира на армията за неизпълнение на заповед, но се спасих благодарение на чувството си за хумор. Няма да разказвам случката — който се интересува, нека намери книжката и го прочете. Във всички тези малки спомени има по един виц. Вицът наистина е най-кратката литературна форма и сега той се намира в разцвет, както ти каза, но той не е само най-кратката, но и най-оперативната форма. . . по-оперативна дори и от късия разказ, а се знае каква роля играе късият разказ, нали? За мене, и не само за мене, но и за всички писатели, които обичат хумора, вицът е играл и продължава да играе голяма роля в нашия обществен живот, тъй като има хора, които се нуждаят от осмиване, от остро убождане с жило заради слабостите им. Вицове са се пускали в миналото много, пускат се и сега. В миналото обикновено не се е знаело кой им е авторът, те са били анонимни, както и сега, и са минавали за апокрифно творчество, един вид дело на народа, влизали са като съставна част от фолклора, преди всичко в градския фолклор. Сега обаче не е така в нашите среди, сега всичко се знае и щом някой пусне виц, вече е известно името му. То обхожда нашето общество и вицът става лично творчество. Все пак трябва да се прави разлика между виц и анекдот, макар че разликата е много малка. Какво е виц? Това е анекдот, но много кратък, само от едно или най-малко от две изречения, казани повод на някакво събитие или забелязана слабост у някой човек, обикновено ръководител, казани сгъстено, синтетично, и накрая непременно да прозвучи като някаква сентенция, докато анекдотът е пък голям виц, разказан по-подробно, в който има някаква история. . ., разбира се, забавна и занимателна, възбуждаща смях или най-малко учудване, изненада. На тази основа са построени много разкази, които носят анекдотичен характер и придават голяма сила на произведението предимно на сюжетната постройка. Такива са например много от разказите на Мопасан и на Чехов, а у нас. . ., у нас по тоя начин пише Александър Карпаров. Аз много обичам този автор, защото той при-

тежава това, което на мен ми липсва — тънък усет към краткото изложение, изящен вкус към забавното дори когато разказът не е весел, а доста тъжен, а понякога направо и сурово реалистичен. И се чудя защо критиката не забелязва този автор и премълчава почти всяко негово произведение, а той след продължително мълчание повече от четиридесет години отново се върна към литературата и се върна с такава сила и яркост на таланта си, че искрено му завиждам. Обичам всички автори, в сърцето на които гори пламъкът на острото анекдотично виждане и отразяване на действителността и които притежават онова чувство, онзи божи дар, наречено чувство за хумор. . ., за безобиден и весел, жизнерадостен смях, което е едно достойнство на писателя, неговата сила да владее читателя и да му внушава това, което е искал да каже с произведението си.

— Всичко това е казано прекрасно, но е време вече да привършим нашия разговор. Искам накрая да ми кажеш един лозунг, съчинен от теб в момента, който ти най-много харесваш.

— Добре! „Пролетарии от всички страни, обединявайте се!"

— Не се шегувай, бай Иване!

— Не се шегувам, а казвам каквото мисля.

— Какво пък? И така може! И този и най-великият от всички лозунги, които човечеството е чувало. Той и сега звучи съвременно, тъй като позабравихме някои неща и трябва да си ги припомним. . .

— И аз ти благодаря за великото ти търпение, че има сили да ме изслушаш.

ШЕСТИ РАЗГОВОР

23 ноември 1978 г. отново във вилата на Ив. Мартинов

— Ето ни пак заедно! Да продължим ли разговора, а?

— Добре, да продължим.

— Спомняш ли си конкретните поводи за написване на някои от книгите си? Вече говорихме как е написана повестта „Богородичният панаир."

— При мене всяко произведение се поражда вследствие наблюдаването на живота — на някоя случка, на някое събитие. Никога в съзнанието ми не е възниквала идея след прочитане на книга. Така е било с всички мои произведения — от първата ми книга „Фронт" до последната.

— Значи изворът на вдъхновението ти е бил винаги животът.

— Да, изворът на моето вдъхновение — това е преди всичко животът с неговите вълнения, с неговите малки и големи конфликти. Животът, сложен и противоречив, такъв, какъвто съм го наблюдавал още от дете. А и сега, когато гледам с други очи — с очите на зрял и опитен човек. И така го отразявам като писател в своите произведения още от онази моя първа книга, с която се появих някога, преди повече от четиридесет години, в литературата — „Фронт"! И сега си спомням как възникна в съзнанието ми заглавието на тази малка кижка. Бях вече написал и напечатал в РЛФ и други вестници два-три разказа и около десетина репортажа. Като всеки млад, току-що начеващ автор и аз горях от желание да събера творбите си и да ги издам в отделна книга. Така и стана. Но какво трябваше да бъде заглавието ѝ? И ето, че ми дойде на ум: „Фронт". А защо „Фронт"? Защото имах един репортаж с такова заглавие. И още нещо. Защото в него съвсем лаконично и стегнато, с къси изречения, понякога от една дума, и то непременно глагол, но динамично и с вълнение, едва ли не задъхано, като се мъчех да запазя стила на тогавашното експресивно писане, без да напускам границите на реализма, разказвах една случка, която ме бе потресла и на която бях свидетел: убийството на един наш другар, комунист, на Христо Хролев — Графа, както го наричахме. И се получи нещо много силно и вълнуващо, вярно и правдиво. Убийството на комунист! Една жертва в суровата и жестока класова борба! За мене нямаше никакво съмнение, че борбата продължава и че ще има още много такива жертви. Значи — всички ние се намираме на един фронт и воюваме. Тогава? Тогава книгата ще се нарича „Фронт"! И като сложих заглавието на този репортаж, поместен на уводно място, заедно с разказите и репортажите, писани след излизането ми от затвора под общото заглавие „Протестът на окованите", се получи нещо цялостно и завършено. Една книжка на още неопитен писател, който не владее достатъчно добре средствата на художественото творчество, писател — трогателно наивен, но честен и прям, верен и предан на своите разбирания за живота, който пише така,както мисли и чувствува, без да подправя и украсява действителността. И неслучайно тя бе инкриминирана и конфискувана от прокурора. В съда на процеса в отговор на въпроса, зададен ми от председателя на съда, какво съм целел с тия разкази, отговорих така, както бях писал и в показанията си пред следователя: „Тези разкази написах с пълното съзнание на писател и комунист, който има свои позиции. В тях съм искал да отразя живота такъв, какъвто съм го наблюдавал. Така съм видял действителността и така съм я отразил."

— А как беше със следващите книги?

— Така беше и с втората, и с третата ми книга — със „Стока без купувачи“ и „Богородичният панаир“. Като амбулантен търговец на дребна стока имах сергия на пазара на улица „Екзарх Йосиф“ и продавах безопасни игли, фиби, щипки за пране, мухоловки, икономия (препарат за миене на кухненски съдове) и разни други незначителни неща. Направило ми бе силно впечатление, че моите колеги, също така „търговци“ като мен, напразно си дереха гърлата и с най-отбрани думи хвалеха стоката си и се опитваха да примамят купувачите, но никой от хората, които минаваха по улицата, не се отбиваха и всеки равнодушно отминаваше. А имаше дни, дъждовни есенни дни, студени и мразовити, когато не се мяркаше никакъв човек, та не някой да се отбие и купи нещо. Защо? Защото нямаха пари! Кризата беше обхванала нашата страна и я стискаше, стягаше за гърлото, душеше всички бедни хора, хората от народа. Тогава възникна у мен идеята да напиша разказ. И такъв аз написах под заглавие „Стока без купувачи“. Този разказ излезе за пръв път в сборника „Сигнали“, но беше тъй жестоко изрязан от цензурата, че от него остана само скелетът, но въпреки това с него открих втората си книга и той даде нейното заглавие. „Богородичният панаир“ пък е плод на моите наблюдения като момче на дванадесет години, когато като ученик във втори прогимназиален клас (сега шести клас) сутрин ходех на училище, а след обед помагах като чирак на сладкарката Наня Серафимова в Ловеч. В края на лятото 1926 г. отидохме с нея на панаира, който се уреждаше на поляната пред вратите на Троянския манастир „Света Богородица“, и там прекарахме цяла седмица. Като продавач на сладки и разни разхладителни напитки в скованата набързо от дъски барака на търговката имах възможност да наблюдавам пъстрата и примамливо хубава гледка на цялата тази блъсканица от хора, граждани и селяни, на навалицата на купувачи, на цирковите зрелища и всякакви други развлечения. И цялата тая панорама от цветове и багри, от звукове и песни, от шум и смях, от движение и живот отразих в моята повест. Разбира се, всичко това, което тогава наблюдавах, беше осмислено и обобщено, от него беше извлечено най-типичното и нужното, което като подчиних на една идея и го заплетох в интрига, успях да създам нов, неповторим живот, който да не бъде фотография на истинския, но и да не се различава от него, а да отразява духа на събитието, духа на времето. Така останах верен на себе си, на своите разбирания за изкуството и в същото време верен на жизнената правда, на жизнените факти и явления. „Богородичният панаир“ и сега си остава едно от моите най-хубави

произведения, написано с много силно чувство, с колорит и багри, с много атмосфера и богат емоционален език. Това е произведение, за което и сега мечтая, но. . . какво да се прави? Тогава бях само на двадесет и шест години, а на тази възраст импулсите са много силни и силите свежи. . .

— А „Мансардата"?

— Така възникна и идеята за романа ми „Мансардата", излязъл от печат през 1942 г., в разгара на войната. Тази книга е също плод на моите наблюдения и преживявания. И е нещо като автобиографичен роман, но пак не в буквалния смисъл на думата, а само като обобщение на отделните факти и на явления, подчинени на главната идея — свободно отражение на духа на времето. Онези, които са го чели, знаят съдържанието му, знаят и как, с какви художествени средства е предадено то.

— Но ти имаш и други произведения от този период.

— Имам. И за някои от тях искам да кажа нещо важно, нещо съществено. Докато при първите, изброени дотук произведения съм се възползувал от конкретни случки, наблюдавани от мен, при някои от тия, които ще спомена сега, не съм излизал от никакви наблюдения на случки и събития. В изкуството, в литературата може и така. Повод може да даде и една идея, една внезапно хрумнала ти мисъл. Например разказът „Търговецът Ефремов" е плод не на наблюдавани жизнени явления, а на едно обобщено виждане на проблемите на душевността на търговеца, на въпроса, как се чувствува един човек, собственик или търговец, който непрекъснато мисли как да спечели повече пари. Как се чувствува — като господар, свободен от всякакви грижи, или като роб, обременен от товара на своята професия, влачен винаги от своята алчност да трупа печалби. И щастлив ли е или нещастен, може ли сам да се освободи от омагьосания кръг, в който е попаднал и не може да намери изход и спокойствие, защото такъв е вечният закон на капитала! По същия път възникнаха идеите за написването и на всички останали разкази, събрани в сборника ми „При свои и чужди". Много ми се искаше да напиша разказ за дребния, за незначителния човек, който няма прием в своето семейство и се чувствува чужд и който, попадайки при комични обстоятелства в чуждо семейство при жена без мъж, оказала му внимание, изведнъж се почувствувал човек и мъж и у него заговаря човешкото достойнство, мъжкото достойнство. Идеята се беше оформила и вече търсех конкретен материал, когато случайно ми хрумна да започна с един псалт, църковен деец, зле третиран в дома си от жена си и дъщеря си. Образът на този псалт изникна от небитието в съзнанието ми, аз го видях пред себе си жив — да се връща леко

пийнал вечерта от кръчмата, да се загубва в мрака из пустите селски улички и неочаквано да попадне пред пътната врата на вдовицата Еленица, чието прозорче още свети. Седнах, започнах да пиша и всичко останало само дойде, потече от подсъзнанието като поток, който само трябва да хвана и укротя, да го вкарам в руслото на идеята, която предварително бях създал. Заредиха се ситуация след ситуация, при които образът на героя ставаше все по-плътен, все по-осезаем и жив, докато накрая съвсем израсна и се оформи в един образ на такъв дребен, нищожен човек, какъвто ми трябва, но човек, който не е загубил мъжкото си и човешко достойнство и те се появяват у него, когато жената, при която случайно е попаднал, открива у него тия черти. Това вече не съм го наблюдавал в живота, но сам го съчиних, измислих го с помощта на въображението, с помощта на творческата инвенция. Но като казвам, че не съм го наблюдавал в живота, това не е съвсем вярно или по-точно не може да бъде така, защото всичко в този разказ, макар и да е съчинено, измислено, също е плод на наблюдения в живота, на детайли, които са се трупали в съзнанието ми и сега са извикани на живот. За да се напише един разказ, не е необходимо непременно да преживееш някоя случка или да я чуеш от устата на друг, а после да я разкажеш и предадеш със средствата на художественото слово. Достатъчно е да си наблюдателен и да живееш активно, като не пропускаш нито един факт, нито една случка, нито едно събитие, които да се трупат у теб като градивен материал. Тогава бъди уверен, че все някога ще дойде време, когато ще ги използуваш, макар и не така, както си ги наблюдавал, а в отделни, разпръснати детайли, които ти можеш спокойно, като ги сглобиш в едно цяло, да ги използуваш за написването на едно произведение. Всичко това може да се научи и от книгите, които човек чете. Писателят трябва и е длъжен да чете във всяко време и да обогатява не само своето въображение, но и своите познания. Аз много четях и затова този разказ така леко ми се удаде. В него съвсем сполучливо направих едно социално-психологическо обобщение на отделните факти и жизнени явления. Изведох материала от една идея, от една философска концепция и като подплатих идеята с конкретни ситуации, стигнах до определени характери и определени човешки отношения чрез комичен конфликт, в който се бе разгърнала съдбата на моите герои.

— Чакаш ли идеята да узрее у теб?

— Понякога чакам, понякога не. Много пъти, щом възникне идеята и впечатлението напре у мен, сядам зад пишещата машина и започвам да пиша, без да ми е ясно всичко докрай, а в процеса

на писането доузряват в съзнанието ми сюжетната схема и отделните детайли. Но във всички други случаи нося дълго време и сюжета, и образите, и идеята, живея с тях, мисля, разсъждавам и от многото ситуации избирам най-добрите. А когато седна пак да пиша, тогава много от тях претърпяват промяна според нуждата, тъй като в произведението има дълбоко залегнала вътрешна логика, на която се подчинява развитието на действието и тя подсказва как най-правдиво и най-вярно да отразиш това, което си замислил.

— В кой момент чувствуваш, че е време вече идеята и образите да се фиксират върху хартията?

— Има наистина такъв момент и той винаги настъпва — порано или по-късно. При мене е така: щом усетя, че всичко е назряло и вече напира да излезе навън, ставам неспокоен и не мога да спя, не мога да се храня, нищо друго не мога да върша, а мисля само за това. Това се случва и нощем, и денем. Това е също творчески процес. Писателят няма работно време — при него работата продължава непрекъснато. И грешат онези, които мислят, че работата на писателя е само писането. Ами мисленето, изживяването не е ли истинският творчески процес? Това според мен е най-трудната и най-дълга, но и най-важна част от този процес. В такива „моменти", които траят не ден и не два, а месеци наред и понякога дори година, аз ставам много напрегнат и изопнат като стоманена пръчка, която не се превива лесно, но която трепти и се огъва. Огънеш ли я обаче повече, може да се пречупи, толкова е чувствителна тя. Обзема ме страшно безпокойство и всичко ме дразни. В такива дни гледам да не се срещам с много хора, да не ми отвличат вниманието и обикновено бягам извън София и се усамотявам, защото не мога вече да работя на шум, както някога, не мога да търпя външни дразнители. Мина отдавна това време, когато можех да пиша при всякакви несгодни условия. . .

— Би ли могло да се анализира това усещане — кога образът е узрял?

— Разбира се. Щом почувствувам, че образът е узрял, значи готов, аз го виждам в съвсем завършен вид, като жив мога да разговарям с него и да го слушам с часове, когато той ми говори. И тогава не ми остава нищо друго, освен да седна и да пиша. Никога не украсявам, а винаги се мъча да пиша просто, без езикови фойерверки и хитрувания, и да разказвам за нещата така, както са в живота, защото изкуството винаги е просто и затова велико нещо. Да, голямото изкуство е винаги просто! У Толстой и у Достоевски има винаги художествена простота и затова са създали монументални платна, върху които са разгърнати такива ярки ха-

рактери и човешки съдби. Художествената простота не се постига лесно, тя и не се постига, а авторът я носи в себе си. Или я имаш, или я нямаш.

— Днес обаче, колкото ми позволява наблюдението и мога да съдя, младите автори по-леко и по-бързо пишат.

— Има нещо такова. Съвременните писатели от средното и младото поколение много съчинителствуват, много измислят и нагласят, някак по-леко и по-бързо пишат от нас, по-старите писатели. На какво се дължи това? Безспорно мнозинството от тях имат талант, но има и такива, които, направо казано, нямат този „божи дар". Те обаче имат литературно образование, литературна култура, придобита в университета. Сега у нас литературното образование, литературната култура са на високо равнище. Но, разбира се, не е достатъчно само литературно образование, литературна култура. Нужно е и още нещо. Казах — талант. Много пъти четеш, да речем, разказ или повест и виждаш, че в нея има всичко — и сюжет, и герой, и диалог, а няма най-важното, няма изкуство. Или пък, ако има изкуство, ако чувствуваш, че авторът е вложил и огън, жар, значи — не е лишен от този „божи дар", виждаш с голямо съжаление, че пък не познава живота, че измисля, съчинителствува, че произведението е нагласено и е скърпено, сшито така, че белите конци се виждат. В такива случаи можеш само да съжаляваш. Тогава авторът трябва да се посъветва да не бърза, а да работи бавно, защото изкуството е бавен, мъчителен процес, като раждането при жената. Лично аз работя много бавно, пиша много мъчно и всичко става трудно. Има случаи, когато съм написвал три до четири страници, а съм работил осем или десет часа. А е имало и случаи, когато съм написвал по десет и дванадесет страници на ден. И съм забелязал, че когато напиша някои страници много леко и съм доволен от тях, тъкмо те не са добри, а ония, над които съм седял много и съм се борил с думите, късал съм листовете хартия и съм изпадал в отчаяние, тъкмо те излизат най-добри. Във всеки случай читателят не знае какъв ужас изпитвам, когато седна пред белия лист хартия, който трябва да изпълня с умни, добре подбрани слова, които да предадат плът и кръв на моите мисли. А мислите трябва да бъдат умни и в същото време изразени просто, дълбоко, с неповторими средства! Но за това няма рецепта и всеки пише така, както може, само че накрая, когато завърши, произведението трябва да бъде и умно, и просто, и хубаво. . .

— Понеже говорим за особеностите на творческия процес, стигаме до извода, че той е нещо от същината на самия писател, нещо необяснимо, нещо, което е вътрешно у него като черта от харак-

тера му, като начин на мислене, дори като манталитет, като отношение към себе си, към живота, нещо като лично битие.

— То е преди всичко художествено мислене и чувствуване.

— Да, но не е само до мисленето, то е въпрос и на физическа издръжливост, за да можеш да мислиш продължително. И въпрос на труд, на работа, въпрос на съсредоточаване, въпрос на рецептори, на сетива и възприемчивост, доколкото можеш да уловиш характерното в образа, характерното в действителността и да го изобразиш. Ще си послужа с един пример, с прозата на един забравен белетрист — Панчо Михайлов. Всичките му разкази са еднотипни схеми. При него няма големи обобщения и затова той не остави име в литературата.

— Значи, няма широкото виждане на художника.

— Ясно, бай Иване. А сега за прототиповете на героите и персонажа, за конкретни случки и събития, взети направо от живота.

— Обикновено авторите работят с прототипове и само така могат да пишат. Нямат ли живи хора, които те са наблюдавали, не се залавят да пишат. У мен е пък обратното. Аз не работя с прототипове (с изключение на повестта ми „Антон Белин"). Вземам отделни черти от живи хора, които съм наблюдавал и с които съм общувал, опознал и разбрал добре като характери, и като обобщавам тези черти, изграждам своя образ. Но имам и произведения с прототипове, какъвто е, да кажем, Антон Белин в едноименната повест. Макар че съм се отдалечил твърде много от прототипа си, все пак имам прототип. В повечето случаи обаче работя по пътя на синтеза, на обобщението. И тук, в този случай, няма правило. Кой както може, така да работи, важното резултатът да бъде добър. Ще кажа в заключение, че не е необходимо да се копира точно характерът на прототипа и не е необходимо да се копира точно събитието, което си наблюдавал и използувал. Достатъчно е да се вземе само най-характерното, най-същественото, онова, което е типично, за да се създаде образ или да се нарисува събитието, случката. Трябват обаче повече детайли, тъй като детайлът е нещо много важно за изкуството. Суровият материал се използува винаги в изграждането на самото произведение, но той трябва да бъде пресътворен чрез въображението и обогатен чрез инвенцията, за да се получи съответният художествен еквивалент с живота.

— Кое в същност вземаш от прототипа?

— Зависи. Има автори, които вземат всичко, копират почти изцяло прототипа, а други — само отделни черти, и то от най-различни хора, като изпускат несъществените, нехарактерните.

Това важи за героя и като физически образ, и като душевност, като виждане на онова, което е скрито, а именно чертите на човешкия характер.

— Как, по какъв начин прототипът влиза в произведението?

— Мисля, че вече казах, но. . . нека повторя или да прибавя към казаното още малко. От прототипа вземаш или всички черти на външния и вътрешния образ, или само най-характерните, най-типичните според това, какво ти е нужно. Много пъти вътрешната логика на развитието на действието налага да замениш една ситуация, с друга, а съобразно с това и една черта в характера с друга. Прототипът при мене е само образец, а не цел. И по този образец аз се мъча да изградя характера на моя герой. Но, както казах, няма правило. Това си е специфично за автора според неговия натюрел. По-точно това е вътрешна подбуда, вътрешна нагласа, състояние, което или го имаш, или го нямаш.

— У нас след Девети септември художествено-документалната проза извънредно се разшири и съответно с това даде своето отражение и в нашата проза изобщо. Някои автори си вземат прототиповете едва ли не в тяхната документална достоверност — такива, каквито съществуват — и като ги пресъздават в образи, влагат някакви идеи в техните постъпки. При теб се оказва, че ти не копираш действителността и не вземаш образите направо от живота.

— Да, така е. Изворът на моето вдъхновение, както вече казах в началото на разговора е, животът. Аз не мога да творя откъснат от живота и да разчитам повече на литературата, на прочетеното в другите книги, романи или повести. Безспорно и при мен играе роля реминисценцията, но тя е в твърде ограничена сфера на въздействие. Повечето се опирам на преживяното от мен, на виденото и чутото, на това, с което съм имал пряк и непосредствен допир. Така са написани почти всичките ми произведения или повечето от тях. В началото на разговора говорих за „Фронт“ и „Стока без купувачи“, за „Богородичният панаир“ и „Мансардата“. За да бъда по-точен и ясен, сега на края на нашия разговор ще отбележа още и това, че този мой маниер на работа продължава и днес. Не съм се отклонявал никога от него и той ми е служил вярно като неизменна черта на моя творчески натюрел, като нещо своеобразно в прозата ми, черта на моя метод и стил на работа. Ти знаеш, че участвувах в Отечествената война на фронта в Унгария и плод на това мое участие е романът ми „Драва“ — първият роман за Отечествената война, излязъл през 1946 г. под заглавие „Драва тече през славянски земи“. Писах го през време на войната, в кратките почивки на походите, между две сражения и той отразява не само

събитието, но носи и дъха на времето, миризмата на барут и кръв, и свежестта на впечатленията, и яркостта на преживяванията. Това, че беше писан в съвсем непригодни условия, даде своя отпечатък на образите, които не са съвсем дотам плътни, както би било, ако го бях писал след завръщането си от фронта, когато имах повече време за размишления и работа и по-голям опит. Същото може да се каже и за книгата ми „Новият град", посветена на бригадирското движение, по-точно на строителството в Димитровград, където прекарах около година. Много по-късно, след пет или шест години, отново се върнах към тая тема и написах повестта „Антон Белин", излязла най-напред като „Разкази за Антон Белин". Бяха минали вече няколко години и всичко у мене беше узряло — и мислите, и чувствата, и образите, и конфликтите, видени и наблюдавани в живота. И затова „Антон Белин" излезе по-сполучлива, отколкото „Новият град", писана също така като „Драва", в разгара на самото събитие, още там, в „новия град". Значи — нужна ми е била дистанция, т. е. нужно е било да мине време, за да узрее всичко у мен, да го пресее времето — да премахне излишното и да остави само нужното, онова, което трябва при изграждането на произведението. А това е станало с помощта на въображението и творческата инвенция, като се е използувала ретроспекцията, за да потърся и видя какво съм преживял, какво съм взел в себе си и какво е останало у мен след време. Но кое в края на краищата ме е побудило да напиша тази книга и кой е бил изворът на моето вдъхновение? Безспорно пак животът, истинският и неподправен живот. Така животът на народа е бил винаги за мене обект на творчество и никога не съм се откъсвал от него. Плод на тая моя близост с живота са такива мои разкази и повести като „Бутилка от Ереван", „Бела", „Безследно изчезнал", „Баща ми", „Вечният огън", „След девет години", „Миражи", „Необикновен шанс", „Господарката", „Художникът и момичето". . . Всички те са отражение на действителността, картина на живота такъв, какъвто съм го „видял и наблюдавал", както заявих някога в съда, само че не фотография, а творчески осмислен и предаден с помощта на художественото слово, обогатен и преукрасен художествено чрез въображението ми като автор.

— Кое все пак от всичко написано досега най-много цениш сам като автор?

— Мисля, че няма да сгреша, ако кажа, че най-богата картина, най-широко платно на живота в цялото ми творчество е епичният роман „Голямото изпитание", в който влизат трите книги „Дъждовно лято", „Нощта е дълга" и „Утринно сияние", излезли последователно преди десетина и повече години, които не намериха до-

статъчна оценка от критиката. Възнамеряввам при подходящ случай да ги събера в едно книжно тяло, тъй като това са части от един цялостен роман, и вярвам, че тогава и критиката, и читателите ще видят какво произведение е минало покрай погледа им, без да го забележат. В него съм проследил живота на моите герои от последното спокойно лято преди Втората световна война до първия ден, деня на свободата. И мисля, че няма по-широка картина и по-правдиво описание на този откъс от живота за времето, което наистина се оказа голямо изпитание не само за отделния човек в лицето на всеки мой герой, но и за целия наш народ.

— А какво работиш сега, над какво се трудиш?

— Пиша един роман под заглавие „Големият род". Това е съвременен роман и е последната книга от поредицата книги за нашето социалистическо общество. Казвам „критични" и съвсем не се страхувам, че ще бъда обвинен от някои в черногледство. Защото това е книга, с която соча недъзите на нашето общество като ново, току-що зародило се общество, което като всички досега исторически общества също има свои недъзи, „родилни петна", които ние трябва да премахнем. И колкото по-рано ги видим, посочим и премахнем, толкова по-добре ще бъде за нас, неговите създатели. После, когато му дойде времето, ще кажа малко повече за романа „Големият род" — какво представлява той и какво искам да кажа, а сега нека отбележа само това, че с него приключвам поредицата. Първата книга е романът ми „Синя кръв". Известен е на читателите, известен е и на тебе, затова за него няма да говоря много. Ще кажа само това, че в него съм се опитал да покажа какво е станало след кръстосването, след брака между сина на един стар и заслужил комунист и дъщерята на някогашен буржоа, едър търговец и собственик на фабрика, национализирана от народната власт. Аз не вземам страна и не осъждам нито едната, нито другата страна, само повдигам крайчеца на завесата и казвам: „Читателю, виж какво е станало и сам съди за последствията!" А последствията, както знаеш, са големи — идеологическо размекване и пълно отстъпление от морала в най-широкия смисъл на думата, от комунистическия начин на живот. Безспорно главният ми герой, бащата, тежко изживява всичко, бори се със своите чувства, но това лесно не може да се преодолее. Изобщо Кузманов е трагична фигура и с изпитанието, което преживява чрез мъчителните колизии, той накрая изкупува „греховете" си. Втората книга е също известна — повестта „Веселовски" от сборника „Цветовете на надеждата". Третата книга, романът „Портрет от натура", излезе от издателство „Народна младеж" и нали ти си му редактор? Следователно — знаеш какво му е съдържанието и

ИВАНЪ МАРТИНОВЪ

МАНСАРДАТА

*

РОМАНЪ

1942

Корица на първото издание на „Мансардата“, 1942 г.

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

Генерал-лейтенант Владимир Стойчев, командир на Първа българск
армия, сред писатели и журналисти в Лайбниц, Австрия, през април 1945
Ив. Мартинов — вторият отдясно наляво

Първата писателска делегация в Москва през 1950 г. Отляво надясно
кола Фурнаджиев, Крум Велков, Младен Исаев, Елисавета Багряна,
стантин Симонов, Иван Мартинов, Славчо Васев, Стоян Ц. Даска
(последният)

какво искам да кажа на читателя с него. Четвъртата книга е романът „Драгостинови“, който ще излезе след две години пак от издателство „Народна младеж“. Следващият роман е „Победителката“. С това поредицата критични романи завършва. Смятам, че ако ми остане време, ако съм жив и здрав, след това да започна друга поредица от романи, в които главно място ще заема положителният човек, т. е. човекът, който притежава повече добродетели в характера си, но който не е само консуматор, а творец и създател на блага и духовни ценности, истинският борец за ново социалистическо общество.

— Доколкото разбирам, в тая поредица, за която ти досега говори, засягаш една много важна и съществена черта на социалистическия реализъм.

— Да, социалистическият реализъм, за какъвто претендират моите шест романа от поредицата под заглавие „Енциклопедия на нравите“, притежава като метод тая черта — критицизма, и без него той не би могъл да бъде художествен и пълен, цялостен, всеобхватен метод. Иначе ние бихме го стеснили и обеднили, бихме го превърнали в схема. . ., в лоша схема и натрапничава идейност, ако само сочим положителните страни, ако в произведенията на писателите съществуват само положителни герои, ако само хвалим, без да сочим слабостите и недъзите, ако не чистим нашето общество от „родилните петна“ и ръждата, появила се с течение на времето от сблъскването на старото и новото съзнание у човека, у съвременния човек, който е нито нов, нито стар, а само такъв, какъвто е като плод на условията, при които се създава, расте и развива, за да се стигне до човека на бъдещото общество.

СЕДМИ РАЗГОВОР

1 март 1979 г. във вилата на Ив. Мартинов в с. Владо Тричков

— През последните две години излязоха една след друга две твои книги със спомени — „Късове от моя живот“ и „Главното направление“. Ние направихме една доста голяма пауза в нашите разговори, но затова пък през това време имах възможност да се запозная и със съдържанието и на двете книги. Четох ги с интерес, защото ми хареса техният обективен тон, четох ги не само от професионално любопитство, но просто от някакъв вътрешен интерес да узная нещо повече за тебе. Така например „Главното направление“ след книгата ти „Със стрелката на часовника“ отново те преоткри пред читателите и като литературен критик.

Във връзка с това искам да подновим нашия разговор за приятелството в един по-особен аспект: става дума за взаимовръзката приятелство — литература. От какви примери на приятелство в литературата си се възхищавал и от какви си се възмущавал? Изобщо как да се разбират тези неща? Явно без приятелство, без взаимно разбиране и споделяне на общи идейни и нравствени възгледи между двама творци не може да има приятелство не само в литературата, но и в живота. Може ли в такъв случай да се хвалят произведения само на приятели? И защо пък да не се хвалят, ако те заслужават това? Не искам със задаването по такъв начин на въпроса да давам отговор и да се чувствува моето отношение към него, затова очаквам твоята намеса и участие в намиране на най-правилния отговор.

— Много е дълъг въпросът и много сложен, макар че ми е ясно какво искаш да кажеш, но въпреки това ще се наложи да го разделим на части за по-голяма яснота и удобство при отговора. Най-напред много ми се иска да кажа нещо за мемоарната литература, да кажа какво мисля за нея и след това ще преминем към другите въпроси. Както знаеш от историята на литературата, ние имаме образци в този жанр. Спомни си великолепното произведение на Херцен „Минало и мисли“, спомни си после от най-ново време прекрасните два тома на Иля Еренбург „Хора, години, живот“ и особено излязлата неотдавна в Съветския съюз, непреведена още у нас, мемоарна книга на Константин Симонов за Великата отечествена война, в която той показва не само зрелост и мъдрост, но и високо белетристично майсторство. Искам да се спра малко повече върху книгата на Симонов — не защото тя превъзхожда другите, а защото е показателна за неговото творчество. Наред с неговата трилогия („Живи и мъртви“, „Хората не се раждат войници“ и „Последно лято“) мемоарната му книга „В различните години на войната““ е забележително явление не само в неговото военно творчество, но изобщо в цялата съветска военна художествена проза. Това е чиста, спокойна, мъдра, велика в своята простота проза, проникната от дълбок патос и в същото време от хуманизъм, написана аналитично и с проникновение, с много детайли, предадени тънко и силно, с много атмосфера и колорит, и главно — честна и искрена проза, в която се състои и нейната сила. Смятам, че основното качество за всяко мемоарно произведение е неговата простота и искреност, т.е. да няма литературна украса. В него всичко трябва да бъде казано открито, да не се лъже, а да се изнася истината без всякакви задръжки. И не на последно място — да не се самовъзхваляваш като някакъв необикновен човек, като герой, а да описваш нещата такива,

каквито са били, да говориш повече за другите и по-малко за себе си — по такъв начин, като рисуваш портрета на своите съвременници, ще постигнеш най-главното: своя портрет, портрета на автора. Когато пишеш мемоари, да пишеш само за това, което сме преживели, а не за всички събития, дори и за най-главните, станали по наше време, но в които не сме вземали участие, макар и да сме зависели от тях или те от нас, иначе няма да бъдат мемоари, а очерк или в най-добрия случай нещо средно, но не и мемоари. Ето това исках да кажа за мемоарната литература.

И така, да вървим по-нататък. Ти, Тодоре, казваш, че след прочитането на „Главното направление“ отново си ме преоткрил и като литературен критик. Бързам да те успокоя. . . и не само тебе, но и всички литературни критици. . . особено ония, които претендират, че са такива. . . (Иван Мартинов се засмива) искам да ви предупредя, че никак, ама никак не се смятам за литературен критик, а само за любител, който иска да каже нещо свое, да изрази своето гледище, като се помъчи да даде оценка на някои излезли книги и на автори, които обича. Смятам, че такава книга като „Главното направление“ трябва да има всеки писател, особено от по-старите. И сега — на последната точка от твоя дълъг, предълъг въпрос: за приятелството или по-точно за взаимовръзката между приятелството и литературата. Позволи ми най-напред да кажа няколко думи за приятелството изобщо, за приятелството между хората и оттам да премина към другото приятелство, към приятелството в литературата, за да бъда улеснен в отговора. Според мен приятелството е красиво човешко явление, едно от най-красивите явления в живота на хората. Но за най-голямо съжаление днес в нашето социалистическо общество то все по-рядко се среща. Дано не съм прав. . . И там, където го срещнем, трябва да го адмирираме, да му се радваме и да го поощряваме, защото без него, ако то изчезне, ще настъпи дълбоко нравствена криза в отношенията между хората. Но, добавям веднага, колкото и да е красиво това човешко явление, то е частно човешко дело и не може да замени обществените отношения, не може да служи за еталон при тях. Разбираш ли ме?

— Много добре те разбирам, продължавай по-нататък!

— Пренесен този въпрос в литературата и не само в литературата, но и в другите изкуства, дори и в науката, с други думи — пренесено това човешко явление във взаимоотношенията между творците, то вече губи своето значение и своя дълбок смисъл. Като хора двама писатели могат да бъдат добри приятели, да се ценят и уважават, дори да се обичат, но когато единият напише слабо произведение, другият не трябва безусловно да го хвали,

а трябва най-приятелски да му посочи грешките и слабостите, да се помъчи да му помогне да ги избегне при написването на следващото произведение, ако му е истински приятел, и обратно — ако произведението е хубаво, длъжен е не да го премълчава, а да го похвали. Кога има приятелство? То се разбира от само себе си — тогава, когато има между тях общ език за разбиране, има общи идейни и нравствени възгледи, но при едно условие, че не е нужно, дори е вредно, ако единият винаги се съгласява с другия и ако между тях, поне в нюансите, в детайлите на проблема, по който спорят, при общото им взаимно разбирателство няма различие и понякога несъгласие. От какви примери на приятелство в литературата съм се възхищавал и от какви съм се възмущавал, няма да кажа, тъй като неизбежно ще засегна живи хора, а да говориш за живи хора, при това писатели, ще се съгласиш, че при нашата сложна обстановка, при нашата атмосфера е малко рисковано. Не че се страхувам да поема някакъв риск, ти добре ме знаеш, че никак не се страхувам, но мисля, че сега не ще бъде тактично от моя страна, ако спомена имена на автори с лоши произведения и на рецензенти, писали най-хвалебствено за тях. Затова пък ще кажа най-общо, че днес нашата литературна критика се намира в голяма криза, преди всичко нравствена и след това художествена. Не са малко случаите, когато в печата се появяват не честно и искрено написани критики за дадено произведение, а тенденциозно, съобразено с поста, който авторът заема, и във всички случаи проличава приятелското, личното предпочитание към автора или пък меркантилната, да не кажа кариеристичната заинтересованост на критика. Още по-лошо е обаче, когато написването на една хвалебствена или отрицателна критика е продиктувана от груповски позиции, свързани с интересите на група писатели, които дружат и поддържат приятелство по линията на пийването и хапването. Това не е нищо друго освен затворен кръг, който в случая е като омагьосан кръг за влизащите в него, тъй като ги лишава от чувството за мярка, а това е много опасно за твореца. И най-после — вредна е също и онази литературна критика, основана на чужди, нездрави, отживели времето си естетически схващания и вкусове, които ние официално не признаваме, но вътрешно, по силата на редица причини и най-вече на университетското си образование сме възприели. Не знам какво повече да кажа по този въпрос. Задоволява ли те моят отговор?

— Да. А как би приел положителната оценка за своята творба от човек, който винаги е имал враждебно или, да речем, отрицателно отношение към тебе като човек?

— Като нещо нормално. Защото самата постъпка на този човек говори вече за него като за човек, който въпреки своите малки или големи страсти — предпочитания, омраза и пр. — е надмогнал себе си, надраснал е собствените си слабости и се е помъчил да бъде честен и обективен, което никак не е лесно, но е човешко и следователно нормално.

— Пример за идеално критическо поведение в литературата. Може ли да се мечтае за такъв идеал?

— Да започна от края на въпроса ти, точно от обратната страна, т.е. може ли да се мечтае за такъв идеал? Разбира се, че може и трябва да мечтаем най-идеалното положение в състоянието на нашата критика — да бъде тя честна и справедлива, да бъде обективна и градивна дори когато показва слабостите на автора. Но това е само пожелание, стремеж към идеала! Това не може никога да се постигне. Идеалът затова е идеал, защото е непостижим, но ако човек няма идеал и не се стреми към него, той изобщо е осъден на смърт, най-малко на застой в своето развитие. Какво нещо е идеалът? Това е вярата в нещо, което ще постигнем в бъдещето, и няма значение дали той ще бъде постигнат, това не е толкова важно, важното е да има идеал и да се стремим към него. Ние никога не постигаме нашия идеал, а само част от него и затова винаги у нас има недоволство, свещено недоволство против неправдите, против гнилото и пошлото в живота и се стремим да ги превъзмогнем. Ако няма идеал, човечеството ще бъде обречено на големи страдания и в последна сметка, както вече казах, на смърт или най-малко на застой в своето материално и духовно развитие. Постигането на част от идеала, а не на самия идеал е голям стимул в борбата на човечеството към подобряване на своя живот. Друго нещо е целта, идеята, която си поставя човек. Без идеи също така човек не може да живее, но идеите са постижими и осъществими, те са част от цялото, от идеала, за който сме се борили. Както целите, така и идеите търпят промяна в зависимост от условията, при които се осъществяват, тъй като условията внасят съществена корекция в постигане на целта, на идеите. Но идеалът е неизменен, той е един и същ през всички времена за човека. Тогава да отговоря на първата част от твоя отговор: пример за идеално критическо поведение в литературата. Няма такова и не може да има! Но пример за приблизително справедливо и човешко, търпимо поведение, пример за стремеж към обективна оценка на литературните факти и явления може да се даде. Да вземем такъв пример от литературната история с критичното поведение на Паскал, на Монтен, на Монтескьо, на Волтер, на Сент Бьов, на Иполит Тен и други френски класици, на

Лесинг и Томас Ман от по-ново време, на Херцен, на Белински и Некрасов, на Маркс, Енгелс и Ленин . . . Аз изключвам от списъка имената на ония писатели и поети, които като творци сами са писали за другите и макар че са се стремили да бъдат обективни и справедливи, не са били лишени от пристрастие и от увлечения.

— А би ли могъл да посочиш някои случки от нашата литература?

— Да, разбира се. Аз вече говорих за съвременната литературна критика и затова няма да взема пример от нея. Но мога спокойно да назова няколко имена от миналото и да кажа, че въпреки техните пристрастия и увлечения те са се стремили да бъдат обективни и справедливи в своите оценки и че трябва сегашните литературни критици, особено младите, да се поучат от тях преди всичко на нравственост. Кои литературни критици имам пред вид? Най-напред, разбира се, ще спомена Димитър Благоев, после Иван Д. Шишманов, Боян Пенев (въпреки неговия идеологически подход), Г. Бакалов (въпреки, подчертавам, пристрастията и увлеченията му), Т. Павлов, Димитър Б. Митов, Иван Мешеков, Георги Константинов, Цветан Минков, Минко Николов, Цветан Стоянов. . . Както виждаш, изпускам твърде много имена и мисля, че това само по себе си вече говори нещо.

— В последно време дочувам в някои разговори да се проявява доста скептично отношение към художествената критика, т.е. към тази критика, която трябва да обясни процесите в изобразителното изкуство. Някои твърдят, че авторите сами си търсят критици, за да бъдат отбелязани изложбите им, и то не само отбелязани, а направо похвалени, понеже това е свързано с откупки и т.н. Значи тази критика изпълнява рекламни задачи, нали?

— Безспорно, не критиката като цяло, а отделни хора изпълняват рекламни задачи. Аз не знам какво е точно състоянието на художествената критика и няма да се спирам много на този въпрос, но мога да кажа и да твърдя със сигурност, че не е добро. Докато не се създаде обективен, строго научен и последователен класово-партиен критерий, а не преследване на лични или групови интереси, дотогава така ще бъде. И художествената, и литературната критика ще боледуват, ще се израждат и ще нанасят вреди, а не ще носят полза на литературата и изобразителното изкуство, на цялото наше общество.

— Тогава ще те помоля само с едно изречение да дефинираш идеала за приятелство в изкуството изобщо.

— Не, не поемам такава отговорност.

— Моля те, помъчи се да направиш такъв синтез. Нека той бъде завършек на разговора ни по този много важен проблем.

— Е, добре, щом толкова настояваш. . . (Ив. Мартинов се замисля за няколко секунди.)

— Какво? Измисли ли го?

— В изкуството няма приятелство, а има само обич към него и желание да се каже истината.

— Понеже сега говорим за литературата, искам да те попитам кой род изкуство (след литературата) те привлича най-много?

— Не разбра ли?. . . Изобразителното изкуство, по-точно живописта! Ще попиташ — защо? Защото тя е най-близкото изкуство до литературата, тъй като си служи със същите измерения, макар че средствата са други. А какви са тези измерения. Преди всичко човекът, духовният живот на човека. После — в творческия процес участвува въображението на художника, както то участвува и при писателя. Макар че между двете изкуства има голяма разлика, те са вътрешно предразположени за взаимна връзка чрез различните средства за изобразяване. И затова неслучайно, когато искаме да кажем, че един писател е постигнал целта си, казваме, че е нарисувал или че е изобразил живота такъв, какъвто го е видял. И обратно — някои художествени критици употребяват чисто литературни термини, като този: „Той е изписал един чуден свят от багри и тонове." Другояче обаче стои въпросът с театралното изкуство, което, макар че е самостоятелно изкуство, е зависимо от литературата и не може без нея, тъй като при него актьорът претворява на сцената авторови мисли. В музиката, макар че много я обичам и не мога без нея, съм безпомощен. . .

— Стана дума за театъра, та се сетих, че ти пишеш и пиеси. Какво отношение имаш към драматургията?

— Отношение. . . в смисъл на моето драматургично творчество?

— Точно така.

— Ти знаеш, че аз съм автор на една комедия, която не бе приета от никой наш театър, но се игра и продължава да се играе с голям успех в Румъния. . . Това е комедията ми „Невъзможният трети човек", на чиято премиера в театъра на град Брашов под заглавие „Новият Адам"[37] присъствувах. Но не знаеш, че съм автор още на четири други драматургични произведения. Първото което написах преди повече от двадесет години, се казва „Крилете на Икар". Това е романтично произведение в духа на Ибсеновата драматургия с приповдигнат реалистичен тон, произведение, в което се възползувам от легендата за древния Икар. Втората ми драма се казва „Вкусът на щастието" и в нея засягам въпроса:

може ли да изграждаме нашето щастие върху нещастието на другите? Третото ми драматургично произведение, както вече отбелязах, е „Невъзможният трети човек“. Това е комедия не на думи, изградена върху някакви сентенции за живота, па били те и актуални политически сентенции, с които дразним ниските страсти на публиката, а произведение, в основата на което има извлечен от самия живот анекдот и в което не думата вади дума, а цялото действие се развива върху сблъскването на човешките характери при съответни ситуации. Последната ми драма се казва „Старостта на света“. Стар ли е или млад светът? Той е толкова стар, колкото и млад, той е такъв, какъвто си е, ни повече, ни по-малко, и проблемът за създаването на нов човек чрез получаването на жива протоплазма и човешки ембриони (в епруветка или колба, няма значение), както прави опити италианският професор Петручи, покъсно отлъчен от папата, не е философски, не е дори биологически, а социален — чрез подобряването на човешкия род, колкото и да са на изчерпване духовните му ресурси, по пътя на социалните проблеми и революции, за да не лишим човечеството и конкретно човека от неговото най-голямо и може би единствено щастие: да люби и се размножава, както му е определила природата, а не по изкуствен път, както мисли и мечтае асистентът на един български учен-философ.

— Да преминем по-нататък! Ти си автор и на детски книги, пишеш и за деца — кажи ми, моля ти се, ако ти е възможно в най-кратка форма, какво смяташ сам за своето творчество за деца?

— Вярно е, че пиша и за деца, но според мен, като изключим няколко разказа и повестта „Малкият ятак“, аз нямам нищо, с което мога да се похваля. . .

— А романът „Момчето от малкия град“, който според мен е едно забележително произведение за деца?

— Да, вярно е, ако се вземе под внимание това, че е издаден от „Народна младеж“ и преиздаден от издателство „Отечество“ в тираж 40 000 бройки. Трябва да кажа, че това е книга не за деца, по-точно не само за деца, но и за възрастни. Тя няма възраст и нея с еднакъв интерес могат да я четат малки и големи. Когато я писах, нямах пред вид кой ще я чете, а се опитвах да разкажа просто и непринудено, искрено и чистосърдечно за живота на едно дете. Родило се в малък град, израснало и се оформило като съзнателен човек, преминало после през юношеството и младежките години и понесло на плещите си отговорността за търсенето на смисъла в човешкия живот. То запазва докрай верността си към истината и не загубва вярата си в живота. И това дете съм аз. Книгата е автобиографична и в нея всеки герой е действителен,

мнозинството от които са още живи, и всеки детайл е верен, както са верни и атмосферата, и климатът на времето, в което се развива действието. Нека не прозвучи нескромно, но ще кажа, че тая книга аз най-много си я обичам, макар че имам и други, също тъй добри книги, може би по-добри от нея в реализирането на идейно-художествената концепция, но тази, тази е най-близко до сърцето ми и на нея много държа. Съжалявам само, че тя мина почти незабелязана от критиката. Само покойният Г. Константинов я отбеляза в една ласкава рецензийка, а напоследък съвсем изненадващо за мен Ефрем Каранфилов ѝ даде висока оценка в една своя студия.

— Видиш ли, че все пак е намерила признание! Защо се оплакваш?

— Не се оплаквам, но изказвам само съжалението си, че досега само двама са я оценили, а повечето от литературните критици не я забелязаха дори.

— Каква е според теб социалната роля на изкуството в съвременния свят? А оттук какво е и какво трябва да бъде значението на едно художествено произведение? В твоите теоретични и мемоарни книги не съм намерил никъде отговор на този въпрос. Има обаче такъв косвен отговор в книгите ти „Синя кръв“ и „Портрет от натура“.

— Да, в двата ми последни романа „Синя кръв“ и „Портрет от натура“, както и в много други има такъв косвен отговор, но ти не си забелязал, че го има и в моите статии. Ето например в статията ми „Главното направление“, от която носи заглавието мемоарната ми книга, какво казвам: „Някои литературни критици теоретизират и се опитват, но и не само да докажат, а и да наложат своите разбирания за ролята и значението на изкуството, в случая литературата, само като средство за доставяне на естетическа наслада, лишавайки я от нейната съществена задача да преобразява характера на човека, да го учи и възпитава, да му помага да се промени и да стане по-добър, с други думи, да изпълни своето предназначение като оръжие в класовата борба, както се е смятало от класиците на марксизма-ленинизма.“ Това е извадка от средата на статията, а ако се прочете цялата, ще се види, особено от края, че смятам литературата, изкуството не като средство за забавление, а като средство за промяна на света, като оръже в борбата.

— А какво ти е мнението за ролята на радиото и телевизията не изобщо в живота на човека, а на хората от нашето социалистическо общество? Не пречат ли те на литературата, на другите изкуства?

— До известна степен пречат. Но не трябва да пречат, а да помагат.

— Защо?

— Защото отнемат много време на зрителя, който е и читател.

— Как може да се преодолее това?

— С помощта на ръководството. . . чрез съставяне на една разумна и добре подготвена програма.

— Какво имаш пред вид?

— Ето какво. Ние всички знаем, че радиото и телевизията, особено телевизията, навлязоха в бита на хората като нещо крайно необходимо за общуване със света. Но, като признавам това, в същото време смятам, че с тези средства за общуване или, както ги наричат, масови средства за комуникация (много мразя думата комуникация, защото тя е военен термин и може прекрасно да се замени с общуване). . ., с тези средства се злоупотребява. Когато програмата е добра, художествена и пълноценна, човек може не само да научи новините но и да види някой филм или пиеса, и всичко това е добре, но когато тя продължава с часове, понякога цял ден, за да запълнят времето, организаторите на предаването „запълват" екрана с каквото разполагат от т.нар. буферен материал. Както киното и радиото, така и телевизията е велико нещо, гениално изобретение на човешкия разум, но щом с него се прекалява, то вече не върши работа, а вреди. Телевизията по-скоро е като опиума: вземаш ли малко, колкото е нужно като лекарство, обхваща те една страст и ти се увличаш, започваш да не се задоволявяш с малки дози и стигаш до състоянието на болния от опиум, който иска всеки ден да получава пълната си доза. С други думи, да висиш пред телевизора и да гледаш, да гледаш, докато изгледаш цялата програма, а това е губене на време. И не само губене на време, но и лош навик да възприемаш информацията за света по най-лек начин. В такива случаи човек престава да мисли, престава да разсъждава и тръгва по течението. Аз например не обичам да гледам много телевизия, а предпочитам да чета. За мене лично няма по-голямо удоволствие и по-голяма наслада от четенето на някоя хубава книга. Хубавата книга обогатява моите познания и събужда у мене приятни чувства и вълнения, които ме държат дни наред. Книгата е като другар, като добър събеседник, умен и мъдър, спокоен и трезв, на когото можеш да разчиташ да ти даде добър съвет и да те накара да мислиш и разсъждаваш. А не мисли ли и не разсъждава ли, човек изобщо престава да се развива интелектуално, умствените му способности се атрофират и постоянно загубват нормалните си функции. Разбери ме правилно, Тодоре, не съм против радиото и телевизията, те за нужни и се налага понякога да ги използуваме, но тая болест, която е обхванала по-голямата част от хората в нашата страна,

никак не е за радване. Според мен ръководството на този вид масова информация трябва да се позамисли и да направи нужното: или да намали часовете на предаванията, или да поднася на зрителя само най-доброто, онова, без което не може да се осъществи връзката между него и публиката.

— Какъв ход би имало човешкото общество (в световен мащаб), ако го лишим от достоянието на научно-техническия прогрес? Той застрашава ли според теб бъдещето на света, на човешкия род?

— Научно-техническият прогрес е голямо човешко достояние и той трябва да продължава, но ако не го овладеем и не го направляваме като прогрес, както се овладяват и направляват всички обществени процеси, той ще доведе човечеството до катастрофа, до гибел и то в края на краищата ще се самоунищожи.

— Как ще стане това?

— Така, както става във всички подобни случаи, когато не се обуздае една природна стихия. С развитието на научно-техническия прогрес човечеството ще постигне върха на своята материална култура, но то няма да бъде щастливо, защото ще бъде лишено от най-важното — стремежа, желанието, борбата за запазване на своето съществуване. Тогава ще има всичко, което е нужно за живота, но с това ще се създадат и условията за физическо и духовно израждане. Инициативата и деятелността ще отстъпят място на леността и спокойствието, задоволството от постигнатото ще пресуши извора на недоволството, на свещеното недоволство, на мечтите и стремежите към по-добро бъдеще, а какво е това, ако не застой в развитието на човешката мисъл, ако не гибел, смърт, край на човешкото съществуване с цялата негова цивилизация?

— Много мрачна картина рисуваш!

— Е, да, мрачна е!

— Кой знае дали ще бъде така и няма да кажа: „Ще видим!“ — защото няма да бъдем живи.

— То се знае, че няма да бъдем живи. Какво значи за човека, изобщо за цялото човечество, един период от петдесет, сто или хиляда години? Всичко в природата се измерва с епохи и един век е само колкото една секунда за нас, дори и по-малко. . .

— Защо в твоите произведения не се третира темата за опазване на околната среда? Нима е достатъчно да се занимаваш само с „опазване“ на човешката среда, т.е. на идейната и моралната чистота на хората от нашето социалистическо общество, каквато тема преобладава напоследък в твоите романи?

— Кратък е човешкия живот и с какво по-напред да се заловиш? Не може един писател да обхване всички теми наведнъж.

Засега мене ме занимава, тревожи и вълнува темата за идейната и моралната чистота на хората от нашето социалистическо общество, а по-нататък към каква друга тема ще се насоча, не мога да кажа. Във всеки случай голяма беда за човешкия род е замърсяването на околната природна среда и особено изчерпването, намаляването на природните ресурси, но не по-малка беда е и замърсяването на душевността и изчерпването, намаляването на духовните ресурси у човека.

— Може ли литературата да въздейства върху хода на научно-техническия прогрес? Има ли някакъв интерес човечеството да понамали това развитие? Забелязваш ли у хората връщане към природата и как да разбираме идеята за „естествения човек", издигната впрочем още от Жан-Жак Русо?

— До известна степен литературата може да влияе и да въздейства върху хода на научно-техническия прогрес, но той е закономерен и неизбежен обществен процес. Според мен, както вече казах, този процес трябва да се овладее и направлява, а не да се развива стихийно. Кой ще го направи? Един световен съвет за развиване и координация на самия процес. Защото, ако не се направи това, в своето бурно развитие научно-техническият прогрес може да доведе човечеството до такава безизходно състояние, от което то не ще може лесно да се измъкне и ако не се самоунищожи, ако не загине, ще преживее страшни сътресения, големи физически и духовни кризиси. Ето защо напоследък някои хора, почувствували още отсега първите трусове на физическа и духовна умора, търсят природата и се връщат отново към нея. Това явление е едва забележимо и то е още в началото си, но няма да минат повече от двадесетина или тридесет години и хората ще започнат масово да напускат големите, да се преселват в по-малките градове и дори в селата, за да се запазят от израждане. Това те ще го направят не съзнателно, а инстинктивно, както го и вече правят в малки мащаби. Човечеството е намирало винаги изход за спасение и у него инстинктът за самосъхранение е така голям, че то ще потърси и ще намери своето спасение. А според мен това е и един от основните закони на природата: балансът, равновесието. Що се отнася до въпроса за идеята на гениалния французин, издигната от него преди повече от сто и петдесет години във великото му произведение „Новата Елоиза", ще кажа само това, че той, романтикът и мечтателят, се оказа прав, като предупреди човечеството да се пази от увлечения и да не се стреми много към усъвършенстване на своя материален живот за сметка на духовния, защото ще бъде нещастно и може да стане така, че един ден да бъде изправено пред собствената си гибел.

ОСМИ РАЗГОВОР

15 март 1979 г. в кабинета на Ив. Мартинов в София

— Бих желал да споделиш наблюденията и размислите си за младата литературна смяна. Много добро впечатление прави, че общуваш с писатели от различни поколения, макар интимните ти приятели да са писателите-комунисти от тридесетте години. Общуваш и с млади поети, и с млади прозаици, и с драматурзи и критици. Какво е мнението ти за творческите търсения, за успехите на младите прозаици например? А може би забелязваш и някои слабости?

— Преди всичко трябва да кажа, че това е едно талантливо поколение, което иде със свое виждане и свой почерк в литературата. То се мъчи да навлезе дълбоко в душевността на нашия съвременник и да разкрие в художествени образи неговото ново, още неизследвано съзнание, за да покаже онзи едва доловим зародиш на нов тип човек, какъвто сега се създава в нашето общество. Дотук всичко добре. А по-нататък? По-нататък идват слабостите. Странно впечатление ми правят поведението и начинът на живот при някои от младите творци. На мнозинството от тях не им липсва талант, не им липсва и литературно образование, литературна култура, но с бързото и преждевременно професионализиране те така са се наредили в живота, че ако не са скъсали напълно връзката си с народа, то поне не я поддържат редовно и не се стремят да опознаят неговия живот, а се отнасят към това свое основно задължение като писатели с любопитството на хора, които по-често или по-рядко се връщат по родните си места, за да престоят ден или два, да хапнат и пийнат с близките си, а понякога минават бързо, без да спират, като поглеждат само през прозорчето на леката си кола. И затова техните творби, макар и в някои случаи да имат достойнства, вътрешно, в самата си същина са вяли и анемични. В тях няма богатството на дълбокото човешко преживяване и породените от това вълнения, няма мисли и чувства, няма онова, което прави произведението жизнено и силно, с духовен заряд. Поради постигнатото литературно образование в университета, в разните школи, курсове и кабинети те пишат леко и сръчно, в творбите им има всичко — и метафори, и сентенции, и езикови обрати, и някакъв нов, уж фолклорен език по подобие на езика на латиноамериканските писатели, но няма най-главното, няма жизненост, няма правдивост. При най-беглото прочитане на излезлите книги от младите може веднага да се направи констатация за бягство от правдивото и реалистично описание на живота, за някакво си лъже-

изкуство, поднесено ловко и хитровато като „новаторство“ с претенция за обогатяване на езиковите средства, с което в същност не се обогатяват, а направо се обедняват мисълта и чувството. Такива произведения като че ли са написани без адрес до читателя, те са извън времето и пространството и не знаеш кога става действието, вчера или днес, дори в коя страна, у нас или някъде другаде, тъй като те са могли да излязат от печат преди петдесет години, а ще могат да излязат и след петдесет — и пак да не допринесат нищо за разрешаването на основните проблеми на нашето време. Ако в едно произведение няма национален колорит, ако няма наш, български климат, наша, българска атмосфера, тогава какво произведение на изкуството е то? Ако в него липсва националният характер на българина, неговото съвременно мислене и чувствуване, как ще отразим проблемите, които вълнуват нашето социалистическо общество? Няма ли ги — няма и изкуство! На всеки литературно просветен човек е известно, че класиците, за да предадат достоверност и сила на художественото изобразяване, са си служили с най-прости, но велики по своята същност средства. Те не само са рисували образа на своя герой без причудливост и странности, без маниерност и езиково жонгльорство, но когато са създавали неговия портрет, не са забравили да нарисуват и обстановката, в която живее, как се облича и храни, в кой град или село живее, дори и на коя улица, а Балзак, великият Балзак, както знаеш, не е забравял да съобщи и номера на улицата. Същото са правили Толстой и Достоевски, Чехов и Горки, Флобер и Мопасан нашите Каравелов, Вазов, Елин Пелин и Йовков. Защо са го правили? Защото това е придавало автентичност на разказа, въздействувало е убедително върху въображението на читателя и го е принуждавало да вярва на автора. И това не е само похват, художествен прийом, а позиция, гледна точка към живота, от която писателят наблюдава действителността и я отразява мащабно чрез обобщение на отделните факти, на детайлите, получени чрез анализ при това наблюдение. Сега мнозинството от нашите млади прозаици не само не споменават къде, в кой град или село живее героят, но дори не се разбира и в коя страна става действието. Героите им нямат имена, а обикновено се наричат „Куция“, „Сляпата“, „Високия“, „Тънкия“ „Къдрокосия“ и пр., а още по-често се употребява личното местоимение „Той“ или „Тя“, когато се говори за трето лице. С тази анонимност на персонажа според някои теоретици уж се целело мащабност и всеобхватност на действието, но в същност с това авторът се изолирва от общественото развитие, от живота, затваря се в тесните и ограничени рамки на обединеното действие и изпада

в социален херметизъм. Мога да уверя привържениците на тия похвати, че това не е само похват, а идейно-естетическа позиция в тяхното творчество и че по този начин те никога няма да създадат големи обобщения на живота и няма да постигнат цялостно и завършено художествено произведение, а само отделни фрагменти, сглобени ловко и сръчно, споени насилствено от тях. Без страстното навлизане в проблемите на живота и особено без войнствуващото отношение към тях не ще могат да се създадат големи произведения на изкуството, които да ни разкрият картината на народния живот в нейната пълнота и яркост, със сила и размах на въображението, нужното въздействие върху съзнанието на читателя. Заради това младите таланти не бива да се успокояват с постигнатото и да се примиряват с отклоненията от реалистичните традиции в нашата литература, а трябва да воюват против всякакви опити да се внесе чуждо художествено мислене и чувствуване, чуждо възприемане и отразяване на действителността под формата на „новаторство".

— А в каква насока трябва да се развива прозата ни през следващото десетилетие? Сега стана модерно да се употребява думата прогнозиране. Може ли писателят-прозаик да прогнозира социалното развитие на народа си при положение, че това развитие се ръководи от колективния ум на цялата идейно-политическа система на обществото, от труда и усилията на цялата художественотворческа и научно-техническа интелигенция? Доколко писателят си запазва правото на субективен фактор с изключително деликатно „вмешателство" в живота при извършване на промени в бита и съзнанието на хората?

— Задаваш ми пак едновременно няколко въпроса. Чакай! Да отговоря най-напред на единия — за развитието на прозата, че тогава ще се опитам да кажа няколко думи и за другите. И така. Според мен насоката, в която ще се развива художествената проза, ще бъде не друга, а насока само към реализма, към социалистическия реализъм. По този въпрос много съм говорил и писал, имам дори поместени в новата ми книга „Главното направление" статии и затова няма повече да говоря сега. Ше подчертая само, че с утвърждаването на видимите социални и обществени отношения, с изменението на характера и душевността на съвременника, особено с всестранното развитие на човешката личност и нейното обогатяване с нови черти при създаването на новия, на социалистическия реализъм, редицата отклонения от него, отклонения също така талантливо изявени, ще намалеят до такава степен, че няма да влияят и пречат на главното направление в литературата. По това толкова. А сега да премина

към въпроса за прогнозирането. Разбира се, че писателят-прозаик, когато е талантлив и създава истинско изкуство, може да прогнозира с вложения в произведението си проблем, с идеята и преди всичко с разгръщането на характерите чрез сблъскването на героите при техните взаимоотношения с помощта на мислите и чувствата, породили вълнение у читателя. Та нали тъкмо това е една от задачите, една от целите, и то най-главната — да вълнува и тревожи ума и сърцето на читателя, да му въздейства и го насочва към мислене и стремеж за по-висока, съвършена нравственост. Каква друга е целта на твореца — писател, художник или музикант, ако не само тази? За мен, а пък и не само за мен, но и за мнозина, които мислят като мен, изкуството, в случая литературата, не е цел, която в последна сметка го превръща в самоцел — не изкуство, самоцелна литература, а средство, оръжие в борбата за една по-висока нравственост, която ще помогне на човека да се възвиси и достигне до по-висок духовен живот, до създаването на значителни личности с ясно определени характери, нужни да отговорят на изискванията на времето при оформяне образа на новия човек. Безспорно за създаване личността на новия човек ще играят роля редица други фактори, най-вече научно-техническият прогрес, но писателят си запазва приоритета като субективен фактор с решаващо значение поради изключително деликатното „вмешателство", както казваш ти, в живота при извършването на промените в бита и особено в съзнанието на хората.

— И все във връзка с това те моля да ми отговориш какво е значението на прочетените книги?

— Голямо, много голямо, дори, бих казал, изключително. . ., разбира се, наред с театъра, киното, музиката и живописта.

— Какви книги четеш в последно време?

— Както виждаш, на масата ми са и чакат ред да бъдат прочетени много книги. Ето тук е „Цивилизацията" от Кенет Кларк, която излезе наскоро. Другата е нов роман от Мигел Анхел Астуриас — „Очите на погребаните", който съм купил отдавна, но все не е дошло ред до него. В момента чета „Планета на свободата", която моят приятел Чавдар Добрев ми е подарил. . .

— Имаш ли време за четене? Зная, че усилено работиш за довършване на серия от романи с тематика от нашата съвременност, та затова те питам.

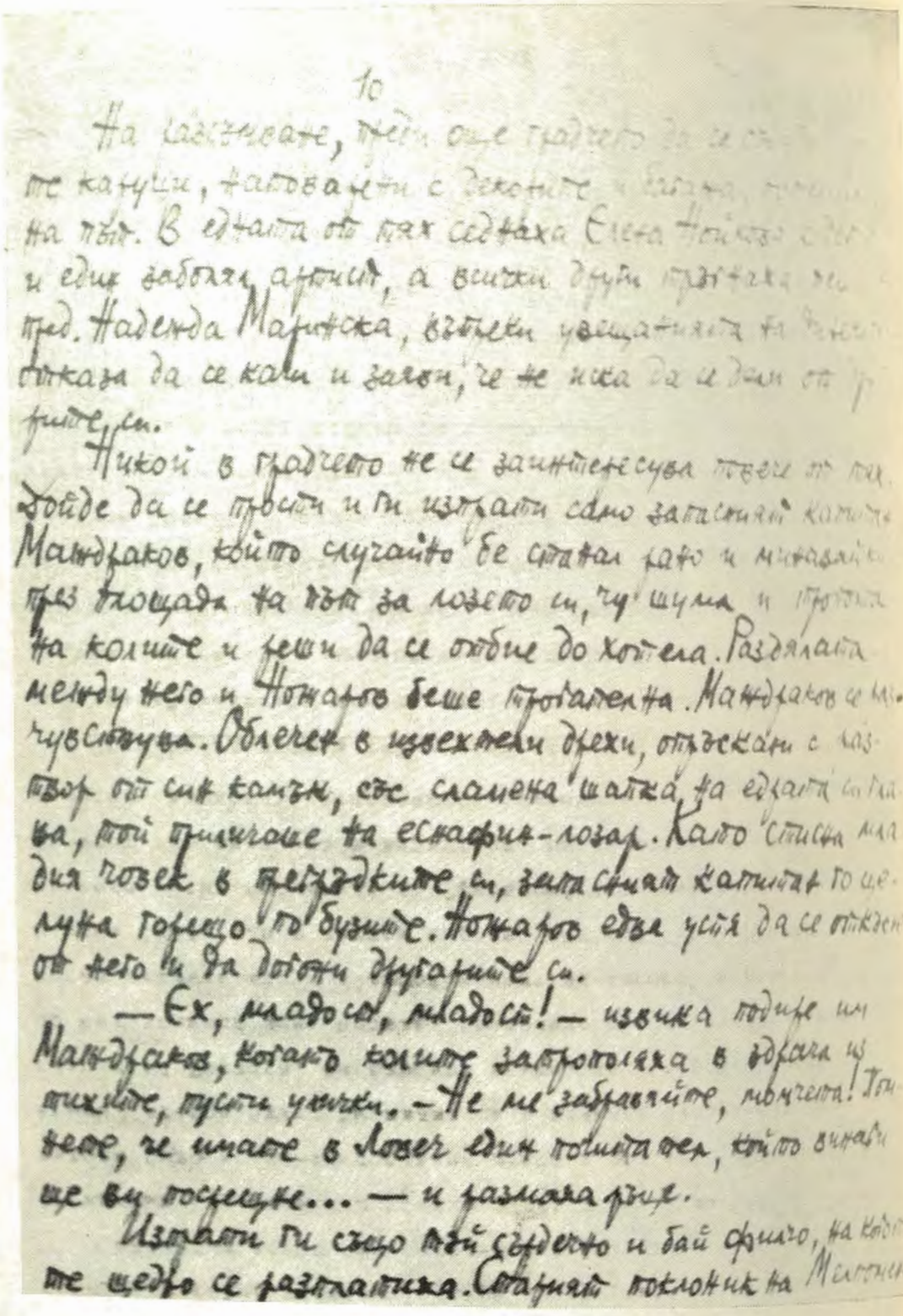
— Време имам много. Нали често съм доброволен заточеник във Владо Тричков.[38] С време разполагам — чета, пиша, мисля. . . Разбира се, повече пиша. Всеки един от нас, писателите, трябва да търси време и да чете, много да чете.

В школата за запасни офицери през 1955 г. Горе отляво надясно: Валери Петров, Емил Коралов, Иван Мартинов, Александър Геров, Коста Странджев. Долу: Радой Ралин

Ив. Мартинов със съпругата си Цветанка, 1961 г.

Факсимиле на ръкописна страница от повестта „Вечният огън“

— По какви пътища се добираш до литературна информация от по-широк мащаб?

— Главно от четенето на книги, но не изключвам вестниците и списанията, гледането на телевизия и слушането на радио. . . и не в последна сметка от разговорите с приятели в кафенето на писателите, дето аз не само отивам да върша работа, тъй като то за нас е нещо като борса, но и почивам. Както знаеш, след тежък и упорит труд във Владо Тричков два дни, понеделник и четвъртък, аз съм в София и ако не мина през кафенето, през целия ден чувствувам, че нещо ми липсва, нещо не е в ред. Кафенето е велико нещо, както казва Ламар, то е своеобразен обществен форум. Ти знаеш, че аз съм му посветил цяло едно есе, нали?

— Да, в книгата ти „Главното направление". Хубаво есе! То е цяла история за живота на писателите през тридесетте години, а и по-късно.

— В кафенетата някога се е подготвила Великата френска революция. В разговорите и споровете между Волтер и Дидро, между Жан-Жак Русо и Даланберг. . . да не изреждам имена, те са много. . . се е зародила идеята за промяна на съществуващия обществен ред. Прав е Ламар, като казва, че кафенето е велико нещо.

— Знаеш ли например нещо за процесите, които се извършват в съвременната съветска проза?

— Следя новата съветска проза, но не бих могъл да кажа, че познавам добре процесите в нея. Впечатление обаче прави все по-свободното, разкрепостено художествено мислене у мнозина съветски писатели, преди всичко сред младите. . .

— Кои по-нови автори познаваш и уважаваш?

— Ще изредя само няколко имена, защото те са много. Найнапред, разбира се, Василий Белов, двата тома с избрани произведения от когото вече прочетох, после Юрий Казаков, Васил Биков и особено Валентин Распутин с неговите две повести „Последен срок" и „Живей и помни".

— Колко пъти и по какви поводи си бил в Съветския съюз?

— Няколко пъти. Първият път бях с първата българска писателска делегация през 1950 г., в която влизаха Багряна, Никола Фурнаджиев, Мл. Исаев, Кр. Велков и Стоян Даскалов. Забележителното тогава беше, че ни прие и разговаря с нас Александър Фадеев като председател на Съюза на съветските писатели. От тия срещи и разговори имам и още пазя много добри и приятни спомени. Срещнахме се тогава и разговаряхме и с К. Симонов, с Алексей Сурков, а по-късно с Павло Тичина и Максим Рилски в Киев. Това са незабравими спомени от моето първо посещение

в Съветския съюз. Останалите две или три са лични мои посещения или като гост заедно с жена ми в Уфна на моя приятел и боен другар Мустай Карим. Последния път бях заедно с Величко Нешков поканен по случай тридесетгодишнината от победата във Великата отечествена война, през което време успях да посетя и града-герой Волгоград. . .

— Поддържаш ли връзка с някои съветски писатели?

— Да, с Мустай Карим, със Сергей Антонов и с още някои други.

— Как си обясняваш увлечението на някои млади (пък и не съвсем млади) автори по литературите на някои латиноамерикански страни?

— Как ли? Само като увлечение. . ., нещо като болест, от която страдат децата... шарка, скарлатина, магарешка кашлица... и от която те, като оздравеят, вече не боледуват, понеже придобиват имунитет.

— Кога според теб има дребнотемие в литературата?

— Когато авторът не мисли мащабно и не познава живота с неговите големи проблеми, а чопли и човърка по повърхността му, като се задоволява със своите мънички постижения.

— Защо в критиката за новите прозаични книги почти никога не се говори за езика и стила на писателя, а се правят само груби идейно-тематични разбори? Кого обслужва този род критика?

— Защото мнозинството от литературните критици още не са се освободили от социологичното разглеждане на произведенията и преди всичко защото нямат вкус, нямат виждане на процесите, които стават в нашата литература. А че това никого не ползува, няма съмнение.

— Забелязал ли си кои наши писатели уважават езика?

— Да, малка част от тях.

— Можеш ли да кажеш някои? У кого например?

— Например у Ивайло Петров.

— А у други?

— Моля ти се, избави ме от това неудобство. Ще спомена имената на някои автори, а други ще ми се разсърдят.

— Добре. Диалектите могат ли да помогнат за освежаването на съвременния художествен език, който напоследък доста се шаблонизира?

— Не съм против употребата на диалектни думи, но това трябва да става умерено, във връзка с темата и без да се прекалява, само по тоя начин се обогатява, а не замърсява с диалектизми литературния език.

— Доволен ли си от езика на своята първа книга „Фронт“, за която беше съден от буржоазната власт и лежа в затвора? Няма ли в нея влияние например от стихопрозата на Гео Милев?

— Как да ти кажа? Деликатен въпрос! За това, доволен ли съм от езика на първата си книга „Фронт“, направо ще кажа, че не съм доволен. Това е книга, в която съм събрал първите си произведения, и един вид тя се явява като мой прощъпалник в литературата. Написана е доста грубовато и дори лековато, но тя носи силата на първите емоции, възникнали у мен вследствие наблюдението на живота, и онова младежко, бурно и необуздано въображение, което е характерно за всяко начинание в младите години.

— Цениш ли тази си творба?

— Тя е моя рожба и носи патоса на времето, атмосферата, климата, духа на онези незабравими години, когато още съвсем неопитен се впуснах в класовата борба не с друго оръжие, а само с перото, и затова я ценя. Но ако ме питаш изобщо коя моя книга най-много ценя заради езиковите постижения, нито за миг не бих се поколебал да кажа, че това е повестта ми „Богородичния панаир“, една наистина колоритна и богата, написана с цветист език книга, написана на един дъх, само за две седмици. Ех, да можех и сега така да пиша!. . .Но. . . (Ив. Мартинов свива рамене и се усмихва.) тогава хормоните се движеха у мен като електрони, а пък и времето беше друго. Други са сега задачите, други са изискванията. . . по-широки епични платна, създаване на характери, разгръщане на конфликти и проблеми, проблеми, проблеми. . . Ако се заловя с езика и започна да го човъркам, да го чистя и да ваям от него като от глина образа, ще изпусна по-важното. . . онова, което днес е същината на нашата литература. . ., голямото, широкото обобщение, дълбочината на замисъла, силата на идеята . . . Разбираш ли ме?

— Да, разбирам те напълно.

— А колкото до въпроса — няма ли там влияние Гео Милев с неговата стихопроза, ще ти отговоря, че няма. Тогава такава беше модата, тъй се пишеше. . . стегнато, динамично, с малко думи, за да действува като удар. . .

— Кой наш съвременен писател-прозаик има изграден ярък литературен стил?

— Свой стил имат мнозина автори. Има и Г. Караславов, има и А. Гуляшки, и П. Вежинов, и Б. Райнов, и Ив. Петров, Йордан Радичков, Емил Манов, Емил Коралов и от по-младите Васил Попов, Радослав Михайлов, Николай Драганов, а от най-младите. . . Те са много, да не им изброявам имената!

— Необходимо ли е да се направи нова езикова реформа, тъй като, както знаем, има несъответствие между литературния и говоримия от народа език?

— Погрешно е да се каже, че има нужда да се направи нова езикова реформа. Езиковите реформи не се правят, а стават в един по-продължителен процес в определен период от време след натрупване на много предпоставки. Но това е дълъг процес и за него се изисква време. Той е резултат от натрупване на много грешки и откровения, преди всичко на изсушаване и опразване на думите от тяхното съдържание, и народът прибягва до тази реформа, след като писателите. . . по-точно, някои от тях. . . са осъзнали необходимостта от това и са започнали да употребяват ония думи и езикови форми, с които народът си служи. Езикът не е само средство за общуване между хората, а начин на мислене. Той дори е самото мислене. Мислиш ли просто и ясно, конкретно и точно — и писането ти е такова, а мислиш ли отвлечено и неясно, объркано — такова ти е и писането. Мисленето — това е езикът на писателя, самият писател. Разбира се, от езика в най-тесния смисъл на думата зависи и стилът. „Кажи ми какъв ти е стилът, ще ти кажа какъв си и как мислиш“ — казва народът. А Бюфон е казал: „Стилът — това е човекът!“ Наистина и аз като теб съм убеден, че се налага една реформа на езика и че писателите, време е вече, трябва да се стремят да пишат така, както говори народът, а не на досегашния език, отдалечен от говора на народа, но това трябва да става внимателно и с всички възможни средства на поетичната реч, т.е. на ония форми, без които няма и не може да има изкуство. Струва ми се, че една от причините за успеха на латиноамериканските писатели се дължи и на това, че те правят тази реформа в своя език, като използуват фолклорните форми и особено като се опират на говоримия народен език. И накрая искам пак да предупредя — това трябва да става внимателно, защото иначе може да се получи обратен резултат!

— Кои са особеностите на твоя начин на писане и работа над езика?

— Не знам дали да ги наречем особености, защото при мен писането и работата над езика не се различава много от писането и работата над езика при другите писатели. В какво все пак се състои особеността на моето писане и работа над езика? Кои са характерните черти? Мисля, в това, че пиша спонтанно и непланомерно, по две, три или четири страници на ден, както правят някои писатели. Аз пиша във всяко време на деня — и сутрин, и следобед, и вечер, особено нощем, тъй като ми е станало навик

от годините, когато бях фабричен работник — и пиша по седем, осем и десет, а по-някога и повече страници според силите и издръжливостта ми. Не работя над езика много старателно, а гледам преди всичко да нахвърлям съдържанието, да разгърна характерите и да дам непосредствено атмосферата, в която действуват моите герои. И когато завърша произведението, едва тогава се залавям с езика и работя много над него, бавно и упорито, докато се получи онзи желан и търсен израз, който най-добре подхожда да изразя и мисълта, главния проблем, идеята, да обрисувам ярко и плътно образите на героите и при това произведението да се чете леко, да увлича и чрез събудените емоции да въздействува върху читателя в исканата от мен насока. Но, както знаеш, за това правило няма — нека всеки пише така, както може и както знае, но когато завърши произведението, то наистина да бъде хубаво. . .

— А кой ще оцени дали е хубаво?

— Кой? Нали вече говорихме по този въпрос — времето!

— Да, ти си прав! Времето е най-обективният и най-точният и най-безпощаден съдник, както казваш ти, верен критерий за истинските стойности в изкуството.

— Който надживее времето, остава в историята. Така ли е, а?

— Няма никакво съмнение.

— Всеки писател се стреми да надживее времето и да остане в историята или по-точно да остави нещо на поколенията.

— А ти как мислиш, ще оставиш ли нещо?

— Хм! Кой знае? Дано. Бъдещето ще покаже. А пък и да ти кажа ли, аз много не се вълнувам от този въпрос: ще оставя ли нещо или няма да оставя? За мен е по-важно в момента на борбата за бъдещето на обществото да участвувам и аз като войник на партията. Вече казах, че за мен изкуството, литературата не са цел, а средство в борбата и доколкото силите и възможностите ми позволяват, мъча се и се стремя да пиша по-добре, да овладявам художественото майсторство. В работа и труд се придобива и поголям опит. Колкото повече един писател работи, толкова повече расте и се развива. За мен литературата е меч в ръцете ми и затова аз трябва винаги да го държа здраво, за да поразявам врага. Него никога не бива да прибирам в ножницата, защото ще ръждяса, а винаги трябва да се бия и той да блести. Ти знаеш, че колкото повече един меч се употребява, толкова той е по-блестящ, а блестящ ли е мечът, той е и остър. Нали само с острия меч можеш да поразиш врага.

ДЕВЕТИ РАЗГОВОР

15 юни 1979 г. в кабинета на Ив. Мартинов в София

— Първият ми въпрос е — какво би направил, ако имаш възможност да започнеш литературната си дейност отначало?

— Същото, каквото досега съм правил.

— Значи, не съжаляваш за пропиляното време и за усилията, които си положил?

— За какво пропиляно време става дума? Та за мен това е било борба! Аз съм могъл да стана общественик, партиен деятел, но ето че съм се посветил на литературата и тя е за мене всичко. . ., с една дума, тя е моята съдба. . . и затова не само не съжалявам, но се и радвам, че така е протекъл животът ми, защото само като работя и пиша, изпитвам удоволствие и радост от него. . . и от успеха.

— А от неуспеха?

— Е, тогава няма радост, но и тогава не съжалявам за пропиляното време, както казваш, и за усилията, които съм положил.

— Имало ли е опасност да се отклониш някога от призванието си на писател?

— Не, никога. Само два или три пъти, когато съм бивал в затвора или войник, временно не съм имал възможност да работя, но и тогава съм намирал начин да се изявя.

— Изпитвал ли си разочаровение от средата, в която си живял работил и творил?

— Неведнъж, тъй като не всички, с които съм дружил, са били истински приятели. . . Въпросът е твърде деликатен и, струва ми се, никак не ще бъде уместно сега да говорим по него. А колкото до нечестните хора. . . те са много и името им е легион!

— Другото име на нечестността?

— Двуличието, подлостта.

— А на честността?

— Приятелството и откровеността.

— Кое според теб е мерзост? Ти си изобразявал и мерзостта в социалните и военните си книги.

— Мерзостта е качество само на подлеца и двуличника — значи, на нечестния човек.

— Тогава кои са положителните импулси, които са крепили твоя дух, твоя творчески порив през годините?

— Вярата в пълната победа над злото.

— И затова ли си се борил?

— Затова съм се борил, а и сега се боря и ще се боря, докато съм жив и има в сърцето ми гняв срещу неправдите в живота.

— Дълбоката ти вяра в комунистическия идеал никога не те е карала да принизяваш съвестта си пред нечестните. Но да оставим тях настрана, за това вече се говори. Интересувам се сега как може честността да надделява над общественото зло, което предизвикват лошите хора, хората с отрицателни черти, и докога ще има такива хора? Става въпрос за това — по какви пътища комунистическото общество ще премахне общественото зло? Ти безспорно не си пророк, но все пак имаш мнение по този въпрос, нали?

— Да, разбира се, имам мнение. Според мен комунистическото общество като най-идеалното човешко общество ще достигне такова съвършенство в отношенията между хората, че злото наистина може да изчезне или ако не изчезне съвсем, то ще намалее до такава степен, че няма да бъде зло в този смисъл, в който днес го разбираме. Аз не се лъжа и не се заблуждавам, че хората с отрицателни черти в характера си ще изчезнат. . . Не, разбира се! Хора лоши, хора подли, хора лицемери и дори зли е имало и ще има, докато съществува човекът, защото те са човешки недостатъци, но с развитието на обществото ще се развиват и облагородяват и човешките качества. Човекът до днес малко се е променил през вековете и много не се различава по основните черти в характера си от пещерния човек като животински вид, но все пак той се е променил и развил, усъвършенствувал е тия свои качества с напредъка на културата и образованието, особено е голяма и решителна ролята на възпитанието. При постепенното преминаване към бъдещото комунистическо общество наред с развитието и усъвършенствуването на производствените отношения, които са основата на всеки строй, ще се развиват и усъвършенствуват и човешките взаимоотношения, а това неминуемо ще даде отражение и върху оформянето характера на човека, на човека от това общество. Безспорно и тогава ще имаме крадци и убийци, и тогава ще имаме подлеци и мерзавци, двуличници и интриганти, негодници и всякакъв друг род човешки същества, но те няма да бъдат преобладаващото мнозинство от хората, а само отделни индивиди или група от индивиди, които обществото ще изолира и ще отхвърли от себе си. Дали точно така ще бъде, не знам, но поне това е идеалът на всеки комунист, борил се и страдал, мечтал и се стремил към това най-хуманно общество, наречено още от класиците комунизъм. И тук е мястото да се подчертае ролята на това общество за развитието на човека като негов представител, за

да се получи онова физическо и духовно съвършенство, за което са мечтали най-великите умове от древността до днес.

— Мислил ли си някога за социалния живот на своите книги, за трайността на своето творчество и в последна сметка, разбира се, за своята слава, за някакво безсмъртие?

— Да, безспорно — мислил съм.

— И до какво убеждение си дошъл?

— До какво ли? (Ив. Мартинов явно е смутен от този въпрос и се колебае да отговори ли или да замълчи, но аз му махам с ръка и настоявам да продължи.) Като всеки жив човек и аз имам своите пристрастия, своите честолюбия и амбиции, но ги подтискам и крия от другите, за да не разберат колко съм суетен. Но понеже тук се поставя въпросът за слава и някакво безсмъртие, а пък аз още в началото на нашите разговори обещах да бъда искрен, ще трябва да призная, че понякога и мене ме обзема желание да се проявя, да блесна с нещо пред другите и да им направя впечатление, за да ме забележат. . ., нека засега не го наричам това нещо жажда за слава, а само желание за изява на онния качества, на онния способности, които смятам, че притежавам. Каква трайност ще имат моите творби, не мога да кажа, но смело мога да заявя, че днес те имат значителен принос в социалния живот на нашата страна. Ще бъда обаче щастлив, ако те доживеят след моята смърт и читателят ги потърси поне още пет-десет години. А колкото до тяхното безсмъртие, за това да не говорим. Моето творчество е твърде скромно, и то не се надява на такова безсмъртие, каквито са книгите на великаните на човешката и художествената мисъл. Както вече казах, ще бъда доволен, ако послужат на читателя като четиво, като събеседник и другар поне още пет-десет години. Но това, разбира се, зависи от времето. Никой от нас, сега живите писатели, не знае кога на времето ще потрябва някоя книга и то ще я измъкне от своите прашни рафтове, за да я поднесе на читателя със съвет: „Ето какво може и трябва да прочетеш!“

ДЕСЕТИ РАЗГОВОР

8 август 1979 г. в „Тихия кът“ на кафенето на Съюза на българските писатели

— Ти си един от живите ветерани на нашата съвременна литература. Безспорно освен натрупания творчески опит имаш и богати жизнени наблюдения, респ. и наблюдения от личното и

гражданското поведение на писателя, поставен да живее понякога в твърде сложни социални условия. Как например се отразяват тези условия върху поведението, върху характера и личността на писателя, особено върху неговото творчество?

— В миналото, преди революцията, големите, талантливите, истинските писатели, като Вазов, Пенчо Славейков, Яворов, Дебелянов, Страшимиров, Елин Пелин и Йовков, да не говорим за Смирненски и Вапцаров, са живели и творили в противоречие с обществото, в противоречие с неговите буржоазно-капиталистически и егоистични интереси. Със своето творчество те са служили на прогресивните сили в това общество и са им помагали. По своята същност изкуството като изява на човешкия дух е винаги прогресивно. Кажи ми името на един голям писател, чието творчество да е служило на ретроградните, на консервативните сили в това общество, на реакцията? Няма и не можеш да кажеш, както не можеш да кажеш, не можеш да назовеш нито едно истинско художествено произведение, което да служи на реакцията. Дори такива писатели като роялиста Балзак и мистика Достоевски с тяхното целокупно в основата си реалистично творчество са били проводници на прогресивните идеи на века и са помагали на човечеството да бе освободи от своите слабости и недъзи, от своите пороци и да се развие, да се усъвършенствува, да отиде още понапред в нравственото си поведение. Вземи за пример само един от съвременните френски писатели, покойния Франсоа Мориак, отявлен католик, който бе стигнал в известна степен до религиозен фанатизъм, но който създаде и такива верни, правдиви картини из живота на буржоазното френско общество, че може да служи за пример и на други писатели. Изкуството, в случая литературата, е оръжие в ръцете на прогресивната част от човечеството в неговата борба против неправдите и злото, против гнилото и пошлото против язвите и недъзите, за един по-справедлив живот, за едно хуманно, истински човешко общество. На тази основа вече можем да говорим за ролята на условията при определяне поведението, характера и личността на писателя, особено отражението на тези условия върху неговото творчество. Обратно на всичко това, което казах дотук, като си послужа с антитезата, ще потвърдя, че в нашето социалистическо общество, създадено от същите прогресивни сили на човечеството и осъществило идеите за кардинални социални промени, писателят продължава да върви по същия път, по който са вървели неговите велики предшественици. И трябва веднага да прибавя, че този път никак не е лек и той не е факелно шествие към изпълнение на задачата, към постигане на целта, а мъка и страдание, изпитание на характера

му в борбата с консервативните сили, задържащи развитието на обществото. Според мен писателят е изложен на много съблазни и измами, пред него има много препятствия и трудности, които могат да го отклонят от този път, свързан с неговата същност като творец и създател на духовни ценности, и да го погубят, да го убият. Писателят не трябва да се поддава на никакви временни и конюнктурни успехи, които му се предлагат, а трябва да запази своята самостоятелност като творческа личност, да бъде до края на живота си свободен и независим творец. Свободен и независим от какво? От ония обстоятелства, които животът по някаква случайност и без всякаква закономерност може да му представи и с това да прегради пътя му, да спъне неговото развитие. Той трябва да остане верен на своето призвание, на своето верую. Като се ръководи от идеите, на които служи, като изпълнява своя граждански и обществен, своя човешки и творчески дълг към обществото, в което живее, той трябва да се бори за осъществяването на своя идеал. А какъв е днес нашият идеал? Бъдещото комунистическо общество! Човечеството винаги е имало свой идеал и затова то съществува и ще съществува, докато вярва в нещо и не губи надежда, че ще го постигне, като се бори за него. Спомни си само обаятелния образ на Дон Кихот, изваян с такава могъща сила от великия испанец! Той, Дон Кихот, има идеал и воюва за него дори с вятърни мелници, но не губи надежда и вярва, че ще победи злото. Аз не познавам по-възвишен образ в литературата от образа на Дон Кихот и по-красиви черти в характера му като съвкупност от характера на човечеството от тия на бедния испански идалго. Човечеството ще бъде много нещастно, ако то не вярва в своя идеал и не върви по същия път, по който е вървял Дон Кихот със своя Росинант, следван от верния си антипод Санчо Панса. Да служиш на своя идеал и да се стремиш към постигане на идеала е мъдростта и упованието на човечеството. Макар идеалът като цяло да не е постижим, човек може да осъществи своите идеи, които са реално превъплъщение на идеала, част от него и го представят за определен период от време. Ако пък тези идеи са обществени, ако са икономическа и социално-психологическа концепция за промяна на света, на съществуващия ред на нещата в живота, на самия строй, тогава идеалът на отделния човек придобива по-голямо обществено значение и става общочовешки идеал. Ние, писателите, ако сме привърженици на тези идеи, а заедно с това и на този идеал, длъжни сме да поставим нашия талант, малък или голям, в служба на силите, които се борят за тяхното постигане. За нас изкуството не е и не бива да

бъде нищо друго освен средство в борбата, оръжие, с което воюваме за победата на нашия идеал, на нашите идеи.

Ние обаче трябва да бъдем свободни и независими от всякакви други условия.

— Какво по-точно искаш да кажеш с това?

— Какво по-точно искам да кажа с това? Нищо друго, освен че писателят не трябва да има за цел маниакалната идея непременно да стане известен и велик, за да го признае обществото и да се ползува от неговата щедрост и предлаганите му материални блага. Писателят е воин на своите идеи, на своя идеал, и не трябва да се интересува от никакви принизяващи духа му съблазни, а трябва непрекъснато да се бори и воюва, дори като Дон Кихот с вятърни мелници, за благополучието на всички хора, на цялото общество. По своята същност истинският писател е скромен и некористолюбив, морално извисен в най-широкия смисъл на думата и не използува перото си за лично благополучие, за уреждане на своите дребни сметчици, а живее с идеите на века и служи на идеала на човечеството. На мене ми прави много тъжно впечатление стремежът у някои писатели към постове и служби, боричкането за награди и хонорари, за контрактации и командировки в чужбина, което е принизяване на целите и опошляване на идеите. Идеалът е нещо много велико и ние трябва да го пазим чист и неопетнен от всякакви дребни лични интереси, както са го пазили нашите предшественици, загинали по барикадите през последните години в борбата против фашизма, дори, бих казал, ако това е и желание за преждевременно признание на таланта. Талантлив ли е писателят, рано или късно обществото ще му даде заслужената награда и тогава той ще заеме своето място в литературата, нека никой да не се съмнява в това, защото времето, най-обективният и безпристрастен, но и най-безпощаден съдник, ще оцени делото на всеки един от нас. А с призванието, разбира се, ще дойде и благополучието, и дори материалното уреждане. Писателят трябва да работи и се труди, да твори и създава духовни ценности, без да се съобразява с условията, в които живее, и да служи само на своите идеи, на своя идеал. Писателят, талантливият писател не трябва да се стреми към звание и длъжност, а към по-голямо съвършенство в изкуството и към създаване на високи нравствени качества в свой характер. Ние имаме много талантливи писатели, но за съжаление нямаме много личности с характер, нямаме творци с такива благородни черти в характера. Ако имаме и такива писатели, то характерът им ще извиси и техния талант. Затова трябва да се стремим

към създаване на такива благоприятни условия, които биха могли да спомогнат за появата на характери, на личности. Това решително ще допринесе за издигане на равнището на нашата литература и за по-леко изпълнение на нейната задача. А колкото до това, че свободният, независимият от конюнктурата на времето писател най-напред няма да разполага с благоприятни условия, мога да кажа и да уверя всеки, който се съмнява в това, че за развитието на неговия талант по-добре ще бъде да преодолява препятствия (премълчаване от критиката, непризнаване и др.), отколкото да се хлъзга по надолнището на лекото и бързо „признаване", на печеленето на слава и пари, на личното уреждане и благополучие. Само чрез преодоляване на препятствията в живота и творчеството писателят се калява и става личност. А щом един писател е личност, той може да служи най-добре на своя идеал, на своите идеи, на своята цел — бъдещото комунистическо общество, най-справедливото и хуманно общество от всички досегашни общества на нашата земя.

— Благодаря! Сега искам да разговаряме за това, как ти тълкуваш понятието „съдба". Има ли наистина съдба? Предопределени ли са човешките съдби? Как индивидът може да избегне неприятностите в своя живот? Изобщо доколко човек може да се чувствува свободен и независим от обществените, пък дори и от природните зависимости?

— Много трудни въпроси ми зададе, но ще се опитам да ти отговоря. Разбира се, по реда на задаването им. Най-напред нека се спрем на въпроса, има ли съдба и как да тълкуваме това като понятие. И така да започнем от това, че съдбата в смисъл на човешко предопределение от някаква свръхестествена сила или фатум, както са го наричали философите в древността, според мен няма и не може да има по простата причина, че такава свръхестествена сила няма и ако допуснем, че има, ще стигнем до бога, а ти знаеш, че аз съм атеист, безбожник, човек, който не вярва в бога и в такива свръхестествени сили. Но трябва веднага да кажа, че светът, а ето че сега вече може да говорим и за космоса, е така разумно и закономерно устроен с неговите земни и извънземни веществени прояви, с неговите планетни системи, с неговите безкрайни галактики и още по-безкрайни звездни пространства, до които бедният и немощен човешки разум не може още да се докосне, че не бива да се задоволяваме само с констатацията за самостоятелното зараждане на материята (и особено появата на живота върху Земята), а трябва да се заровим понадълбоко в проблема и да се помъчим да открием някаква сила, която е извън нас. Не бих пак казал, че тази сила е свръхестестве.

на или, ако искаш, свръхкосмическа, а направо ще се възползувам от нашата материалистическа философия и ще кажа, че това е материята с нейната сила, която се намира във вечно движение, т.е. във вечна промяна и превъплъщение в една или друга форма. Това за нас, марксистите, е напълно разбираемо, но за непросветения човек, особено за вярващия, това е немислимо и неприемливо. Така че „съдба" в обикновения смисъл на думата, макар че и ние, комунистите, я употребяваме, няма и не може да има, но има „съдба" във философски смисъл, в смисъл, че един човек се ражда предварително програмиран още при съчетаване на мъжката и женската клетка, при което съчетаване хромозомите, или още по-точно казано, както изисква съвременната наука, в момента на съчетанието, т.е. при действието на реакцията с нуклеиновата киселина, която е основата на протоплазмата, с извършените процеси са били заложени, програмирани в създаването на зародиша първите черти от характера на бъдещия човек. Но това не ще рече, че програмирането, предопределението е абсолютно независимо и не подлежи на промяна, поне в някои черти и в някои степени, за да кажем, че човешката съдба веднъж завинаги е предопределена. В зависимост от условията, при които живее и се оформя човек, особено при въздействието на по-възрастните — с възпитанието — тези черти могат да се изменят и характерът да се облагородява. В това се състои и приносът на великите идеи на изкуството и литературата. Човешкият характер подлежи на промени и възпитание, а това е едно сигурно условие, за което ние можем да се заловим и да не загубим вяра в нашето дело като творци и създатели на нов, един друг, правдоподобен свят, близък до реалния, свят, измислен от нас и населен от хора с лоши или добри черти, с добродетели или пороци, наситен с мисли пак от нас, мисли, които му сочат идеала и пътя, по който може да го достигне чрез нравствено съвършенство. На последния въпрос няма да отговоря, тъй като в предишната част от разговора се спрях на него или отчасти на неговите аспекти в обществената среда.

— И все пак, моля ти се, кажи ми под какви удари на съдбата е поставен българският писател днес, удари на съдбата в този смисъл, в който ти говори досега? Има ли причини да се оплаква от своята участ?

— Ех, изкушаваш ме да кажа някои неприемливи мисли, които направо могат да минат за ерес, но. . . Какво пък? Аз не се страхувам да кажа какво мисля и винаги съм се мъчел да изразявам истината. Та ето и сега. . . Причина да се оплаква днес писателят от своята участ няма. Мнозинството от писателите са поставени добре, живеят при добри условия и работят, творят и

създават своите произведения при най-благоприятна обществена обстановка, насърчавани и ценени от народното признание. И ако все пак има писатели, които търпят ударите на „съдбата“, това се дължи на причини извън тях, по-точно извън техните намерения да служат вярно и честно на литературата като изкуство. Причините, смело мога да кажа това, са външни и те носят белезите на едно непризнаване или в най-добрия смисъл незабелязване от страна на критиката. Но това са най-невинните случаи при намесата на „съдбата“. Защото имаме и писатели, които не споделят оценката за съществуващите художествени стойности и особено за нравствените стойности, критикуват остро, но справедливо с болка на душата и в резултат на това те си навличат гнева на „съдбата“, страдат физически и духовно, което се отразява и на условията, при които живеят и работят, а и на самото им творчество. Аз вече казах някъде в нашите предишни разговори, че критерият за нравствените и духовните ценности при нас е много ниско паднал, но паднал е също така и критерият за художествените стойности. Ние сега нямаме обективна и добросъвестна, научно последователна и класово-партийна критика в такава степен, че да може да помогне за правилното оценяване и посочване на мястото на всяко излязло от печат художествено произведение, и пред нас стои като важна задача създаването на такава критика. Но това може да стане само при едно условие — литературните критици да са свободни и независими в своите оценки и преди всичко да се освободят от съобразяването с поста и длъжността в йерархическата стълбица на този или онзи писател. Днес нашата литературна критика е твърде конюнктурна, твърде лична и груповска, твърде заинтересована от облагите, които би могла да извлече в даден случай. Разбира се, има изключения, но те са малко и нямат решаваща роля при съставянето на мнението за състоянието на нашата литературна критика като цялостно явление в обществения живот.

— Тези неща как се отразяват върху таланта на твореца? Талантът зависи ли от обществената конюнктура? Да вземем за пример Вапцаров — нали сега, през ноември, ще честваме седемдесетгодишнината от рождението му?

— Разбира се, че се отразяват върху таланта на твореца. Талантът е чувствително нещо, той е като цвете — ако го поливаш, ще даде цвят, а ако го оставиш без вода, т.е. без храна или в нашия смисъл без признание и утвърждение, той ще линее и може да загине или в най-добрия случай няма да загине, но няма да се развие и да даде цветове. На времето Вапцаров е творил и създавал своите прекрасни песни, но никой тогава не го е забеляз-

вал и ако не беше настъпил денят на свободата, навярно нямаше да бъде забелязан още дълго време, обратно — ако беше продължил да съществува още този буржоазно-капиталистически строй с неговата душна и убийствена за прогресивния творец атмосфера, не се знаеше кога щяха да настъпят условия, при които Вапцаров щеше да бъде признат като един от нашите най-големи поети след Ботев, Вазов, Яворов и Смирненски. Но „съдбата“ се оказа по-благосклонна към него. И ето че с настъпилата у нас революция времето като справедлив, но безпощаден съдник го откри и измъкна от забвението, издигна го на гребена на революционната вълна и му отреди достойно място в нашата литература. Никога талантът не е зависел и няма да зависи от обществената конюнктура, а обратно — той се е развивал и оформял, раснал и утвърждавал в противовес на конюнктурата. От конюнктурата се ръководят само слабите писатели, защото те не разчитат на своя талант, а на благоприятните условия, които им дават случайно стеклите се обществени обстоятелства.

— Какви наблюдения имаш от поведението на българските писатели в миналото? Може и да не си послужиш с имена, ако това е неудобно.

— Имаше писатели, около имената на които някога, преди революцията, много се шумеше, но ситото на времето пресея всичко и от тях сега нищо не остана, вятърът ги отвя като глухарчета. Аз си спомням как много често срещах един от тях, виден писател, председател на съюза, постоянен гост в домовете на разните буржоазни дамички, които устройваха разни соарета и журове, как се движеше из софийските улици на път за кафене „Цар Освободител“, облечен модно, в раиран панталон и карирано сако, с цвете в бутониерката, с гарсонетка и бастун в едната си ръка, елегантен и винаги галантен към поздравите на дамите от хайлайфа, но от него сега не остана нищо друго освен този мой приятен спомен.

— По-конкретно, не за маниаците и не за тези, около имената на които се е шумяло, а за честните български писатели, за труженицте.

— Това, което казах дотук, се отнася за творческото „самочувствие“ на някои писатели, а що се касае до социалното поведение на другите, ще добавя, че мнозинството бяха честни хора и се държаха настрана от официалната политика. По произход те бяха кръвно свързани с народа и не искаха да му изменят в тези тежки и съдбоносни за него дни, когато фашизмът вилнееше над нашата страна. Имаше и една незначителна част, която се бе

продала и служеше на враговете, на палачите, но те бяха бездарни и не заслужава да се говори за тях.

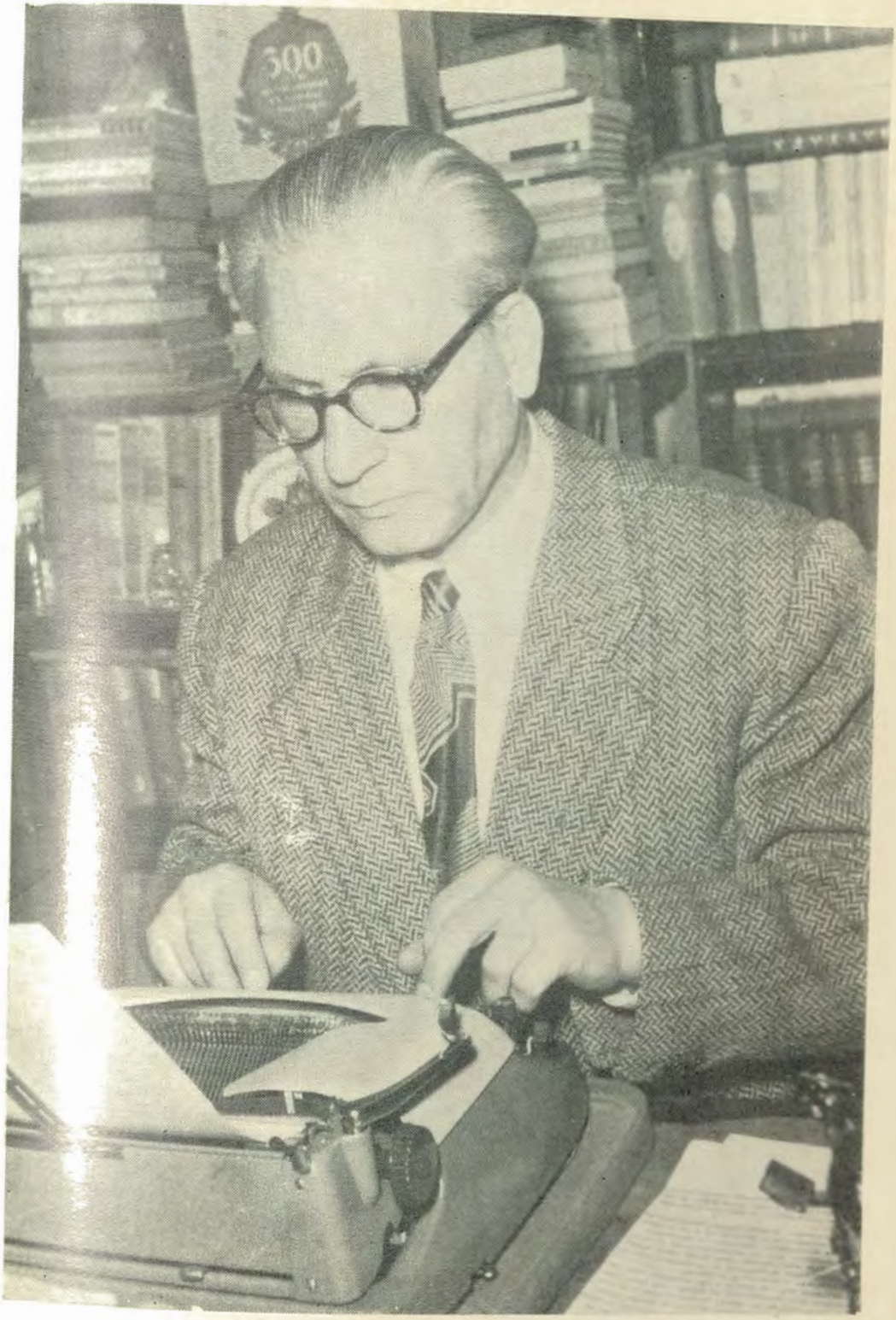
— Защо според тебе някои съвременни български прозаици в своите книги някак си все странят от острите социални проблеми на съвременността? Безспорно нашият идеал — комунистическото общество — не е още постигнат, но и това ще стане след дълъг исторически период, разбира се, след още много усилия на нашата партия и на целия народ. Тогава би трябвало и в прозата човешките съдби да се разглеждат в тяхната социално-психологическа и идейно-политическа среда. Какво мислиш по този въпрос?

— Да, действително някои писатели, имам пред вид преди всичко младите, стоят настрана от острите социални проблеми на времето днес, но това се дължи не на друго, не на нежелание да вземат страна и да не участвуват в битката за бъдещето, а само защото не познават живота на народа, не познават и проблемите, които днес ми предлага нашето общество. А трябва да кажа, че на всяка крачка може да се срещнат такива проблеми и да се напишат такива значителни високохудожествени и идейно ярки произведения, че целият народ да се развълнува и да се мобилизира за премахването на недъзите и слабостите, които авторът има пред вид. За бъдещото комунистическо общество и за неговите проблеми сега още да не говорим, а да насочим вниманието си към нашите съвременни проблеми — най-напред тях трябва да разрешим, а веднъж разрешим ли ги, ще помогнем на прогресивните сили в нашето общество да придвижат неговото развитие към по-висок етап, за да достигне постепенно комунизма като наша заветна мечта, като наш идеал.

— Истински талантливият писател може ли да бъде административно ръководен и направляван в своето развитие?

— Не, това е противопоказно. Той сам се ръководи и направлява, ако е талантлив писател. Но е нужно, разбира се, да му се помага за неговото идейно насочване и политическо узряване, за усъвършенствуване на неговото майсторство като професионален писател.

— Социалистическият реализъм търпи развитие и в съвременната литература. Той е жизнен творчески метод за правдиво отразяване на действителността. Докъде обаче може да се простират границите на неговото изображение: може ли творба, в която не става дума като идея, като концепция, като замисъл за комунистическата същина на нашите преобразования в обществения живот било то в пряк или косвен смисъл, да се причислява към литературата на социалистическия реализъм? Питам те за-

Ив. Мартинов в работния си кабинет, 1965 г.

Корицата на романа „Синя кръв“, 1978 г.

това, защото такива случаи вече имаше в нашата литературна критика.

— Социалистическият реализъм не е без граници и тези граници определят неговата същност като метод. Тук не е мястото, дето мога да говоря за социалистическия реализъм, защото всичко това, което ще кажа, отдавна е известно и няма какво ново да прибавя, макар че някои автори в своите последни трудове по този въпрос правят опити и се мъчат да разширят границите му. Искам само да кажа, по-скоро да предупредя някои теоретици, че се увличат в желанието си да покажат колко е приемлив за всички социалистическият реализъм и че в него като в кюп могат да бъдат напъхани всички автори. Нека си спомнят и да имат пред вид опитите на такъв виден теоретик, какъвто е френският писател Роже Гароди, който до такава степен разтегна тези граници, че се получи реализъм без граници, без брегове. Всяко нещо си има форма, а формата какво е, ако не граници на съдържанието? Казвам „форма“ — в смисъл на обемност, а не на качествено състояние на това съдържание. Ясен ли съм?

— Съвсем ясен! Сега — друг въпрос. Струва ми се, че липсва голям и ярък художествен образ на комуниста от нашите дни с неговите сегашни проблеми, душевни борби и терзания — да, и терзания главно, защото истинският комунист е неспокоен дух, революционер в живота, борец за нова нравственост, строител на ново общество и затова е реално да се радва на своите победи, пресъздадени чрез образа на героя в художествените произведения.

— Добре, ясно ми е какво искаш да ме попиташ. Да, наистина в нашата литература липсва голям и ярък художествен образ на комуниста от нашите дни с неговите сегашни проблеми. И това се дължи пак на непознаването на живота от страна на писателя. В тази насока нещо е направено, но то е недостатъчно и наш дълг е да положим всички усилия, за да го създадем. Не се съмнявам, че тази задача, макар и да е много трудна, тъй като се изисква голяма творческа зрелост и опит, а освен това и политическо мислене, ще бъде изпълнена с чест от българския писател, преди всичко писател-комунист от по-старото поколение.

— От кой герой на съвременен български писател си се възхищавал? Предполагам, че у теб няма да говори творческата ревност, когато ще отговориш на този въпрос.

— Разбира се, че няма да бъда обзет от ревност, а ще призная откровено, че има само един автор, от героя на когото съм се възхищавал, и този автор е Димитър Талев, а героят му е Султана от романа „Железният светилник“.

— Смяташ ли, че представителите на младата смяна прозаици ще създадат проза на по-високо равнище от своите предшественици?

— Трябва да създадат.

— Как виждаш бъдещето на българската литература?

— Като много обещаващо, защото тя има всички условия да се развива и да стане една от добрите литератури в света.

— С какви неща свързваш своя оптимизъм за бъдещето на нашата литература?

— С онези произведения в художествената проза, главно романите, които излязоха през последните няколко години у нас и които говорят за растящото майсторство на техните автори.

ЕДИНАДЕСЕТИ РАЗГОВОР

15 август 1979 г, във вилата на Ив. Мартинов в с. Владо Тричков

— Ето че дойдохме до края. Това ще бъде последният ни разговор.

— Кой знае? Дано бъде последният!

— Ще се помъчим да бъде последният и затова ще преминем направо към съществените въпроси, без да се отклоняваме. Кажи ми каква е според теб ролята на природните описания в твоето творчество и каква функция играе природата в изясняване на човешкия характер? Има ли връзка между природните описания и твоето отношение към човешката среда, към изясняване характера на човека?

— Никога не мисля предварително каква трябва да бъде природата в изображението. У мене природата винаги се явява като необходим елемент от разгръщането на картината, от разгръщането, дори бих казал, на човешкия характер. Ролята, която играе при мене пейзажът, бил той планински, равнинен или морски, е тясно свързан с цялата ми концепция и аз предварително не знам къде трябва да прибягна до пейзажа и къде не, а това ми го налага самото действие, развитието на съдържанието. Вътрешната логика на това развитие е свързано с развитието на човешкия характер според обстановката, в която се намират героите ми. Предпочитание към пейзажа нямам.

— Природата присъствува също и във военните ти романи.

— Тя присъствува в почти всички мои произведения.

— И то не в нейния суров вид, а с лирически отклонения. Както казваме, винаги споменът за войната е свързан със спо-

мена за мирния живот, за родния край. Тия асоциации също са намерили място в твоите военни романи.

— И в романа ми „Драва“, и в романа ми „Огнено кълбо“, и в повестта „Пленникът“[40], написани под впечатленията ми от Отечествената война, както и във всички мои разкази за войната природата неизменно присъствува и тя за мене не е обикновен декор, не е аксесоар към действието, а е плътно свързана със съдържанието на самото произведение и е негова неделима, неотменна част, без която действието не би могло да намери своята ярка изява и характерите не биха се очертали така плътно, както ако тя отсъствува. Аз обичам природата и както виждаш живея тук във Владо Тричков, ето вече дванадесет години. Никога природата не ми е омръзнала. И макар че селото е в планината, когато се разхождам, аз излизам далеч от него и отивам още по-далеч в планината, в глухите планински усои, както казва Вазов, и там намирам спокойствие и почивка.

— Покой за душата.

— Покой за душата, тишина за сърцето и ума.

— Имал ли си случай да бъдеш запленен от прелестите на природни гледки?

— Малко е да се каже „запленен“, аз понякога оставам поразен.

— Какви силни впечатления от личните ти възприятия от природата имаш, а може и да са намерили място в произведенията ти?

— Няма да разкажа никакъв случай, а ще си послужа само с един пример и ти ще разбереш какво искам да кажа. Случи ми се преди петнадесет или двадесет години, не помня точно кога, да отида в Чехословакия. Чешките другари ме заведоха да видя техните Татри. Това е една наистина интересна планина. Качихме се на Ломницки щат, един от най-големите върхове на Татрите, разбира се — с лифтова кабинка. То беше диво, скалисто място, от което на човек косата да му настръхне. После слязохме долу в ресторантчето да обядваме и отидохме да се разходим из техните гори. Чешките другари много ми се хвалеха със своите гори. Наистина много гори, борови гори, на големи пространства, с високи и прави дървета. Но още когато навлязохме в тях, аз останах малко разочарован. Всичко беше геометрически разчертано, алеите бяха постлани с пясък, имаше и побити колчета, опънат тел. . . заградено, разграфено, прошнуровано и наименовано с табелки. . .

— Изобщо навсякъде е личала ръката на цивилизатора, а?

— Да, точно така — ръката на цивилизатора. И знаеш ли какво стана с мен? Изведнъж усетих мъка и душата ми закопня

за дивата първобитна Витоша, в която, като се намериш сам в някое глухо кътче, наистина чувствуваш, че се намираш в планина. Сега Витоша е също така цивилизована, модернизирана, също е разграфена. Но тогава, по моето време, когато като турист бродех по нейните сипеи, тя беше дива, непроходима планина и ние, туристите, не се изкачвахме с лифт, както е сега, или с автобус по асфалтовия път, а пълзяхме нагоре с голяма мъка. . . хе, някъде дотам, докъм средата на нейните склонове. . . до Старческите поляни или Белите брези и най-много до Фонфоните, а за Черни връх и не мислехме. Сега можеш да отидеш до Черни връх леко и бързо. Нали има превозни средства? Но това удоволствие ли е за туриста! Та какъв турист ще бъдеш и каква екскурзия ще направиш, каква почивка и какво проветряване на душата, какво спокойствие за ума и каква тишина за сърцето ще намериш там, когато няма да се измориш до такава степен, че да стигнеш горе задъхан и потънал в пот, да хвърлиш ризата си и да я метнеш да съхне, а ти да се излегнеш на тревата и да се напечеш на слънцето, после да се върнеш наистина уморен, но отпочинал и духовно укрепнал, да се навечеряш сладко и да легнеш да спиш дълбок и непробуден сън, когато пътуваш с автобус до Черни връх?

— От досегашния разговор се разбира, понеже говорим повече за планината, че имаш предпочитание към нея. На море ходиш ли?

— Не. Ходил съм два-три пъти и последния път, когато бях там, останах разочарован. Вече не ме влече морето, много ми се вижда еднообразно. Може би защото не го познавам, а по-точно — защото ми е чуждо. Не знам как някои писатели, които пишат за морето, т.нар. „маринисти“, виждат във всяка вълна, във всяка капка от него един нов свят. Аз обаче не можах да видя това. И от петнадесет а може би и повече години не съм ходил нито веднъж на море. Може би ще отида още веднъж, но кой знае кога ще бъде. Дано бъда жив заради моите внуци, ще отида с тях.

— А какво ти е отношението към равнината? Обичаш ли я?

— Обичам и равнината. Аз съм роден на границата между равнината и планината.

— Но повече си бил в планината, нали?

— Да, повече съм прекарал в планината. Ловец е в последните гънки на Стара планина.

— Имаш ли усещане за потребността на историческия момент, че е свързан с потребността на своето време, създавайки творбата?

— Във въпроса се съдържа и отговорът. Безспорно имам. Във всички мои произведения спазвам историчността като важен

момент, като необходимо условие при създаването на произведението. Вземи моята трилогия „Дъждовно лято“, „Нощта е дълга“ и „Утринно сияние“, която в същност е един роман — „Голямото изпитание“. Аз там наистина спазвам тая историчност, по-точно — тая дистанция на времето. Тя е много необходима, дори е необходима и за най-малкия разказ. Без историчност, т.е. без времето и пространството, ти не можеш да бъдеш писател. Гледам сега младите — чета им произведенията и установявам, че те са написани извън времето и пространството, че времето и пространството липсват от техните произведения. Това са талантливо написани произведения, но. . . кога става действието и в коя страна? То може да се развива във всяка страна и да се разказва за някакви си други хора, чужди хора, не наши българи, и в някакво си време преди петдесет или след петдесет години. Според мен това се дължи на липсата на обществена ангажираност. . ., да, на обществена ангажираност, която води направо до социален херметизъм. Изолирани са писателите и от средата, и от времето. Няма ония характерни черти, които говорят за народностния характер на героите. Аз винаги спазвам времето и пространството, дори понякога направо назовавам улицата и номера на къщата, където живее героят ми. Така са правили големите френски писатели и руските писатели, класиците, като Тургенев, Достоевски и Толстой. . . Това придава автентичност на разказа и читателят му вярва.

— Това като че ли се отнася за всички писатели от тридесетте години, защото и Г. Караславов пише с извънредно старателно проучване на фактите, с пълна документалност. Той ми е разказвал, че когато е писал „Обикновени хора“, водил си е точно в един бележник кой ден какво е ставало и е следил времето — кога е било слънчево, кога дъждовно. Дотолкова се е старал да бъде идентичен с времето, че денят, в който е станала дадена битка някъде или някакво събитие, точно този ден той описва като слънчев или дъждовен, ако действително е бил слънчев или дъждовен.

— Според мен това не е необходимо. Моят роман „Дъждовно лято“ рисува едно много дъждовно лято, дори бурно дъждовно лято, придружено с гръмотевици. И си спомням, че когато излезе романът ми, моят приятел Веселин Йосифов се обърна към мене: „А бе, Иване — казва той, — ти забрави ли, че през 1939 г. лятото беше съвсем сухо? Нямаше никакъв дъжд, капка дъжд не падна!“ Викам му: „А бе, магаре, тебе ли да уча? Не съм забравил, помня много добре това, но на мен ми трябва такова лято. . . Трябва ми, за да мога да разгърна действието върху такъв фон

и да кажа това, което ми е нужно с оглед на идеята. Не разбираш ли, че просто концепцията ми налага да преобразя времето и да дам едно дъждовно лято?“ Това беше отбелязано и в едно интервю с мене в „Литературен фронт“ преди 10—15 години.

— Исторически достоверно не значи буквално достоверно. В художественото произведение историческата достоверност има стойност тогава, когато отразява точно атмосферата и духовния климат на времето. Тогава тя е станала художествена достоверност. Историческата достоверност е само за себе си достоверност, нали? Тя става художествена, когато вече изпълнява специфични функции. И в този смисъл може да се злоупотреби с нея до известна степен.

— Във „Война и мир“ Толстой е направил същото. Там има една прекрасна картина, която не само исторически, но въобще не е вярна. Когато княз Болконски отива в Отрадное в дома на дворянския предводител граф Ростов, за да поговори с него по делата на своя син Николушка, среща случайно за пръв път Наташа. Тя е още младо момиче, току-що започнало да се оформя в млада жена, но е още по момичешки игрива, закачлива. Той я вижда заедно със Соня, когато идва с каретата и те пресичат пътя му, като се гонят и боричкат. След като го приемат и прекарват целия ден заедно, семейството на Ростови му отреждат една стая в долния етаж на вилата. И късно вечерта, когато княз Андрей седи самотен в стаята си и се чувствува малко изоставен, в момента чува разговор на горния етаж. Той познава гласа на Наташа, която му е направила силно впечатление. Прозорецът на на нейната стая е отворен. Наташа и Соня са застанали до него и разговарят. Тогава той се приближава до своя прозорец и не само слуша какво разговарят, но и как прекрасно пеят. И тъкмо в този момент на него му се струва така, защото е вече влюбен в Наташа Ростова. Толстой описва една прекрасна майска нощ с луна. И я описва така очарователно, така вълшебно, че не можеш да не почувствуваш вълнението на княз Андрей. Толкова добре е описано всичко! Чрез тая природна картина Толстой заразява и читателя, заставя го да вярва на това, което казва. Но ако вземеш календара и речеш да провериш дали е имало тогава луна, ще видиш, че не е имало. Но на Толстой му е трябвала луна като художествен компонент. И тук няма правило. Всеки пише според метода си. Г. Караславов има един метод, един начин на писане, а Толстой — и аз, да прибавя себе си до него (Тук Иван Мартинов се смя продължително.) — имаме пък друг.

— В началото нали заяви, че един от големите ти учители е Толстой?

— Да, Толстой.

— Тогава е разумно, редно е така да говориш.

— Но да не говорим повече за това.

— Какви усещания изпитваш по време на писането? Какво ти е изобщо състоянието?

— Нервно напрежение. И в такива случаи не мога да търпя никакви шумове, никакви викове. Тук, във Владо Тричков, дори ме дразнят петлите, когато кукуригат. Като имаш предвид, че е имало време, когато съм мечтал да чуя как пее петел, можеш да си представиш какво ми е сега състоянието. Дразнят ме и кучетата, когато лаят, а съм мечтал също така да отида на село и да послушам кучешки лай. . .

(Тук двамата с Иван Мартинов се засмяхме и се пошегувахме, че и в литературата има „кучешки" лай. Той дори каза: „А, този лай е много страшен!")

— Помня, Тодоре, ти написа някаква статия, в която казваше, че в книгите на нашите писатели имало много кучета.

— Имам такава статия. Но, както виждам, ти работиш при отворена врата.

— Така ми е по-приятно. Защо не мога повече да търпя и да стоя в затворена стая, без достатъчно въздух? Защото вече съм възрастен и уморен, с три мозъчни удара и дори нощем, когато кучетата лаят, не мога да спя, събуждам се и ставам да ги гоня. Напоследък много се уморявам от работа и вече не се будя.

— А какво ти е настроението по време на писане и след писане?

— По време на писане чувствувам, че се намирам в душевен подем, че съм изпаднал в силно нервно напрежение. И тогава въображението ми работи интензивно и най-добре.

— Това нервно напрежение не те ли подтиска?

— Не, не ме подтиска, напротив — то ме въодушевява, то ме окриля. Трябва да ти кажа, че понякога има моменти, когато така се увличам в работата, че прекарвам над пишещата машина по седем, по осем, девет и десет часа. Имало е случаи, преди да се разболея, да работя и по тринадесет часа. Например нощес работих до късно — започнах работа към четири часа и завърших в един през нощта. Жена ми тая сутрин страшно много ми се кара за това, защото то е много опасно за мен. Лекарите са ми забранили да работя повече от три-четири часа на ден. Аз обаче се намирам сега в творчески подем и не мога да се въздържам. Дотолкова се увличам и съм погълнат в работа, че от напрежение нищо не чувам, не виждам какво става около мен и ако някой влезе на пръсти в стаята и извика нещо, ще скоча потресен. . .

— А какво най-много те дразни освен шумовете по време на писането?

— Дразня се, когато около мене има хора, които се движат или шушукат. Както вече знаеш, едно време, когато бях млад и имах сили, съм живял на теснотия и при всякакви други несгодни условия, но сега. . ., сега, когато съм вече доста възрастен и уморен, а и болен, запомни това добре, и болен, с разбита нервна система, не мога да работя, ако няма тишина и спокойствие.

— Пречат ли ти миризмите, светлината, температурата?

— Зависи от миризмите. Ако са приятни, не ми пречат, но ако са тежки, отвратителни — не мога да ги понасям. И не само когато пиша, а във всяко време. И кой ли човек пък може да ги понася? Например не мога да понасям миризмата на яденето, което се готви. То може да е вкусно (впрочем, жена ми готви много вкусно), но когато пиша и от кухнята проникне миризма на ядене, дразня се и изпитвам желание да изляза на чист въздух. После, разбира се, когато седна на масата да се храня, то ми се вижда много вкусно, миризмата не ме дразни и аз ям с апетит.

— Светлината на слънцето или на обикновена лампа, когато пишеш нощем, не те ли дразни?

— Не, нито едното, нито другото. Аз съм сляп, с едното си око не виждам и ми е нужна светлина. Обичам светлината и. . . въздуха.

— Всички ги обичаме. А температурата?

— Коя температура — на въздуха или на човешкото тяло?

— Ти пак се шегуваш!

— Прощавай, наистина пак се шегувам. . . Аз обичам шегите. . .

— Шегите остави за после, а сега ми кажи как ти влияе времето?

— Кое време? В какъв смисъл?

— В смисъл на атмосферни условия.

— А-а, това е вече друго, защото помислих, че става дума за времето като исторически фактор, т.е. за сегашното, нашето време, в което живеем. Е, какво да ти кажа? Добре понасям и лятото, и зимата, горещината и студа. Аз съм, както виждаш, стандартен човек и атмосферните условия не ми влияят много. . .

— А кое време повече обичаш — слънчево, бурно, мрачно, дъжделиво, мъгливо или сняг?

— Всеки сезон си има своите прелести. Обичам и лятото. . . или по-точно обичах го някога, когато бях млад — лятото, с неговите слънчеви дни, когато можех да се изкъпя в Осъм и после да легна на пясъка под жарките слънчеви лъчи. . .

— А сега?

— Сега вече се пазя от слънцето, защото е вредно за мен.

— Тогава навярно обичаш повече зимата?

— Обичам наистина зимата и понасям студа. Много пъти съм излизал вън от селото и в най-голямата виелица съм отивал нагоре в планината, за да се поразходя и да се поборя със стихията.

— Ами мъглата?

— Не, мъглата не мога да понасям още от дете, измъчва ме и ме задушава. Изобщо не обичам мъгливите дни, както не обичам и мъгливите мисли, мъгливите произведения на мои колеги.

— Е, добре, кое време най-много обичаш?

— Бурното, мрачното, дъжделивото, в което има светкавици и гръм. . .

— Значи няма за теб по-хубаво време от лошото време, както казва Райнов?

— Ха, каза Райнов, та се сетих: той изобщо не обича никакво време, а най-малко пък бурното, мрачното, дъжделивото. Всичко това, което пише за времето, у него е външно, игра на въображението. Аз не знам дали той излиза вън от кабинета си и диша ли чист въздух или само тютюневия дим на цигарите си. Това е за атмосфера и колорит. Вярвам, че моят приятел Б. Райнов няма да се докачи от закачката ми.

— Сигурно няма!

— Той е доста приказлив, когато го засегнеш и попадне на тема, макар че минава за мрачен и затворен в себе си човек.

— Ти го познаваш по-добре от мен. . . Хайде, да вървим по-нататък! Какви по-специални промени наблюдаваш у себе си в процеса на писането?

— Никакви.

— Как пишеш — на ръка или на машина?

— На машина. Отвикнал съм отдавна да пиша на ръка. А освен това нали след удара дясната ми ръка беше дълго време парализирана, сега с нея не мога да си служа така, както едно време, защото пиша бавно, а мислите ми текат бързо и само с машината мога да ги догонвам.

— Ясно. Имаш ли предпочитания към хартията и нейния формат, към средствата за писане — писалка с маслило, химикалка или молив?

— Нямам никакви предпочитания. Пиша на каквато хартия ми попадне. Дори като правило за икономия в интерес на държавата (Ив. Мартинов се подсмива.) използувам веднъж вече употребената хартия, като пиша върху обратната страна на листа. . .

— Формати?

— Глупости! Ти ми дай само хартия. . .

— И не предпочиташ ни писалка с мастило, ни химикалка, нито пък молив?

— Казах, че пиша на машина, а химикалка употребявам, когато поправям.

— Нещо за езика?

— За езика ли? Аз имам по този въпрос цяла статия. Преди много години излезе от печат при издателство „Български писател" един том . . . не си спомням точно заглавието, струва ми се — „За писателския труд"[39] или нещо подобно. . . и там много подробно говоря по този въпрос. . . по въпроса за езика. Който се интересува, може да я прочете.

— Словесни средства? Фразата?

— Там говоря и за тях.

— Как се раждат думите?

— Съвсем накратко: има ли мисли, ще има и думи. Хубави ли са мислите, хубави са и думите. Ако всичко ти е ясно, ако мислиш ясно и просто, ясен е и разказът. Ти знаеш, че думите са отражение на мислите, техен словесен израз.

— Обичаш ли да поправяш веднъж написаното?

— Веднъж написаното или веднъж да поправям?

— Ясно — веднъж поне да поправяш.

— Не веднъж, брате, а много пъти поправям и пак нищо не излиза. (И двамата избухваме в смях.)

— Смяташ ли, че фиксираното върху хартията не се покрива с онова, което си мислил и желал да изразиш?

— О, та това е най-страшното! Аз вече казах, че нищо не знае онзи, който не е изпитал ужаса пред белия лист хартия. . .

— Какво е отношението ти към личните ти неприятели?

— Лични неприятели? Силно казано! Аз нямам лични неприятели. Ти знаеш, че аз не съм лош човек, но когато въпросът се касае за справедливост, за принципи. . . и то в обществените дела. . .

— И в литературните.

— Да, и в литературните. . . ставам зъл и воювам дотогава, докато не сломя противника. Но всичко това не е на лична основа, а на принципна. Държа извънредно на ленинските норми и принципи на партиен и държавен живот и смятам, че у нас те често се нарушават от хора, случайно издигнали се на ръководни постове. Смятам, още че в много от творческите съюзи и най-вече в Съюза на българските писатели все още се шири безпринципността и се създават условия за семейственост, надделява двуличието и демагогията, моралът в най-широкия смисъл на думата е застрашен, не се воюва за чистотата на нашите отношения — за висока етика

и нравственост, атмосферата все още не е здрава, създават се династии и се защищават родови интереси, няма правилен критерий за нравствеността и особено за художествените ценности. . . и всичко това е едно неприятно явление за нашата действителност, за нашето социалистическо общество и ще дойде време, може би аз няма да бъда жив, защото съм вече възрастен и болен, но ти, който си значително по-млад, ще бъдеш жив свидетел и тогава ще се съгласиш с мен, ще кажеш: „Бай Иван имаше право!"

— Тези оценки не се отнасят за цялото социалистическо общество, за целия социалистически строй, а за отделни хора, които използуват правото си. . .

— Искаш да кажеш, не правото си, защото те нямат никакво право, а поста си, нали?

— Да, използуват служебния си пост и вършат всички тия нередности, за които ти така развълнувано и ядосано говори.

— Аз съм за пълна демокрация, но не за каквато и да е демокрация, а за наша, партийна, марксистко-ленинска, комунистическа демокрация, при която, като спазваме ленинските норми и принципи на партиен и държавен живот, ще гледаме широко на въпросите на изкуството и културата, на морала и човешките отношения, без да се ограничаваме и стигаме до сектантство. Ти разбираш, че трябва да има някакви норми и принципи, без които нито едно общество не може да съществува, а най-малко пък нашето социалистическо общество, най-хуманното от всички досегашни общества. Разбери, че без хуманизъм няма социализъм, няма комунизъм! Да ме бесят, да ме колят, да ме разстрелят, така си е. . .

Има хора, с които аз и сега не разговарям, с които дори не се поздравявам. Не ги мразя, само ги презирам и ги съжалявам заради падението им, заради разложението, до което са стигнали. Много от тях в миналото бяха добри другари, предани борци, но след като се добраха до постове, поради това, че са слаби характери, бързо загинаха, провалиха се като хора, пропаднаха и нарушиха ония свети морални принципи, от които се изгражда характерът на комуниста. Аз знам, че да си комунист е трудно, много трудно, но въпреки това всеки един от нас трябва да се стреми да заслужи това звание. Най-голямото звание в нашето общество! Ние трябва да се стремим към ония душевни качества, към ония черти, които някога са красили характера на комуниста, като започнем от тесняците и стигнем до загиналите по време на съпротивата партизани.

— Някои примери за хора духовно деградирали?

— Няма да споменавам имена. И аз се чудя как така тия хора могат да съществуват. Имам едно есе, което стои от година и половина в редакцията на „Пулс“, и все ми обещават, че ще го пуснат, а още не вижда бял свят. Казва се „За приятелството“. В него разглеждам приятелството и казвам, че то е красиво човешко явление, което за най-голямо съжаление вече е на изчезване в нашето социалистическо общество, и затова там, където го срещнем трябва да го адмирираме, да му ръкопляскаме и да го поощряваме.

— Някои хора го обърнаха в разменна монета.

— В есето посочвам коя е причината за неговото изчезване. Два фактора са причината за това изчезване — властта и парите. Не ме разбирай в буквалния смисъл на думата, а в нейния преносен смисъл. Мнозина от нас, щом забогатеят поради поста, който заемат, или щом заемат някой пост, престават вече да бъдат приятели и гледат на тебе отвисоко, надменно, затварят се в себе си и започват да се грижат за собствената си персона. . .

— Стават вече независими, властни.

— Да, стават властни и богати. А приятелството е такова явление, при което двама души се уважават, ценят се и единият взема от другия толкова, колкото дава. Ни повече, ни по-малко. То е като двете блюда на една везна, които са уравновесени. . .

— За да бъде равностойно.

— Ако едната везна натежи, няма равенство, няма приятелство.

— Започва експлоатация на чувства и на всичко друго от страна на единия, нали?

— Да, точно така. Ако ти само помислиш в себе си, че си нещо повече от другия, няма приятелство. Трябва да има равенство и в мислите, и в чувствата, и в световъзприемането. Така аз разбирам приятелството. Може би съм наивен. Може би съм сантиментален и романтик. . .понякога така ме наричат — романтик, но такъв съм си и такъв ще си умра. . .

— Непоправим оптимист и романтик.

— Или, както пише О. Василев в автографа си към една от своите книги: „На последния мохикан Иван Мартинов.“

— Максим Горки е казал че чрез литературата трябва да възпитаваме непоправими оптимисти. Ето че стигнахме до въпроса! Ти отговори, макар и косвено, а не пряко на въпроса, че отношението ти към личните противници е в същност изградено в твоите идейни концепции, в твоите художествени търсения и аз ги откривам в книгата ти „Синя кръв“, в новата ти книга „Портет от натура“, която скоро излезе от печат, и във всички останали книги,

които предстоят да предадеш в издателството. В тях именно ти воюваш срещу отрицателните явления в нашия живот, защото сред тези хора ти намираш и свои лични противници, които са носители на общественото зло. Така ли е?

— Така е. Аз съм непримирим към тях, към тия хора, или, както ти ги наричаш, мои лични противници, и в „Синя кръв“, и във „Веселовски“, в „Портрет от натура“, в „Драгостинови“, в „Победителката“ и в последния ми роман, още непубликуван — „Големият род“. Забележи, че в последните два засягам живота близо на четири поколения от едно родословно дърво. . .

— Значи, някои от героите сега са още младежи?

— Да, сега са още младежи. Предвидено е книгите да излязат след пет години, когато те станат по на двадесет години, за да се върже възрастово приемствеността на поколенията.

— А има ли сред тоя персонаж положителни герои?

— Безспорно има, но повечето са отрицателни, тъй като идейно-художествената ми концепция изисква това.

— И ти воюваш срещу тях?

— Към всички ония, които са носители на отрицателното в живота, на гнилото, на падението и разрухата и които теглят с поведението си, с начина си на живот нашето общество назад. Аз съм непримирим и воювам с тях в литературата.

— Имал ли си случай да пострадаш лично от даден човек, от определено лице?

— О, разбира се, не един път! И мога да ти разкажа не един такъв случай. . . .

— Какви неприятности, какви злини например са ти направили?

— Много пъти са вдигали нож зад гърба ми, но не са успявали да го забият. Успявали са обаче да ми причинят дребни злини, като например да ме оклеветят някъде или да свалят от този или онзи вестник някоя моя статия. Опитвали са се да ми причинят и по-голямо зло, но аз винаги съм предотвратявал това. Нека не бъда конкретен и да не споменавам имена. За съжаление те не са малко. Те нямат друго съзнание освен съзнанието за личното си благополучие. Винаги се стремят към постове и повече блага, без да имат някакви особени заслуги. Всеки един от тях за мене е литературен Тенардие. Знаеш ли кой е Тенардие?

— Не, не знам.

— Това е един от героите на Юго в неговия бележит роман „Клетниците“, който като подофицер по време на Наполеоновите войни отива нощем на полесражението и обира кесиите и ордените на убитите. . .

— Можеш ли да дадеш още един пример за такова мародерство?

— Мога. . . О! И не един! Сам ти знаеш много случаи, когато хора, които съвсем нямат качества, а да не говорим за заслуги, са вземали мястото на някой, за свалянето на когото са помогнали. . .

— По-конкретно. . . за злините, които лично са ти сторили. . . за свалените статии. . . Можеш ли да дадеш пример?

— Разбира се. Ти знаеш, че преди години водих спор с един литературен критик. Когато трябваше да отговоря на неговите нападки, един от ръководителите, вместо да не взема страна и да изчака, за да види кой е прав и кой не, веднага нарежда да се свали статията ми от страницата на вестника. . .

— Не искаш ли повече да говорим?

— Не искам! (Иван Мартинов става и се отдалечава от бюрото си.)

— Както искаш. Смятам, че и така сме си свършили работата. Благодаря за търпението.

— А пък аз трябва да се извиня, че ти отнех толкова време.

— Това е мое задължение. Аз изпълних своя литературен дълг и съм доволен, а ти. . . Доволен ли си?

— И аз съм доволен! Знаеш ли какво беше за мене целият този разговор?

— Какво?

— Онзи трап, в който бръснарят влязъл и извикал: „Цар Траян има кози уши!“

— И сега олекна ли ти?

— Поолекна ми малко. . . поне за известно време, докато. . ., докато се яви друга вятърна мелница и аз, Дон Кихот Искърски, не размахам копието и не препусна със своя Росинант срещу нея. . . Не се смей, Тодоре, Дон Кихот е мой символ, мое верую. . . Той е еманация на човешкия дух, синтез от черти, взети от цялото човечество. В един от нашите разговори споменах, че ако човечеството няма в себе си такива черти, ако то не се стреми към нещо и не воюва дори с вятърни мелници, ако. . ., ако огънчето на вярата му угасне в гърдите, то ще бъде нещастно, много нещастно!

БЕЛЕЖКИ

1. Хералдика е помощна историческа наука, създадена през XII в. за отличителните знаци на дворянски фамилии, родове и т.н.

2. Мелта е римското име на гр. Ловеч, възникнал през средните векове на мястото на пътната станция Мелта. Под новото си име е известен от XII в. насам. През 1869 г. Васил Левски основава в Ловеч революционен комитет, който през 1870 г. става център на Вътрешнореволюционната организация в България. Старата (Вароша) и новата част на града са свързани с покрит мост, строен от Кольо Фичето (1874), после опожаряван през 1924 г. и отново възстановен. Сега той се пази като архитектурен паметник.

3. Воден — град в Егейска Македония, днешна Гърция. Селище с името Воден се намира и в Разградски окръг, недалеч от Исперих.

4. Цар Иван Шишман е владетел на Търновското царство (1371—1393), след 1395 г. е в неизвестност. Син на цар Иван Александър от втория му брак. Става васал на султан Мурат I и дава сестра си Мара (Кера Тамара) за жена, за да спре нашествието на османската армия. Участвувал е в противотурска коалиция на сърби и босненци през 1388 г., нападнат е от турците и е принуден да сключи мир при тежки условия. След завладяването на Търново той е пленен от турците при Никопол.

5. Панайот Христов Пипков (1871—1942) е известен български композитор от началото на века. Написал е много детски оперети, хорови песни, маршове и други музикални произведения. Проявявал жив интерес към фолклора. Той е особено известен с химна „Кирил и Методий“ („Върви, народе възродени“) по текст на Стоян Михайловски.

6. „Неточка Незванова“ от големия руски писател-реалист Ф. М. Достоевски не е от най-ярките творби на белетриста, но специално за нашата детска литература тя е изиграла значителна роля за насочването ѝ към позадълбочено отразяване социалното и нравствено-психическото начало в детския свят. След Девети септември 1944 г. повестта „Неточка Незванова“ е издадена през 1973 г. в превод на Лиляна Минкова, изд. „Народна младеж“.

7. В. „Струя“. Редактиран от ученици. С., 1929—1934. Редактират главно ученици-литератори от Първа мъжка гимназия в София. Сътрудници от цялата страна. Някои от тях са Андрей Гуляшки, Емил Шекерджийски, Лев Г. Шопов, Стефан Василев, Петко Войников, Сашка Пундева, Тодор Берберов, Димитър Попов, Александър Бурмов, Иван Мартинов и др.

8. „Светлоструй“. Вестник за културно-просветни и литературни въпроси (1928—1941), издаван в с. Щръклево, Русенски окръг, и в София. Редактор Димитър Добрев. Сътрудници: Георги Караславов, Николай Хрелков, Асен Златаров, Людмил Стоянов, Камен Калчев и др.

9. Александър Бурмов. Роден в с. Бяла черква, Великотърновски окръг (1911—1965). Професор в Софийския университет, ректор на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, чл.-кор. на БАН. Бил е член на БКП. Писал е и разкази, но главните му изяви са в областта на общата и литературната история.

10. Емил Моис Шекерджийски (1912—1944). Виден деец на революционното работническо движение у нас, журналист, писател, литературен критик. През 1939—1944 г. е член на ЦК на РМС. Сътрудничи в прогресивния печат: „Лит. новини", „Лит. критик" и др. Автор е на книгите „Левски за себе си" (1937) и „Как да се държим пред врага" (нелегална брошура, 1939). Загива в сражение като партизански политкомисар.

11. Михайловисти. Участници в промонархическата и реакционната банда на Иван Михайлов, която извършваше терористически действия срещу комунистите.

12. Става дума за Асен Манолов Бояджиев (1894—1959), виден деец на революционното работническо движение, журналист, публицист. Бил е секретар на Общия работнически синдикален съюз (1924—1925), секретар на Независимите работнически профсъюзи (1927—1933), член на Генералния съвет на Червения интернационал на профсъюзите (1927—1933), народен представител от Работническата партия (1931—1933). Много пъти арестуван, инквизиран и съден.

13. В нашите разговори романът „Мансардата" е сред най-често споменаваните заглавия от Ив. Мартинов. Романът е отпечатан през военната 1942 г. Писателят винаги е говорил с удоволствие за тази своя книга. Затова и в нашите разговори той ѝ отделя специално внимание.

14. Проф. Моллов. Става дума за д-р проф. Димитър Петров Моллов (1875—1935). Виден български медик, специалист по вътрешни болести с международна популярност.

15. В същност говорихме за Българския комунистически младежки съюз (БКМС), приемник на Съюза на работническата социалдемократическа младеж, преименуван на своята трета конференция (Първи конгрес на БКМС, 25 май 1919 г.). След поражението на Септемврийското въстание през 1923 г. е нелегален. През 1928 г. е създаден Работнически младежки съюз(РМС) като легална проява на БКМС. През 1938 г. БКМС се влива в РМС.

16. Квартали на сегашна София.

17. По указания на партията тогава Комсомолът е овладявал ръководствата на редица масови организации и дружества за разширяване възможностите за влияние при пропаганда на новите марксически идеи и за въвличането на повече млади хора в социално-класовите борби.

18. „Септември". Борческо-революционна поема от Гео Милев, която завършци неговия прелом от символизма и експресионизма към изкуството на пролетарската класа. Г. Милев отпечатва „Септември" за първи път в редактираното от него сп. „Пламък" (започва да излиза през януари 1925 г.). Заради тази поема Г. Милев е подведен под съдебна отговорност. На 15 май с.г. фашистите го отмъкват от къщи. Бива удушен във фашистката полиция. В отделна книга за първи път „Септември" излиза през 1927 г. Така че е била добре известна през онези години и на Ив. Мартинов, както и на неговите другари.

19. РЛФ. Работнически литературен фронт. Седмичник. Легален литературен вестник на БКП (1929—1934). Сътрудничат Тодор Павлов, Георги Бакалов, Христо Радевски, Георги Караславов, Николай Хрелков, Младен Исаев, Иван Руж, Ангел Тодоров, Никола Ланков, Иван Мартинов, Александър Жендов, Сава Гановски и мн. др. Забранен и спрян от властта. Ив. Мартинов свързва и сътрудничеството си в РЛФ с това, че е съден по чл. 7 на ЗЗД и попада в затвора за инкриминирани броеве.

20. „Фронт" е първата книга на Ив. Мартинов, съдържа разкази и репортажи, инкриминирана от полицията, подписана с името Иван Цеков. За същата книга е осъден по чл. 7 от ЗЗД и е осъден на 3 години лишаване от свобода. Корицата е работа на художника Борис Манчев (Бориман). В наши-

те разговори Ив. Мартинов много често и с особена любов говори за тази своя книга. Притежава в собствената си библиотека един единствен екземпляр: при цялата благосклонност към нея Ив. Мартинов трябваше доста дълго и упорито да бъде увещаван, за да ми предостави за ден-два този екземпляр да го прочета в къщи. Той непрекъснато повтаряше: „Ама нали ще ми я върнеш!“ Аз наистина му я върнах.

При един от разговорите ни след приключване на анкетата Ив. Мартинов сподели, че е написал „Фронт“ под силното влияние на стихопрозите на Гео Милев, които, както знаем, са създадени предимно в периода, когато Г.М. е привърженик на импресионизма. Неслучайно в по-сетнешните си издания с избрани разкази Ив. Мартинов почти не препечатва работи от „Фронт“, макар да отдава голямо значение на тази си книга в своето творческо израстване.

21. Тук Ив. Мартинов вероятно греши, тъй като Георги Жечев е редактирал не „Воля“, а лит.седмичник „Мисъл и воля“ (1930—1935).

22. Рачо Георгиев Стоянов (1883—1951) — писател, белетрист, драматург и преводач. Най-голяма популярност има с класическата си драма „Майстори“ (поставена за първи път през 1927 г.).

23. Никола Зидаров. Да не се идентифицира с поета Николай Зидаров.

24. Литературен кръжок „Христо Смирненски“. По този въпрос вж. по-подробно в статията на Ив. Мартинов „Изминат път“. Очерк за литературния кръжок „Хр. Смирненски“. — Пламък, кн. 18 и 19.

25. „Ехо“. Всекидневен информационен вестник, който излиза като легално издание на БКП от 1930 до 1934 г. Спрян след 19 май 1934 г. В него са сътрудничили почти всички прогресивни наши писатели.

26. „Академик“. Месечник за наука, изкуство, култура и културен живот. Легален орган на Българския общ народен студентски съюз (БОНСС). Излиза в София от 26 март 1936 до 24 май 1939 г. Ред. Ив. Трифунов (Ив. Бурин); от 5 март 1937 в ред.колегия влиза и Г. Георгиев (Веселин Андреев), а от септември 1938 г. — П. Йорданов (П. Зарев). В „Академик“ са сътрудничили много прогресивни млади български писатели.

27. „Септември“. Месечно списание за худ. литература, лит. теория, критика и лит. история. Излиза от септември 1948 г. в София. Орган на Съюза на българските писатели.

28. Помолих Ив. Мартинов да даде някои откъси от книгата за бележките към тази анкета, но той категорично отказа.

29. Тодор Димитров Павлов (1890—1976) — изтъкнат български философ-марксист, общественик и политически деец, академик. Ив. Мартинов говори с любов и уважение за него, смята се за негов ученик, имал е много срещи и разговори по литературни въпроси с акад. Т. Павлов.

30. Шарл Бодлер е изтъкнат френски поет (1821—1867), считан за един от предтечите на символизма. Отначало е на демократически позиции. Пише за онеправданите трудови хора, участвува в революцията от 1848 г., но след поражението й става водач на парнасистите — реакционни романтици от групата „Парнас“. Издал е „Цветя на злото“ (1857). Възпитава култ към естетизма. Ив. Мартинов го споменава с един инцидент, станал по времето, когато Бодлер е бил на страната на народа.

31. „Звезда“. Двуседмично лит. обществено списание, издание на БКП (1932—1934) с директор-издател Г. Бакалов. Спряно от властта.

32. „Заря“. Всекидневен вестник. Излизал от 1914 до 1920 и от 1929 до 1944 г. През първия период е русофилски. През втория е с буржоазно-демократичен дух, което дава възможност в него да сътрудничат и редица прогресивни писатели. След Девети септември става вестник на ОФ. Редактира го Сл. Васев. Съществува до 31 декември 1944 г.

33. „Златорог“. Месечно литературно списание (1920—1944), София, редактирано от Вл. Василев. Защитник на буржоазната идеология в областта на изкуството, воюва против материалистическата естетика. Ив. Мартинов рязко отрича дейността на „Златорог“, макар че там са сътрудничили и някои наши прогресивни писатели. „Отиването“ в „Златорог“ е било отстъпление от партийните позиции на някои писатели. В крайна сметка според Ив. Мартинов на времето и по това се е съдело кой на какви позиции стои.

34. „Изкуство и критика“. Литературно списание (1938—1943), редактирано от Г. Цанев. Стои на прогресивни реалистични позиции. Сътрудници: Т. Павлов, Г. Караславов, Хр. Радевски, П. Вежинов, Ст. Ц. Даскалов, Б. Райнов, В. Петров и др.

35. „Кормило“. Седмичник за литература, изкуство и критика. Излиза в София, септември 1935 — юли 1936, 40 бр. — 15-23 юли 1936, 2 бр. Редактор П. Матеев. „Кормило“ е легално издание на БКП след спирането на РЛФ.

36. „Енциклопедия на нравите“. Това заглавие се споменава на няколко пъти. Именно под такова заглавие Ив. Мартинов възнамерява да издаде в два тома своите написани три романа и три повести, от които досега са отпечатани „Синя кръв“, „Портрет от натура“, „Веселовски“ и предстои да излязат през следващите години „Драгостинови“, „Победителката“ и „Големият род“. В този цикъл от романи Ив. Мартинов третира нравствено-етични проблеми на нашето социалистическо общество от позициите на един висок критерий за идейна и нравствена чистота. По този начин в анкетата писателят споделя и своите творчески планове.

37. „Новият Адам“. Комедия от Ив. Мартинов, поставена в гр. Брашов, Румъния, през 1978—1979 г. Оригиналното заглавие на пиесата „Невъзможният трети човек“.

38. Става дума за новосъздаденото селище Владо Тричков на 25 км от София, в дебрите на Стара планина, вилна зона, където в последните 10—15 години се заселиха доста писатели, художници, журналисти и артисти от столицата.

39. Има пред вид книгата „Български писатели за своя труд“ БП, 1969.

40. През Отечествената война Ив. Мартинов е в групата на военните писатели на фронта — бил е главен редактор на войсковия вестник „Фронтовак“. Повече за дейността на Ив. Мартинов по време на войната може да се прочете в книгата „И словото воюваше“ от Г. М. Григоров, издание на Военно издателство, 1978 г. На страница 93 четем: „През януари 1945 г. в Централния комитет на партията са разгледани проблемите и състоянието на Първа българска армия. Взети са две решения, които са от изключително важно значение за заздравяването и засилването на пропагандно-идеологическата работа в редиците на армията: да бъдат назначени помощник-командири и в ротите; да започне издаването на вестник „Фронтовак“ като орган на щаба на Първа българска армия.

И ето в изпълнение на второто решение на фронта трябва да замине редакционен колектив, снабден с полиграфическа база (впрочем някои от редакторите вече са заминали с групата на пропагандната рота, по-късно заминава главният редактор Ив. Мартинов. Ще предадем откъси от разкази на Мартинов за неговото пътуване до фронта, където му е предстояла трудната, но достойна задача да възглави редакцията на в. „Фронтовак“:

„Заминахме ние една вечер в края на януари 1945 г. със специален влак, на който бяхме натоварили автобуса и камиона с печатарската машина, с топовете хартия и с кутиите мастило, и пристигнахме след два дни в унгарския град Сегетвар, дето се намираше щабът на нашата армия. Там заварихме групата писатели, която начело с Ламар и Младен Исаев беше заминала преди нас да издава на циклостил в ограничено количество екземпляри от

отдавна проектирания „Фронтовак“, за чиято подготовка се бяхме забавили в София. След кратък престой и почивка ние се заловихме за работа и на 7 януари излезе първият печатен брой на вестника.“

За своето участие в Отечествената война и в издаването на в. „Фронтовак“ Ив. Мартинов е писал в статиите „Когато бяхме на фронта“ — Литературен фронт, бр. 11, 13 март 1975, „Такъв беше нашият първоармейски ежедневник“ — Български журналист, кн. 4, 1975., с. 16 и в книгата си „Късове от моя живот“ Партиздат, 1977, с. 148—150.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аврамова, Екатерина — 55, 62
Александър I, крал — 42
Александров, Васил — 53
Амичис — 34
Андреев, Веселин — 53
Антонов, Сергей — 114
Астуриас, Мигел Анхел — 112

Бабел, Исак — 64
Багряна Елисавета — 113
Бадев, Йордан — 67
Баева — 31, 32, 34
Бакалов, Георги — 37, 55, 59, 65, 66, 69, 102
Балзак — 35, 59, 60, 110, 121
Барту, Жан-Луи — 42
Барух, Арманд — 53
Белев, Кръстю — 53, 65
Белински — 102
Белов, Василий — 113
Бенадов, Хаим — 53
Берберов, Тодор — 38
Бетховен — 26
Биков, Васил — 113
Благоев, Димитър — 102
Богданов, Александър — 64
Богданов, Иван — 50, 51
Бодлер, Шарл — 66
Ботев, Христо — 35, 127
Бояджиев, Асен — 43
Брезов, Михаил (Спас Йончев) — 54, 55, 56
Бронфийлд, Луис — 60
Бунин — 60
Бурин, Иван — 53, 58
Бурмов, Александър — 38, 40, 43, 55, 56, 72
Буюклиев, Петко — 69, 70
Бьов, Сент — 101
Бьорнсон — 60
Бюфон — 116

Вазов, Иван — 34, 59, 110, 121, 127, 131
Вапцаров, Никола — 121, 126, 127
Василев, Владимир — 67, 68
Василев, Орлин — 53, 59, 82, 140
Вежинов, Павел — 53, 54, 55, 56, 58, 63, 68, 77, 115
Величков, Михаил — 58
Велков, Крум — 53, 65, 113
Вихра, Виринея — 70
Вишневин, Васил — 33, 34
Воденичарски, Васил — 58
Войнич — 34
Войников, Петко — 38
Войновска — 36
Волен, Илия — 78
Волтер — 101, 113
Вутимски, Александър — 58
Вълков, Крум — 63

Гановски, Сава — 69
Гароди, Роже — 129
Генов, Тодор — 53
Генов, Цачо — 30, 31
Геновска, Веселина — 63
Георгиев, Михалаки — 60
Георгиев, Кимон — 82, 83
Геров, Александър — 58, 68, 77
Гладков, Фьодор — 58
Гогол — 59, 60
Голзуърди, Джон — 60
Горки, Максим — 35, 43, 60, 64, 65, 110, 140
Графа — Христо Хролев — 87
Григоров, Крум — 53
Грубешлиева, Мария — 53
Гуговски, Никола (Павел Вежинов) — 55
Гуляшки, Андрей — 38, 53, 54, 55, 56, 58, 63, 115
Гърчев, Иван — 62

Даланберг — 113
Данков, Емил — 39, 60
Д'Анунцио — 60
Даскалов, Ст. Ц. — 113
Дебелянов, Димчо — 35, 121
Деледа, Грация — 60
Делчев, Борис — 53
Дефо, Даниел — 34
Джованьоли — 34
Дидро, Дени — 113
Дикенс, Чарлз — 59
Добрев, Чавдар — 112
Достоевски, Фьодор — 35, 37, 38, 59, 60, 91, 110, 121, 133
Драганов, Николай — 115
Дуков — 80
Душков, Атанас — 63
Дюамел, Жорж — 60
Елин Пелин — 35, 50, 51, 110, 121
Енгелс — 102
Еренбург, Иля — 98

Жечев, Георги — 50, 67

Замятин, Евгени — 64
Зидаров, Камен — 53, 82
Зидаров, Никола — 51
Зола, Емил — 35, 59

Ибанес, Бланко — 60
Иван, дядо на писателя — 18, 19
Иван Шишман, цар — 16
Иванов, Вичо — 53
Иванов, Марко — 47, 48, 52
Иванов, Петко — 36
Иванов, Цвети — 38
Исаев, Младен — 53, 113

Йовков, Йордан — 35, 110, 121
Йончев, Спас (Михаил Брезов) — 55
Йосифов, Веселин — 133

Казаков, Юрий — 113
Калина Малина — 37
Калчев, Камен — 53, 55, 59, 63
Карим, Мустай — 114
Каравелов, Любен — 110
Каранфилов, Ефрем — 105
Караславов, Георги — 50, 53, 55, 58, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 76, 77, 115, 133, 134
Карпаров, Александър — 85
Келемен (Владо Черноземски) — 42
Киплинг, Джоузиф — 60
Кларк, Кенет — 112
Клинчарова, Стефана — 41
Конрад, Джоузеф — 60
Константинов, Алеко — 59
Константинов, Георги — 102, 105
Коралов, Емил — 63, 115
Коцев, Димитър (Челкаш) — 55
Красински, Славчо — 51
Кръзов, Гео — 51
Куцаров, Слави — 64
Кюлявков, Крум — 53, 58, 67, 68, 76, 79, 82

Лагерльоф, Селма — 60
Лазаров, Марин — 69
Ламар — 113
Ланков, Никола — 53, 58, 65, 69, 70, 82
Ленин — 102
Леонкавало — 26
Лесинг — 102
Лиляна, дъщеря на писателя — 28
Лондон, Джек — 35, 60
Луис, Синклер — 60
Людмил, син на писателя — 27

Маджаров, Кирил — 58
Мало, Хектор — 34
Ман, Томас — 102
Манов, Емил — 53, 58, 115
Маркс — 102
Марчевски, Марко — 53, 59
Масарик — 73
Матеев, Пантелей — 53
Мешеков, Иван — 102
Милев, Гео — 47, 115
Милев, Борис — 69
Милка, сестра на писателя — 11, 12, 21
Минков, Светослав — 78
Минков, Цветан — 102
Митев, Д. Б. — 102
Михайлов, Иван — 41
Михайлов, Панчо — 93
Михайлов, Радослав — 115
Мишлякова, Даринка Маришка — 69
Моам, Съмърсът — 61
Моллов, професор — 44

Молхов, Яко — 53
Монтен — 101
Монтескьо — 101
Мопасан — 35, 59, 85, 110
Мориак — 121
Моцарт — 26
Муравиев, Константин — 82, 83
Муратов, Александър — 53, 63

Неверов, Александър — 64
Нешков, Величко — 114
Николов, Минко — 102

Павлов, Тодор — 53, 55, 65, 67, 69, 102
Панчев, Стамен — 54
Паскал — 101
Пасос, Джон Дос — 60
Пена, прабаба на писателя — 18
Пенев, Боян — 102
Пенев, Крум — 5, 53, 65
Песталоци — 72, 73
Петко, вуйчо на писателя — 17, 19
Петров, Валери — 53, 58
Петров, Ивайло — 114, 115
Петручи, професор — 104
Пилняк, Борис — 64
Пипков, Любомир — 25
Пипков, Панайот — 25
Полянов, Димитър — 49
Попов, Васил — 115
Попов, Димитър (Попето) — 38
Прокопиев, Драган — 83
Пундев, Васил — 38
Пундева, Сашка — 38

Радевски, Христо — 55, 59, 65, 66, 68, 69, 70, 76, 77
Радичков, Йордан — 115
Райнов, Богомил — 53, 58, 68, 77, 115, 137
Распутин, Валентин — 113
Ремарк, Ерих Мария — 60
Ризор — Любомир Огнянов — 69
Рилски, Максим — 113
Романов, Пантелей — 64
Руж, Иван — 53, 67, 69, 70, 71
Руменов, Христо — 63
Русинов — 43
Русо, Жан-Жак — 108, 113

Сандо, прадядо на писателя — 12, 24
Сандуйков, Цеко Георгицов, баща на писателя — 24
Сейфулина, Лидия — 64
Серафимова, Наня — 88
Серафимович, Александър — 58, 60, 64
Сервантес — 60
Симеонов, Стойко — 29
Симидчиев, Стойко — 51, 52
Симонов, Константин — 98, 113
Синклер, Ъптон — 60
Скот, Уолтър — 59
Славейков, Пенчо — 121
Славински, Петър — 82
Смирненски, Христо — 35, 47, 48, 49, 121, 127
Сребров, Здравко — 53
Стайков, Енчо — 81, 82
Стайков, Николай — 53, 58
Сталин — 41
Станчев, Лъчезар — 63
Стендал — 35, 59
Стефанова, Невена — 58
Стефанов, Цветан — 55, 56, 59
Стоянов, Людмил — 53, 65
Стоянов, Рачо — 51
Стоянов, Цветан — 102
Страшимиров, Антон — 66, 121
Стрелков, Лозан — 67, 81
Стриндберг, Август — 60
Сурков, Алексей — 113

Талев, Димитър — 129
Твен, Марк — 60
Текери — 59
Тен, Иполит — 101
Тичина, Павло — 113
Тодоров, Ангел — 53, 59, 65, 67, 69, 70, 71, 80, 83, 84
Толстой, Алексей — 64
Толстой, Лев — 35, 36, 59, 60, 91, 110, 133, 134
Тепенчаров, Владимир — 69
Тота Либертето, майка на писателя — 24
Тотев, Гено — 30
Тургенев — 35, 38, 59, 60

Унамуно — 60

Фадеев, Александър — 58, 60, 64, 113

Фичето, Кольо — 17
Флобер, Густав — 35, 59, 110
Флоро, чичо на писателя — 12, 13, 25
Фурнаджиев, Никола — 113

Хаджидимов, Ваньо (Иван) — 40, 46, 54, 55, 56
Хаджидимов, Димо — 46
Хамсун, Кнут — 35, 60
Херцен — 98, 102

Цанев, Георги — 68, 76
Цветан, брат на писателя — 11
Цветанчо първи — брат на писателя — 11, 12, 21
Цако (Сандуйков, Цеко Георгицов), баща на писателя — 22, 24, 25
Ценка (Цветана Мартинова), съпруга на писателя — 7, 25, 27, 84

Челкаш (Димитър Чавдаров) — 53, 54, 55, 56, 58, 59, 62, 63
Черноземски Владо (Келемен) — 42
Чехов, А. П. — 35, 59, 60, 85, 110

Шекерджийски, Емил — 38, 40, 59, 62, 72, 73, 74, 75
Шишманов, Иван Д. — 102
Шолохов, Михаил — 58, 60, 64

Юго, Виктор — 141

Яворов, П. К. — 35, 121, 127

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5
Първи разговор 9
Втори разговор 28
Трети разговор 43
Четвърти разговор 52
Пети разговор 68
Шести разговор 86
Седми разговор 97
Осми разговор 109
Девети разговор 118
Десети разговор 120
Единадесети разговор 130
Бележки 143
Именен показалец 148

ИВАН МАРТИНОВ
ТОДОР ЯНЧЕВ

*

Редактор *Н. Пушкаров*
Художник *В. Павлов*
Худ.редактор *Д. Донков*
Техн.редактор *Н. Николова*
Коректор *Б. Карагеоргиев*

*

Изд.индекс 8585
Дадена за набор на 19. III. 1982 г. Подп. за печат на 13. VIII. 1982 г.
Формат 60/84/16 Тираж 1600
Печатни коли 10,50 Изд. коли 9,80 УИК 10,93
Код 28 $\frac{9535322211}{5062\text{-}31\text{-}82}$

Цена 1,80 лв.

*

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев"
Поръчка № 216

„Литературни анкети“ идат да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнати съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.

„Литературни анкети“ ще бъдат ценен източник на изворов материал както за литературния историк, така и за широк кръг от читатели.

КНИГИ ОТ ПОРЕДИЦАТА „ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ“, КОИТО СА ОТПЕЧАТАНИ ДОСЕГА В ИЗДАТЕЛСТВОТО НА БАН

Емилиян Станев. Иван Сарандев, 1977

Ламар. Михаил Тошков, 1977

Андрей Гуляшки. Катя Бъклова, 1978

Александър Геров. Катя Янева, 1978

Добри Жотев. Весела Янева, 1980

Чудомир. Лилия Димитрова, 1980

Вичо Иванов. Йорданка Стефанова, 1981

Калина Малина. Бистра Ганчева, 1982

Цена 1,80 лв.